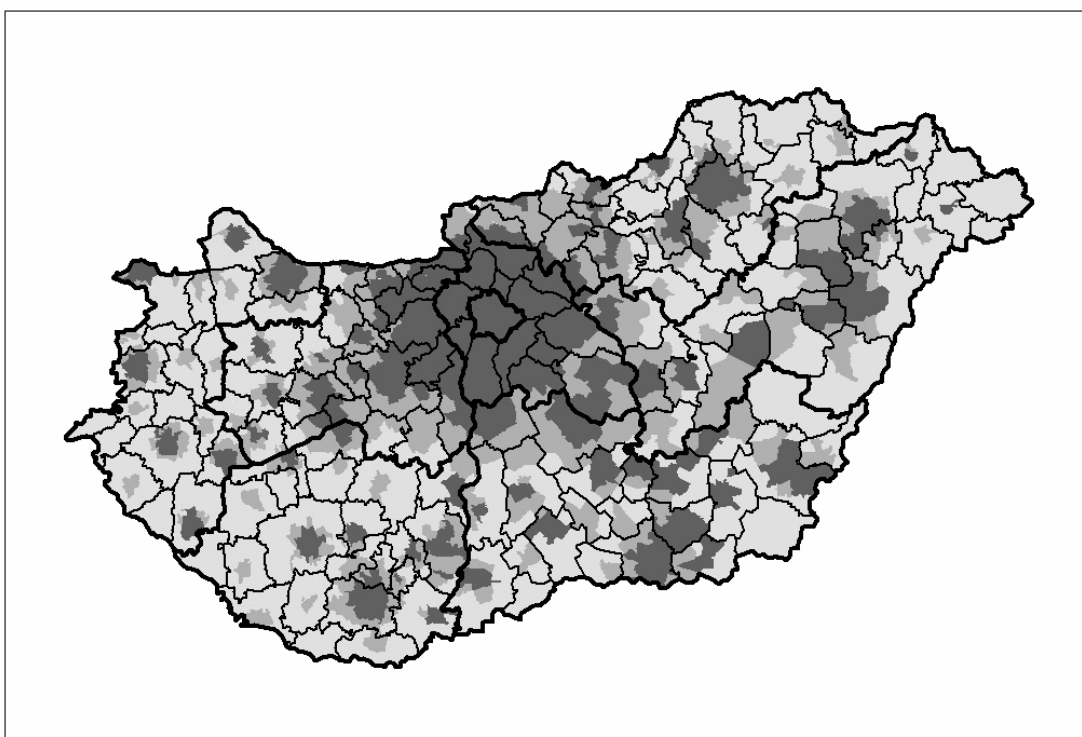

**Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja
Alföldi Tudományos Intézete**

Területi konfliktusok és változásaik a periférián

(Tanulmányok a perifériáról)

Készült a Miniszterelnöki Hivatal
Nemzeti Területfejlesztési Hivatala megbízásból

Kecskemét

2002

Jelen tanulmánykötet a MEH és az MTA között kötött kutatási – fejlesztési megállapodás keretében készült az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetében, Kecskeméten, Debrecenben, Szolnokon és Békéscsabán

Témavezető:

Dr. Csatári Bálint, kandidátus, igazgató

A kutatás résztvevői

Balcsók István, doktorandusz, tudományos s. munkatárs, Debrecen,
Baranyi Béla, kandidátus, tudományos osztályvezető, Debrecen,
Csatári Bálint, kandidátus, igazgató, Kecskemét,
Enyedi György, akadémikus, Budapest,
Jász Krisztina, tudományos segédmunkatárs, Szolnok,
Kovács András Donát, doktorandusz, tudományos s. munkatárs, Kecskemét,
Nagy Gábor, kandidátus, tudományos főmunkatárs, Békéscsaba,
Nagy Erika, kandidátus, tudományos főmunkatárs, Békéscsaba,
Simon Sándor, kandidátus, tudományos munkatárs, Békéscsaba,
Salánki Szilárd, informatikus, Kecskemét,
Szarvák Tibor, doktorandusz, Szolnok,
Szemenyei Gyula, programozó matematikus, Kecskemét,
Tóth Krisztina, tudományos s. munkatárs, Kecskemét,

Tartalomjegyzék

I. A területi konfliktusokról és a perifériáról – általában (Csatári Bálint)

Európa peremén (Enyedi György)

II. A periférikus helyzet – a periféria arcai (Csatári Bálint)

A perifériák meghatározása gravitációs modellel

A periféria meghatározása „periféria-tényezők” segítségével

A kistérségi perifériák (Tóth Krisztina)

III. A gazdaság és a periféria (Nagy Gábor)

Gazdasági távolság meghatározása potenciál-modell felhasználásával

A kistérségi szint vizsgálata – A gazdasági perifériák lehatárolása

A gazdasági centrum-periféria viszony

Az üzleti szolgáltatások differenciáló szerepe kistérségi szinten (Nagy Erika)

A szektor térszerkezete

A gazdasági fejlődés minőségi indikátorai a kistérségekben

Az agrárium sajátos területi-társadalmi konfliktusai és problémái a perifériákon (Simon Sándor)

Társadalmi és gazdasági szakadások a térben

A mezőgazdaság változó funkciói

IV. A társadalmi periféria kérdései

A társadalmi perifériaképződés történeti előzményei és következményei (Baranyi Béla)

A centrum-periféria viszonyrendszer történeti dimenziói

Perifériák Magyarországon

Perifériaképződés és az Alföld

A perifériák munkaerőpiaca – avagy a munkaerőpiac perifériái

A társadalmi kirekesztettség: a perifériára szorult társadalmi csoportok az átmenet időszakában

(Jász Krisztina)

V. Sajátos periféria-problémák

A környezeti periféria kérdései

Környezetünk konfliktusai a periférián

A perifériák környezeti jövőképe Magyarországon

Összegzés

A digitális szakadék, mint új periféria-képző jelenség

I. A területi konfliktusokról és a perifériáról – általában

I.1. Bevezető:

Hazánk területi folyamatai a rendszerváltás után mondhatni alapvetően megváltoztak. A gazdasági, társadalmi átalakulás – egy évtized múltával egyértelműen állítható – **tartósan érvényesülő új területi konfliktusokat** hozott. A jellegükben és területi hatásaikban is különböző konfliktusok térben és időben is eltérő megjelenése, megnyilvánulása és sajátos területi hatása révén – **jelentősen növekedtek a térbeli különbségek**, bizonyos földrajzi szférákban (gazdaság, település, társadalom) tartós és jellegzetesen „egymásra is ható” válságjelenségeket eredményeztek, sőt bizonyos fokig átalakították, **„újrafogalmazták” a korábbi centrum - periféria viszonyokat is.**

A területi politika, a területfejlesztés bár viszonylag korán érzékelte e kedvezőtlen folyamatokat és az általuk keltett konfliktusok sokaságát, nem tudott igazán hatékony eszközökkel, vagy az ágazati szemléleten felülemelkedve, eredményesen beavatkozni. A sokféle szempontból megközelíthető „perifériák” száma és területe pedig folyamatosan növekedett.

A különböző **térfolyamatok** által generált **területi konfliktusok** révén is meghatározható **perifériákhoz** három, alapvetően eltérő tartalom kapcsolható¹:

- **helyzeti** (földrajzi) centrum – **periféria,**
- **fejlettségi** (gazdasági) centrum – **periféria**
- **hatalmi** (társadalmi) centrum – **periféria**

A **centrum - periféria**, bármely megközelítésben is tekintjük, **egy duális**, egymással szorosan összekapcsolódó **viszonyrendszer** **fejez ki**, amelynek mi a jelen kutatásunkban elsősorban az egyik feléhez, a perifériához közelítünk, bár a viszonylagosság és kettőség miatt a centrum is szükségképpen fontos lehet a megközelítésekben.

A **„helyzeti perifériát”** a térben legegyszerűbben a távolság, az infrastrukturális ellátottság ritka szövete, minőségnek alacsony színvonala, a közlekedési és kommunikációs feltártság gyengesége, **a kedvezőtlen „elérhetőség”** határozza meg, amelynek további

¹ Nemes – Nagy József 1996: Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. Földr. Közl. CXX. 1. 31.-48.p.

következményei vannak. Hat az életminőségre, a települések életképességére, a gazdaság és települések hálózati kooperációjára egyaránt.

A **„gazdasági perifériát”** – a gazdasági erőcentrumok abszolút értelemben is meghatározó erejének sokoldalú térbeli „hatáscsökkenése” mellett – elsősorban **a gazdasági függőség, az elmaradottság, a jövedelmezőség alacsony színvonala**, s a nagyrészt éppen ezek miatt kialakuló **perifériák igen fontos strukturális különbözősége** határozza meg.

Végül a **hatalmi (társadalmi) perifériát** a „hatalmi elit és a kiszolgáltatott tömegek” kézenfekvő, illetve egyenlőtlen viszonyán túl **a függés, a kiszolgáltatottság, az egyensúlytalanság, sokszor a döntésképtelenség, vagy a megújuló képesség hiánya jellemzi.**

A centrum – periféria relációk mindhárom tekintetben viszonylagosak és a területileg is többszintűek. Bár a konkrét térre, vagy a térfolyamatokra nem mindegyik „vetíthető” le egyértelműen, térségi hatásaik mégis összeadódnak, s a perifériákon jelentkező tünetek, jelenségek, halmozottan fejtik ki hatásukat. A három hozzájuk „konstruálható” tér – a földrajzi, a gazdasági és a társadalmi tér – korántsem mindig esik egybe.

A periféria egyik további fő jellemzője, hogy mindhárom tekintetben igen mérsékelt lehet a centrum és a periféria között megjelenő, s érdemi hatásokat kiváltó interaktív kapcsolatok száma.

A **centrum – periféria viszonyrendszer** világméretű elemzésével foglalkozó és legtöbbet idézett szerző, *Wallerstein* szerint **„A kapitalizálódásnak a centrumban és a periférián nemcsak mértéke, a mennyiségi foka különböző, hanem a jellege és a minősége is.”**² Nagy kérdés, hogy az újrakapitalizálódó Magyarországon hogyan nyilvánul ez meg, mind mértékében, mennyiségében, minőségében és térbeli hatásait tekintve egyaránt.

A perifériák ismét proletarizálódnak-e³, s az olcsó, tanulatlan munkaerővel működő térségek maradnak, vagy az új regionális paradigma szerint, s egy tudatos területi politika révén képesek lesznek a globalizáción „túlmutató” regionalizáció és az ahhoz kötődő hálózati típusú fejlődés segítségével mérsékelni a periférikus helyzetükből adódó hátrányukat.

„Fejlődhetnek-e a perifériák önálló régiókká, saját régiójuktól függő központokkal?” – teszi fel kérdést *Bangó Jenő*.⁴ Kérdését arra alapozza, hogy a manapság kibontakozó új világképben az ipari társadalmat az információs társadalom, a centralizációt a decentralizáció,

² Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása Bp. 1983.

³ Wallerstein kifejezése,

⁴ In: Bangó Jenő: Központ, periféria, és régió a szociológiában. Kézirat, Berlin.

a hierarchiát a hálózat, a **periferizálódást a regionalizáció, a centrum/perifériát a globális/helyi viszonyok fogják felváltani.**

A centrum – periféria relációk teljes mélységű értékelését tovább nehezíti, hogy a fogalom-pár, mint már fentebb említettük, viszonylagos. Egy adott szinten értelmezhető (gazdasági, települési, társadalmi, intézményi stb.) centrum és periféria másik szinten másként viselkedhet. A háromféle **centrum – periféria relációt alapvetően jellemző távolság, egyenlőtlenség és függés másként hatnak a szerint is, hogy milyen „jelentéstartalommal” közelítünk hozzájuk.**

S tovább árnyalhatja ezt az értelmezést, ha a fogalom-pár területfejlesztési „szinonimáit” használjuk: pl. **város – vidék, fejlett – elmaradott, központi zóna – (határmenti) peremzóna, ipari – agrár,** vagy ha magukat a helyzeti és fejlettségi „centrum - periféria relációkat” vetjük össze, miszerint van **központi mag és dinamikus perem, valamint belső és külső, teljes vagy félperiféria.**

Ezek a területfejlesztésben is használt fogalmak hívhatók segítségül ahhoz, hogy a perifériákat részben „generáló” **területi konfliktusok** fogalmát is értelmezzük. A konfliktus alapvető fontosságú fogalom több társadalomtudományban is, például a szociológiában és a pszichológiában. **A konfliktus, vagy az annak alapját képező feszültség (ütközés, különbség) keletkezése, forrása legfőképpen arra vezethető vissza, hogy egy személy, vagy meghatározott társadalmi csoport törekvései „egyszerre” nem érhetők el.** A társadalmak általában egy hallgatólagos egyezményes, vagy konszenzusos állapotban „érzik” stabil helyzetben magukat, s bármi, ami ebből az állapotból ellentétek, vagy más különbözőségek miatt kimozdítja őket, konfliktust okoz.⁵ A konfliktusok lehetnek termékenyek, amelyek a probléma megoldásával akár a fejlődést is generálhatják, vagy terméketlenek, destruktívak, amikor az egyik csoport a másikat semmibe veszi, vagy akár annak a megsemmisítésére törekszik.

A társadalomtudományokban a konfliktuskutatásnak több elméleti irányzata is kialakult. Az egyik fő irányzat, a marxista irányzat szerint **a nagyobb társadalmi egységek közötti jogi, tulajdoni, a helyzeti (!) ellentétek okán keletkező különbségek szükségképpen vezetnek konfliktusokhoz.**

A másik szerint (pl. *Habermas*) **a társadalmi alrendszerek eredendő kapcsolatából fakadó döntési és hatalombirtoklási előnyök szabályozzák konfliktusokat,** míg a harmadik irányzat szerint (pl. *Dahrendorf*) **az elkerülhetetlen konfliktusok a mindennapi**

⁵ Magyar Nagylexikon, 11. kötet, 256.p.

élet velejárói, csupán az a fő kérdés, hogy a megoldásaik, feloldási lehetőségeik mennyiben intézményesítettek, vagy társadalmilag mennyire elfogadott formában jelennek meg.

Több, e főbb csoportokhoz nem sorolható kutató elmélete szerint a konfliktusok csupán „válság előrejelzések”, s levezethetők a társadalmi anyagi javak szűkösségéből, és az elosztási egyenlőtlenségekből. Szerintük a modern jóléti-szociális állam belső egyensúlyának megmaradása feltételeként kezelik a konfliktusok által keltett társadalmi „összezapásokat”.

Ez utóbbi álláspontot követve közelíthetjük meg leginkább a területi konfliktus fogalmát. **Területi konfliktusokat ebben a vizsgálatban elsősorban a különböző környezeti, gazdasági, települési és társadalmi konfliktusok tartós térbeli megjelenéseként és halmozódásaként értelmezzük.**

A területi konfliktusok széleskörű szakirodalmából számunkra, e kutatáshoz talán az a hármas megközelítésű definíció felelhet meg a legjobban, amelyben a szerzők⁶ leszögeznek, hogy a **területi konfliktusokat általában a társadalmi és környezeti biztonság, az identitás és a prosperitás hármas egységeként érdemes értelmezni.** Vagyis - mint írják - valamennyi területi konfliktus leírható e három tényező tartós „hiányával”.

Természetesen a rendszeresen és törvényszerűen megjelenő **területi konfliktusok nem „egydimenziósak”, s azoknak mind a közösségi dimenziói, mind a regionális dimenziói, mind a nemzetközi dimenziói más-más módon közelíthetők meg és értékelhetők.** Ha ezen általános megközelítést le akarjuk szűkíteni a mi kutatási céljainknak megfelelően, akkor minden jellegzetes területi konfliktust képező és vizsgálatba vont földrajzi szférát (vagy annak egy-egy kiemelt tényezőjét) mindhárom szempont szerint legalábbis vázlatosan értékelnünk kell.

Meg kell határozni, hogy az adott konfliktusképző tényező mennyiben függ össze a térrel, mennyire veszélyezteti a társadalmi és környezeti biztonságot, mennyiben hozható kapcsolatba a térségi identitással (azaz kialakulásban szerepet játszik-e ez a tényező) illetve a prosperitás hiánya (az elmaradottság) milyen mértékű, mekkora területen érvényesül.

Mindezekből következik, hogy vizsgálatunk elsősorban abból indul ki, hogy a hazánk területén az elmúlt évtized jellegzetesnek ítéltető **területi folyamatai közül** melyek és mekkora (tényleges) léptékben, mértékben, és mely terekben (elsősorban a kistérségeket tekintve alapegységnek) okoztak tartós és jelentős területi konfliktusokat? Mi jellemzi azok

⁶ In: A. Ayissi – W. Zartman – R. Neiubuhr: Territorial conflicts, <http://www.ics.si.edu/subsites/ccpdc/pubs/zart/ch3.htm>

összetevőit, folyamatait, és változási trendjeit, mely terekben járultak hozzá azok a periféria-jelenségek felerősödéséhez?

A kiválasztott folyamatok a következők lehetnek:

- a környezet jellemző folyamatai, területhasznosítás, területrendezés,
- gazdasági folyamatok: különös tekintettel a mezőgazdaság, az új gazdasági szektorok folyamataira,
- foglalkoztatási folyamatok: a munkanélküliség,
- társadalmi folyamatok: szociális és jövedelmi egyenlőtlenségek, elvándorlás, előregedés,
- települési folyamatok: települési életminőség, funkcionális ellátottság,

Az ezekről készült esettanulmányok eredményeit összegezzük a vizsgált folyamatok tartóssága, területi konfliktusképző ereje, majd térbeli egymásra hatása alapján.

Így meghatározhatók azok a konfliktus- és/vagy perifériaképző indikátorokat, amelyek egy új regionális politika alapjául szolgálhatnának a területi különbségek, illetve a periféria-jelenségek mérsékléséhez.

Az európai regionális önkormányzatok chartája 17. cikkelyében foglalkozik a területi konfliktusok kérdésével, s azt írja: minden állam kötelessége, hogy törvényi úton, a szubszidiaritásra, mint fő elvre alapozva kezelje és megoldja azokat.

E kutatásunkban leginkább arra törekszünk, hogy a vizsgált térfolyamatok nyomán keletkező és jellemző területi konfliktusokat és a hozzájuk köthető periféria-problémákat megfelelő mélységben és összefüggéseiben feltárjuk, s érveket és muníciót adjunk ahhoz, hogy azok a formálódó magyar regionalitás új rendszerében hogyan lesznek feloldhatók.

- Az újrapitalizálódó Magyarország „megmarad” az európai félperiférián, annak minden következményével.
- A centrum/periféria rendszert netán felváltó globális/lokális viszony több lehetőséget kínál-e a területi konfliktusok felszámolására?
- A helyzeti periféria felszámolódása csak mérsékelt ütemben oldja meg a gazdasági és társadalmi perifériák tartós gondjait.
- A decentralizáció és a regionalizáció pl. új centrumok létrehozásával illetve a közvetlen demokratikus részvétel biztosításával mérsékelheti a perifériák kiszolgáltatottságát.

- A térben is egymásra „halmozódó” területi konfliktusok közös, komplex területi szemléletű megoldásokat igényelnek mindhárom „periféria megközelítés” egyszerre történő figyelembe vételével (elérhetőség, gazdasági eltartó képesség, politikai döntésképeség). Van-e esély erre egyáltalán?

A területi egyenlőtlenségek (konfliktusok) mérséklésére tett kísérletek eddigi kudarcainak oka a bizonytalanság, az identitás és a prosperitás hiánya egyaránt.

I.2. Európa peremén?

Az írás címe kérdőjellel végződik, ám maga az gondolatmenet is bővelkedik kérdőjelekben – s nem mindegyikre lehet válaszolni válaszm.

Az első kérdés: az Alföld Európa peremén vagy perifériáján helyezkedik-e el? Ha a peremvidék vagy a periféria pusztán földrajzi fogalom – a válasz egyszerű, a földrajzi koordináták alapján adható meg. Az Alföld az európai kontinensnek a közepe táján helyezkedik el. A kibővült Európai Uniónak, 2004. május 1. után a keleti peremén lesz. Mindez, ismétlem, egyszerű topográfiai helyzet, nincs minőségi tartalma. Az elmúlt jó néhány évben divattá vált az amerikai I. Wallerstein centrum-periféria modelljének emlegetése, s mint minden divatos kifejezést, ezt is gyakran rosszul használják. Geográfus szerzők többször összekeverik a periféria geográfiai (fekvési) fogalmát a gazdaságtörténeti fogalommal, nem kevés bizonytalanságot okozva megzavart olvasóiknak. Wallerstein modellje ugyanis gazdaságtörténeti modell. (Wallerstein, 1983) A centrum az a térség, amelyben a gazdasági-társadalmi innovációk (a technológiától az intézményi-szervezeti újításokig) megszületnek; melynek következtében a térség gazdasága új, versenyelőnnyel rendelkező fejlődési szakaszra lép, s ennek eredményeként a térség társadalma is átalakul, jóléte növekszik. Az újítások azután megkésve, gyakran módosulva, előnyeikből veszítve megjelennek a félperiférián; a perifériáig pedig el sem jutnak, vagy csak akkor, amikor már elavultak; a centrumban addigra új fejlődési modell formálódik. Periférikus földrajzi fekvés és periférikus fejlettség persze összekapcsolódhat; ám míg a földrajzi periféria (az emberi történelem időléptékével) változatlan, a fejlettségi perifériából közelebb lehet kerülni a centrumhoz: az európai modern gazdaságtörténetben Skandinávia, a világ gazdaságtörténetében Kelet-Ázsia példája ezt jól illusztrálja. A mai gazdasági centrumok pedig mind kontinens-peremek (Európa Ény-i, Észak-Amerika Ny-i és K-i, Ázsia K-i peremei).

E gazdaságtörténeti modell szempontjából az Alföld Európán belül jellemző félperiféria: a centrum gazdasági fejlődési modelljei megkésve s meggyengülve jelennek meg – de megjelennek. Magyarországon belül a helyzet mozgékonyabb – a 19. század első kétharmadában az országban még nincs erős centrum, a gabonaexport, a nagy infrastruktúra-fejlesztések, a városnövekedés az Alföldet centrum-közelben tartja. A 20. század kedvezőtlen: a magyar iparosodás akkor bontakozik ki, amikor Nyugat Európában megkezdődik a dezindusztrializáció és a terciér-kvaterner „forradalom”; az Alföld iparosodásának fő időszakában (az 1970-es, sőt 1980-as években) pedig a központi régióban jelenik meg a szolgáltatások előretörése. Az Alföld elmúlt évszázadának története: megkészettség egy megkészt országban. A félperiféria félperifériája. A válasz tehát az első kérdésre: az Alföld az Európai Unió peremvidékén helyezkedik el (mely ténynek vannak előnyei és hátrányai, de a fekvés önmagában érték-semleges), fejlettségét tekintve pedig félperiférikus.

A második kérdés így szól: elmozdulhat-e az Alföld a periférikus helyzetből? Van-e esély a felzárkózásra a 21. század elején? (Bár már az is jelentős erőfeszítést kíván, ha az elmaradás nem növekszik, a fejlődés ugyan nem gyorsabb, de nem is marad el a centrumétól.) Ez újabb alkérdések megfogalmazását igényli: a) mihez történjen a felzárkózás? A gazdag Európa jelen neo-liberális gazdaságához? A tudás-alapú gazdaságához? b) mivel mérhető a felzárkózás? Jól ismert az egy lakosra jutó bruttó hazai termék nem kielégítő volta (bármilyen általános is viszonylag egyszerű becslhetősége miatt a nemzetközi összehasonlításban). A fő gyengéje, hogy a gazdaság teljesítőképességéről ugyan tájékoztat, de a lakosság tényleges életkörülményeiről nem – ezért terjed az elmúlt évtizedben az emberi fejlődés indexe (Human Development Index) mely iskolázottsági, egészségügyi, foglalkoztatási adatokat is tartalmaz.

Amikor felzárkózásról beszélünk, a fejlett és kevésbé fejlett országok közötti gazdasági, életkörülményekbeni távolság mérséklődését értjük alatta – és a jelenlegi neo-liberális, tehát a globális versenybe és a globális tőke-folyamatokba bekapcsolt gazdaságot értjük alatta. Ebben a gazdaságban jellemző a tőke vállalati, települési, általában földrajzi koncentrációja; a transznacionális nagyvállalatok, a nagyvárosi régiók globális irányító szerepe; a magas-szintű üzleti-pénzügyi szolgáltatások, a kutatás-fejlesztés kiemelkedő jelentősége. Azt a tudást, mely e szektorokat a fejlett (centrum) országokban és régiókban működteti, – korszerű ismeretek mellett – az átalakíthatóság, a gyors alkalmazkodás, a rugalmasság, a változásokkal járó kockázatok elfogadása jellemzi.

E követelmény-listából úgy tűnik, az Alföld felzárkózásának szerények az esélyei. A transznacionális nagyvállalatok alig vannak jelen – akkor is kevés tudást igénylő, beszállító alegységekkel – nincsenek nagyvárosok, melyek számottevő nemzetközi szerepet vállalhatnak. Ám a helyzet részletesebb vizsgálatot kíván – hiszen a fejlett Európában is találunk prosperáló régiókat nemzetközi nagyvárosok és transznacionális vállalati központok nélkül. Jól ismert, hogy az Alföldön nem homogén a periférikus jelleg: vannak modernizációs szigetek, melyek szervesen egyelőre sem egymáshoz, sem a hazai centrumhoz: a budapesti városrégióhoz nemigen kapcsolódnak, de erre lehetőség nyílhat. Az Alföld népességének iskolázottsági szintje jó, jobb, mint Észak Magyarországé vagy a Dél Dunántúlé. Van két jelentős egyetemi-kutatási központja (Debrecen és Szeged). A tudás működtetési feltételei azonban hiányosak, ezért az iskolázott alföldiek közül sokan hagyják el régiójukat – az agy-elszívás országon belül is működik. A tudás megfelelő infrastruktúra, foglalkoztatási kínálat, gazdag városi kultúra híján nem működtethető – a kör bezárult.

Az is kérdés, hogy az Alföld társadalmának tudáskészlete megfelel-e a tudás-alapú gazdaság kívánalmainak? Ezt az iskolázottsági színvonal önmagában nem fejezi ki. A tudásalapú gazdaság amúgy is csak a munkaerő két csoportjára tart elsősorban igényt: a magasan kvalifikált értelmiségiekre és az iskolázott, de szakképzetlen, könnyen betanítható segédmunkásokra. A termelési tradíciók értéke csekély, főleg az Alföldön, ahol ezek a tradíciók elsősorban a mezőgazdaságban – egy meglehetősen külterjes mezőgazdaságban – gyökereznek. Az élelmiszer-gazdasági (mezőgazdasági, élelmiszer-feldolgozási, agrárkereskedelmi) hagyományok kialakítottak egy kockázat-minimalizálási gazdasági magatartást. Ez a magatartás az agrár-gazdaságban ésszerű, a tudás-alapú gazdaságban (melyben az innovációk kockázat vállalása mellett jönnek létre) – verseny-hátrány. (A német Beck a modern társadalmat egyenesen kockázat-társadalomnak nevezi. „A modernizáció kockázataiban nagy üzlet rejlik” – írja, majd kifejti, hogy a modernizáció kockázatai tudásfüggőek: felismerésük, mérésük, kezelésük önálló szakmává vált. (Beck, 2003) A tudás részben felhasználási módjában, a mentalitásban értékelhető. A kockázat-kerülő gazdasági magatartás már a centrumban bevált, onnan átvett termék előállításában vagy szolgáltatási formában mer gondolkodni s ezzel lemond az innovációk bevezetésének jelentős gazdasági hasznáról.

Milyen mérvű a lemaradás az Európai Unió átlagától? Mérjünk – tökéletlensége ellenére – az 1 lakosra jutó GDP-ben: az Alföld átlaga kb. 7000 dollár/fő, negyede az EU

közepesen fejlett régióinak (kb. 28,000 dollár)*. Az abszolút különbség 21 ezer dollár. Könnyű kiszámítani, hogy a felzárkózáshoz (a különbség csökkentéséhez) az Alföld gazdaságának nem csak gyorsabban, hanem több mint négyszer gyorsabban kellene növekednie, mint a megközelítendő EU régióknak. Nem látok olyan meglévő, vagy az Alföldre vonzható modern gazdasági szektort, mely ezt a gyors növekedést indukálni tudná.

Nincs-e arra lehetőség, hogy hagyományos gazdasági ágazatokkal, vagy nem termelő jellegű gazdasági tevékenységgel gyorsuljon fel a növekedés? Ez a kérdés foglalkoztatott a II. Alföld konferencián tartott „Egy lehetséges fejlődési pálya a félperiférián” c. előadásomban. (Enyedi, 1999) Akkor a kézműves tudásra alapozott „alacsony technológia, kiváló minőség” jellegű termékekre gondoltam, a csúcstechnológia, a modern technikai tudást igénylő, nagy beruházás-igényű termékek helyett, több sikeres példát idézve a Harmadik Olaszországtól Dániáig. Egy tőkében szűkölködő, foglalkoztatható munkaerővel rendelkező országban illetve régióban ésszerűbb a szerény beruházás-igényű, a mesterségbeli tudásra alapozott termékek előállítás – ha ez különlegesen jó minőségű terméket eredményez, megfelelő piac-szervezéssel fogyasztókat találhat. Ilyen terméket nagyon kevés helyen állítanak elő az Alföldön – halasi csipkét, karcagi kerámiát, vagy az élelmiszer-termékek közül a gyulai kolbászt – ám a piac-szervezés kezdetleges, s e termékek legfeljebb néhány település jövedelmét egészítik ki. Az agrártermékek piaci kilátásai a nagy élelmiszer-felesleget előállító Európában kedvezőtlenek, új lehetőségként a környezetbarát mezőgazdaság biotermékei jelentkehetnek. A kulturális gazdaság (beleértve a kulturális turizmust is) az európai városi gazdaságok egyik legdinamikusabb eleme, s jelentősége érződik például Debrecenben vagy Szegeden, ám ismét csak néhány településen. A hagyományosabb gazdaság vagy a nem-termelő jellegű gazdaság megerősíthet és kiterjeszthet néhány meglévő modernizációs szigetet (és ez sem lebecsülendő) – de az Alföld nagy részein az ehhez való tudás is hiányzik. Nem látszik esély egy középtávú – 15 éves – felzárkózásra (azaz a fejlett világnál sokkal gyorsabb növekedésre).

Vajon elképzelhető-e olyan gazdasági modell, melyben a fejlődés nem azonos a szakadatlan gazdasági növekedéssel és fogyasztás-bővüléssel s e más modellben nem nyílnak-e kedvezőbb esélyek az Alföld számára? Ez azért különösen fontos kérdés, mert a vezető modell másolása nehezen küszöbölheti ki a megkésettség hátrányait. A felzárkózásnak

---

* Az EU elmaradt régióit is magába foglaló átlagának 1/3-a.

nagyobb esélyt ad egy kibontakozó új modellhez való csatlakozás, akár csak egyes elemeiben. Természetesen elképzelhetőek új modellek, el is képzeltek ilyeneket, a jelenkori kapitalizmus belső feszültségei ki is kényszerítik, hogy a jövőről alternatívákban gondolkodjunk. Hadd idézzem a nagyszámú elképzelés közül a Welford-féle bioregionális modellt, Amartya Sen Nobel Díjjal elismert, a szakadatlan növekedéssel szembe állított fejlődés elméletét (magyarul is megjelent alapműve, „A fejlődés, mint szabadság” (Sen, 2003), esetleg megemlíthetem Marx Károly nevét, akinek 19. századi kapitalizmus-kritikája több vonatkozásban ma is érvényes lehet – az államszocialista politikai-gazdasági rendszer bukása a kapitalizmus ellentmondásait nem szüntette meg. A Marx korabeli kapitalizmus bámulatos önkorrekciós képességet mutatott s a 20. század során alaposan átalakult – nem kis részben a már megszűnt szovjet fenyegetés hatására. Október végén jelent meg a francia „Le Nouvel Observateur” c. folyóirat rendkívül színes tartalmú külön kiadása: „Karl Marx, a harmadik évezred gondolkodója?” címmel (persze, kérdőjellel). Közismert a kapitalizmus mai, globalizációnak nevezett korszakának súlyos ellentmondása: a reálgazdaság és a tőke-gazdaság szétválása; a társadalmi kirekesztődés a fejlett gazdaságú országokban; a súlyosbodó feszültség az emberiség többségének szegénysége s a kevesek gazdagsága között; a környezetterhelés s környezetrombolás növekvő veszélyei. A jelen neoliberális gazdasági kurzus hosszú távon nem folytatható – nem lenne elkerülhető ez úton sem egy ökológiai katasztrófa, sem a társadalmi válságok. Ha elfogadjuk a hosszú távú gazdasági ciklusok – a Kondratyev ciklusok – létezését (én ezt igen valószínűnek tartom), e szerint is időszerűnek tűnik egy új gazdasági modell (ciklus) megjelenése.

Bár a prognózisok ma szerfelett bizonytalanok, három jövőkép vázolható fel. Az első a technológiai optimizmusé, az információs társadalom általános elterjedését feltételezi s bízik a jelen problémák jövőbeni megoldásában (pl. a megújuló erőforrások széles körű energetikai hasznosításában): végül is a műszaki haladás az emberiség életkörülményeit állandóan javította. Még a legszegényebb országokban is: nőtt az elérhető életkor, mérséklődtek a járványok, javult a közlekedés lehetősége, csökkent az írástudatlanság stb. Magam azért vagyok szkeptikus e jövőkép érvényesülését illetően, mert a műszaki fejlődés jellege egyértelműen mélyíti a társadalmi egyenlőtlenségeket: tőkeigényes (tehát a gazdag országokra korlátozódik), világméretű szétosztása a transznacionális nagyvállalatok privilégiuma, végül munkaerő-megtakarító, rontja a foglalkoztatási esélyeket, a gazdag országokban is sokan szorulnak ki a munkaerő-piacról. A másik jövőkép: sokszínű – számtalan alternatív gazdasági modell került kidolgozásra, melyek közül csak néhányat említettünk eddig.

Több is választ adhat a leglényegesebb, válsággal fenyegető problémákra, közös vonásuk a fogyasztás-maximalizáló gazdasági célfüggvény felváltása, és a környezet fokozott óvása. Az alföldi tudáskészlet néhány ilyen modellben jobban, eredményesebben érvényesülhet, mint a neoliberális gazdasági modellben (pl. a természetközeli gazdálkodásban). A nagy és eddig megválaszolatlan kérdés, hogy milyen érdekek irányíthatják a gazdaság szereplőit más modellek felé? Az alternatív modellek kidolgozói inkább a belátásra, a jövő iránt érzett felelősségre, bölcs önkorlátozásra apellálnak, mint a közvetlen vállalati vagy egyéni érdekekre. A társadalom azonban érdek-vezérelt; csak az anyák önfeláldozók, a versenyszféra szereplői nem.

Elképzelhető, hogy az alternatív modellek egyes elemei apránként bevezethetők, egy-egy országban, egy-egy régióban vagy egy-egy ágazatban – amennyiben érdekek állnak mögé. Elképzelhető, hogy a kapitalizmus megújuló képessége még nem merült ki, s akkor – a gazdaság-történelem tapasztalata szerint – egy új jóléti társadalmi modell bontakozik ki. Végül elképzelhető – s ez a harmadik jövőkép – hogy a modell-váltást különösen súlyos válság, katasztrófa kényszerítheti ki például kimerülnek a további növekedés természeti erőforrásai, vagy a társadalmi egyenlőtlenségek erőszakos mozgalmakhoz vezetnek – több szerző ezt tartja elkerülhetetlennek. Hogy azután melyik jövőkép válik valóra s ez az Alföld Európán belüli helyzetét hogyan alakítja – nos, ez az utolsó kérdőjel, s bizony, nem tudom a választ.

Felhasznált irodalom:

Beck, U. 2003: A kockázat-társadalom. Budapest: Századvég Kiadó.

Enyedi Gy. 1999: Egy lehetséges fejlődési pálya a félperiférián. In=Baukó T. (szerk.) Az Alföld a XXI. század küszöbén. Békéscsaba: Nagyalföld Alapítvány: 11-16.

Sen, A. 2003: A fejlődés mint szabadság. Budapest: Európa.

Wallerstein I. 1983: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. Budapest: Gondolat.

II. A periférikus helyzet – a periféria arcai

A perifériák meghatározása gravitációs modellel

Először a térbeli/vagy földrajzi periférikus helyzet meghatározását végeztük el, többféle megközelítésben. Közülük az elsőhöz az **ún. gravitációs modellszámításokat** alkalmaztuk. A módszer lényege a fizikai tömegvonzás analógiájára épít. E szerint **a legkülönbözőbb térbeli egymásra hatások úgy is értelmezhetők, mint a gazdasági-társadalmi térben létező „tömegek”** (pl. a népesség tömege, a gazdaság volumene, stb.) **egymásra hatásai, különböző erősségű vonzásokapcsolatai.** (Nemes – Nagy J. 1998)

Ezek az így értelmezett hatások és kapcsolatok – a newtoni tömegvonzás-törvény alapján – egyenesen arányosak a tömeggel és fordítottn a közöttük lévő távolság hatványával. (E hatványkitevő a közismert alapképletben négyzetes. Mi e munka során egy ehhez közeli értéket alkalmaztuk, bár empirikus tapasztalatok alapján ezt sokféleképpen lehet módosítani.¹⁾

Munkánk során a települési szintekről kiindulva végeztük el a gravitáció modellszámításokat különböző „alaptömegek” alapján.²

A modellszámításokhoz **felhasznált alaptömegek** a következők voltak:

- népesség-tömeg: a lakónépesség száma alapján
- gazdasági tömeg: a gazdasági szervezetek ill. egyéni vállalkozások száma szerint
- jövedelem-tömeg: a települési szintre számított nettó jövedelem-tömeg alapján
- infrastruktúra-tömeg: két személyes jellegű két tényező, a gépkocsik és a telefon-főállomások száma alapján
- egészségügy-tömeg: a működő kórházi ágyak száma alapján
- iskola-tömeg: a középiskolai tanulók száma alapján
- és az ún. szupergravitációs tömeg az előző hat tényező gravitációs értékeinek számtani közepe alapján

Magának a számításnak két lépcsője volt. Először – országos szinten – a városok tömege alapján határoztuk meg valamennyi magyar település tömegvonzási index-értékét, mind a hét fentebbi tényező alapján. Az így kiszámított ill. meghatározott értékekből 8

¹ A számításokat az MTA RKK Számítóközpontjának adatbázisán a MapInfo alapprogramra írt egyedi MapBasic programon Szemenyei Gyula programtervező matematikus végezte.

fokozatú – az összehasonlítás végett standardizált - skálázással készültek el azokat az áttekintő-értékelő kartogramokat, amelyek az adott vizsgált szempont szerint mutatják be Magyarország gravitációs modell-térképeit.

A tér-értékelhetőség szempontjából igen fontos, hogy az alaptérképeken az eltérő települési érték-kategóriák szerint a településhatárok, a kistérségek, a megyék és a régiók határai is feltüntetésre kerültek. Ezáltal lehetővé vált az adott tényező gravitációs értékeinek értékelő elemzése a jelenleg érvényben lévő regionális térbeosztás tekintetében.

Azaz rendre meghatározhatóvá váltak az adott terek központjai között kimutatható vonzási intenzitások, azok erőssége, esetenként azok összefüggő, sávos rajzolata, sőt bizonyos fókig az adott területi egység vonzás-intenzitási lefedettsége illetve területi homogenitása is.

Egy területi egység az országos gravitációs számítások alapján akkor tekinthető kedvező a térfelosztási egységnek, ha az viszonylag magas térerősségű települési gravitációs értékekkel jól lefedett. Tekintve, hogy minden település esetében minden egyes városi központra vonatkozóan kiszámítottuk a lehetséges értékeket, így a számítási program egy 3100 x 246-os alapadat-mátrixon dolgozott. Ezért például az országos vizsgálatnál – a valóságnak megfelelően - kiemelkedő szerep jutott Budapestnek.³

A módszer segítségével nemcsak az ország és a régiók „népességi, gazdasági és intézményi térerősség” térképeit állítottuk elő, hanem a skálázással kapott eredmények szerint külön is megvizsgáltuk az intenzíven vonzott és a fél- vagy a teljes perifériára szorult térrészek főbb jellemzőit.

Ezzel az volt a célunk, hogy a modellszámítások nyomán nyert kartogramokon kétségtelenül tetten érhető és igen különböző szinten jelentkező centrum–periféria helyzetek realitását tényleges visszaigazoljuk velük.

Az a nyilvánvaló feltételezésünk, hogy az így modellezett „társadalmi térben” is a nagy tömegek körül a legnagyobb a „térerősség” nyilvánvalóan visszaigazolódt. Az viszont, hogy a vizsgálatba vont különböző alaptömegeknek mennyire eltérő a térbeli „viselkedése”, és mennyire másként „fedik le” a tényleges teret, sokszor meglepést okozott.

---

² Terjedelmi okok miatt csak az országos vizsgálat néhány szemléletes ábráját mutatjuk be.

³ A második lépésben, részben hogy a fővárosi hatást kiszűrjük és a régiók belső térrendszerét ténylegesen feltárjuk, Budapest nélkül, s a régiókra külön – külön is elvégeztük ugyanezeket a számításokat. Ez esetben a számítás alapadat-mátrixában régió települései és a régió városai szerepeltek. A jelenlegi hét tervezési régióban így további 42 számítás született, úgy hogy a régióknál értelemszerűen nemcsak a 15 000 főnél népesebb városokat vettük figyelembe, hanem szükségképpen valamennyi városi jogú települést. Ezeket terjedelmi okokból itt nincs módunk közölni.

A népesség-tömeg alapján meghatározott gravitációs térkép erős fővárosi vonzáshatást mutat (II.1.ábra). Feltűnő, hogy országos összevetésben a Központi régió szinte minden településére kiterjed ez az erőteljes hatás, azaz a Központi régió e tekintetben jól kirajzolható, lényegében homogén téregység, lényegében egy országos centrumterület.

A számítási modell lényegéből következően ugyancsak jellegzetesen jelennek meg az aprófalvas térségek, mind a Győr – Pécs vonaltól nyugatra, mind a Miskolc – Nyíregyháza tengelytől északra. A nagyobb „népesség-tömegű” alföldi városok esetében megjelenő összefüggő sávoknak az a szembeötlő érdekessége, hogy nem mutatnak fel szinte semmilyen érzékelhető vonzást még környezetük közvetlen falusi térségire sem, ami jellegzetes belső perifériák kialakulásához vezet pl. Közép-Tisza vidéken.

Az, hogy a modell által kirajzolódó területi alap-kép a valóságos népesedési folyamatokkal részben vagy egészében jól korrelál, kiválóan mutatja az a tény, hogy az alsó két kategóriába eső mintegy 1000 szélsőségesen periférikus településről igen erőteljes az elvándorlás, s lakásépítésük üteme is jelentősen elmarad a felső két kategóriáétól. Az összességében kimutatható kedvező vonzásterbe eső 875 település egyébként az ország népességének több mint 70%-át koncentrálja, amelyhez viszonyítva a „kívül maradó” részek arányaiban szinte pontosan megfelelnek az európai vidékfejlesztési programok által preferált 30 %-os részesedési arányoknak. Vagyis a modell alkalmas lehet a vidéki terek egy újfajta elhatárolására is.

A magyar rendszerváltás térbeli jellegzetességeit illetően sokkal érdekesebb azonban áttekinteni a gazdasági tömegvonzás hasonlóan számított végeredményét. E tekintetben a tömegvonzás lényegesen kisebb térre vonatkoztatva erőteljes, s a térbeli kép már eléggé széttörédezett. Csak a főváros és közvetlen agglomerációja „gazdasági tömegvonzásának” gravitációs index-értéke közelíti meg a népességtömeg alapján meghatározott értékeket, az Alföldön pedig feltűnően kedvezőtlené válik a helyzet. A magyar településállomány 2/3-ának (2000 település) nincs értékelhető és a tömegvonzás modell alapján meghatározható ill. kiszámítható gazdasági potenciálja. Több mint 2 millió fő él az ekként kirajzolódó „gazdasági periférián”. Ha másik szélső értéket, a legkedvezőbb potenciálú helyeket tekintjük (474 település, 6,4 millió fő), akkor is szembeötlő, hogy a népesség-modellhez viszonyítva több mint 4,4 millió lakos él gazdaságilag gyengébb erőterű térben, mint azt „népességtömege” lehetővé tehetné. E tekintetben a kisvárosok sem igazán mérséklék a perifériát. A gazdasági szervezetek tömege alapján számított ezen intenzitás-térkép alapján az ország területének felén nem mutatható ki megfelelően élénk gazdasági erőter.

A gazdaság így számított gravitációs tere egyébként a fővárosi tágabb agglomerációját kivéve csak szigetszerű kiemelkedéseket mutat, szemben a népesség alapján számított erőteljes övezetekkel, zónákkal, sávokkal, folyosókkal. Fontos tehát rögzítenünk, hogy a gazdasági gravitációs tér nem vagy csak részben követi a népesség által meghatározott gravitációs tereket, s a gazdaság közelmúlt fejlődésében, annak térbeli megjelenésében a népesség tömege csak orientáló, s nem meghatározó „vonzáserőt” jelentett.

A jövedelem-tömeg szerint számított térbeli kép formális regionális „kitöltöttsége” a két előbbi mutatóé közé esik. A nagyobb népesség-gócok nagyobb intézményrendszere, annak közalkalmazotti, köztisztviselői rétege révén a bérből és fizetésből élők magasabb aránya miatt a regisztrált jövedelmek is relatíve magasabbak. Így a nagyobb intenzitású terek valamelyest szűkebbek, mint a népesség-tömeg térképen láthattuk, ugyanakkor tágabbak is, mint azt az egyszerű gazdasági tömegek számított vonzás-intenzitásánál tapasztalhattuk. Különösen szembeötlő a kisvárosok kiemelkedése, s ezáltal szerepük a területi jövedelem-viszonyok kiegyenlítésében.

Végül a 7 gravitációs érték számtani közepe alapján kiszámítottuk az összevont, vagy ún. „**supergravitációs**” indexet, amely a konstrukcióból következően részben összegzi az eddigieket, részben az eltéréseket átlagolva mutatja a vizsgált vonzásterek tényleges kitöltöttségét. Az utóbbiból következően ez a kép legkiegyenlítettebb.

Ezen az összegző térképen már érdemes röviden áttekinteni a jelenlegi régióhatárok és vonzáserősségek viszonyát (II.4. ábra). A Központi régió az összevont gravitáció szerint is „komplett” területei egységet alkot. Határai különösen nyugat felé, az Észak-Dunántúli régió felé teljesen elmosódnak, de élénk és erőteljes vonzáserősség jelzi a jó átjárhatóságot a Dél-Alföld és Észak-Magyarország felé is. Ha e vonzásmodell alapján képződő perifériák alapján vizsgáljuk a régiók országos összevetésű területi képét, akkor jól látható, hogy Nógrád megye nyugati fele erőteljesen gravitál a Központi régióhoz. Miskolc és Eger között a kisvárosokat is „felvéve” elég jelentős központi mag alakult ki az Észak Magyarországi régióban, hasonlóan a Debrecen – Nyíregyháza tengelyhez az Észak–Alföldön. Jász–Nagykun–Szolnok és Békés megye városai Csongrád és Bács–Kiskun megye északi városaival sajátos és a két alföldi régió határát sokszor átlépő sajátos vonzástereket képeznek. Ez felvetheti akár egy Közép – alföldi régió létjogosultságát is.

Dunántúlon a Dél-Dunántúl viszonylag „kompakt” egységet alkot, és több gravitációs vonzástérkép alapján is formálódik benne egy egyre erőteljesebb Kaposvár – Komló – Pécs tengely, illetve „centrumterület”. Hozzájuk viszonyítva igen erős a perifériák kiterjedtsége.

Érdekes, hogy Nagykanizsa elég széles gravitációs perifériával válik el a megyeszékhely Zalaegerszegtől, s inkább a Dél–Dunántúlhoz vonzódik.

Az összevont gravitációs térkép szinte megkérdőjelezi az Észak–Dunántúli régió létjogosultságát, s a Nyugat–Dunántúlon sem alakultak még ki összefüggő tengelyek. A kisvárosok ellenére elég erőteljes a Balaton környéki térségek összekapcsolódása is.

A gravitációs modellszámítás – persze a bennük rejlő korlátokra is tekintettel – végül igazolta, hogy a magyar gazdaság és a városállomány, annak mai fejlettségi szintjén, alkalmas módszer lehet a kialakuló honi regionalizáció egyes folyamatainak értékelésére, követésére, netán egy átfogó közigazgatási és regionális területi reform előkészítésére.

Összességében a gravitációs modellszámítások azt is igazolták, hogy a jelenlegi régióbeosztás a közigazgatási határok megváltoztatása nélkül nem hozható fedésbe a jellegzetes térbeli vonzásviszonyok alapján számított erőterekkel.

A magyar régiók e módon meghatározható területi kohéziója általában gyenge. Fejlődésük általános színvonala viszont meglehetősen szoros összefüggést mutat a különböző mutatók alapján számított gravitációs terek erősségével, a központok térszerkezeti összekapcsolódásának intenzitásával. A nagyobb méretű gravitációs erőterek szükségképpen és minden tekintetben erőteljesen kötődnek a nagyvárosokhoz, azok térbeli kihatása pedig részben a környezetük településszerkezeti adottságaitól illetve a gazdaságuk erejétől függ.

Az alapgravitációhoz (a népesség-tömeg szerintihez) viszonyítva a gazdasági gravitációk térbeli kiterjedése lényegesebb kisebb, akárcsak a jövedelemé, ugyanakkor a térbeli ellátás szempontjából alapvetően fontos kórházi és középiskolai vonzások kifejezetten jól lefedik a teret, amiben a kisvárosok döntő szerepet játszanak.

Perifériát kiemelten kezelve a II.4-8. táblázatokból jól láthatók, hogy a Központi Régióban lényegében nincs periféria, s a Közép-Dunántúlon is minimális azon települések aránya és népessége, amely kifejezetten periférikus lenne. A Nyugat-Dunántúlon is csak 20 – 25 %-nyi, lényegében kifejezetten az aprófalvakban lakó népesség tekinthető periférikus helyzetűnek, bár például jövedelemviszonyaik sokkal kedvezőbbek, mint más régiók hasonló fekvésű térségeiben.

A Dél-Dunántúl településeinek viszont több mint a fele (!) esik minden tekintetben a perifériára. Magas munkanélküliség, szélsőségesen magas agrárfoglalkoztatottság, alacsony ingázás egyaránt jellemzi e térségeket.

Méreteiben – legalábbis e gravitációs modellszámítás alapján – némileg kisebb a periferizálódás mértéke Észak-Magyarországon, ami elsősorban a nagyobb számú centrumtelepülés mérséklő hatásával magyarázható.

Ugyanez a mérséklő hatás kevésbé érvényesül az Észak–Alföldön, ahol jól érzékelhető, hogy gazdaság csak 19 centrumban erős, s ezek viszonyítva milyen erős a periféria leszakadása (II.7. táblázat).

A Dél-Alföld periferiái mintegy 100 település 200 ezer lakosára terjednek ki. Itt igen feltűnő a mezőgazdaság periféria-fokozó szerepe (a régió központjai és periferiái között négyszeresek az agrárfoglalkoztatás különbségei). Ugyancsak igen jelentős a régió periferiáinak erőteljes előregedése.

A periféria meghatározása „periféria-tényezők” segítségével

Az előbbi modellszámítás mellett – s részben annak az igazolására – másik számítást is elvégeztünk a perifériák még pontosabb meghatározására. Ennek a kartografikus módszernek a lényege, hogy **négy feltételezett periféria-tényezők alapján** (elvándorlás, munkanélküliség, intézményellátottság, vállalkozási aktivitás) **az ország minden települését az átlagtól való eltérés alapján négy kategóriába soroltuk**, majd azok közül kiválasztottuk a legkedvezőtlenebb helyzetűeket, s megvizsgáltuk, hogy ezek a „periféria” tünetek hol jelennek meg, s mennyire halmozódnak.

Hozzáteve, hogy a **vándorlás** adatai Budapest és a nagyvárosok jelentős népességvesztése miatt nem teljesen relevánsak a periféria – problémával, megállapítható, hogy számban és területi szóródásban, elhelyezkedésben is igen stabilnak tekinthető az a közel 1000 – 1200 település, amelyek rendre a legalacsonyabb kategóriába kerültek.

A 1990-2002 közötti tényleges vándorlási veszteségi értékeket tekintve (II.7. és 8. ábra) 1078 olyan települést találtunk, amelyek 5%-nál nagyobb népesség-veszteséget mutatnak. Ezek területi elhelyezkedése leginkább a gazdasági gravitációs perifériákkal hozható összefüggésbe. Jól érzékelhető az is, hogy a mennyire karakteresen jelennek meg a térben megye határ-menti perifériák és a belső perifériák (pl. Tisza vonala).

Gyakran hozzák összefüggésbe mind az elvándorlást, mind a periférikus helyzet problémáit a **települések intézményi ellátottságával**. Ha az alábbi táblázatban bemutatott intézmények számát településsorosan elemezzük, akkor az előbbi tényezőhöz hasonlóan négy kategóriát képezve jól látható, hogy az 1126 funkciószegény település (átlagos méretük 350 lakos/település) sokkal kevésbé a periférikus helyzettel, mint inkább a települések méretével van összefüggésben. Azaz intézményrendszer csekélyebb mivolta nem von maga után automatikusan további periférikus jelenségeket, bár kétségtelenül hatással van rájuk.

Intézményi mutatók:

1. Vasútállomás léte
2. Távolsági autóbusz-megálló léte
3. Postahivatal /fiókposta/ léte
4. Helyi autóbuszjárat léte
5. Benzinkút /üzemanyagtöltő állomás/ léte
6. Iparcikkbolt léte
7. Piac léte
8. Kemping léte
9. Közüzemi vízhálózat léte
10. Zárt köz-csatornahálózat léte
11. Körzeti orvosi székhely léte
12. Járó beteg szakellátás léte
13. Kórház léte
14. Mentőállomás léte
15. Gyógyszertár léte (állami és magángyógyszertár együtt)
16. Bölcsőde léte
17. Fogászati szakrendelés léte /községi fogászattal együtt/
18. Nappali ellátást nyújtó idősek klubjának léte
19. Óvoda léte
20. Általános iskola léte
21. Középiskola léte
22. Önkormányzati (tanácsi) közművelődési könyvtár léte
23. Filmszínház léte
24. Művelődési otthon jellegű intézmény /telephely/ léte
25. Működő mezőgazdasági szövetkezetek léte
26. Szálloda léte

Forrás: KSH TSTAR 1996. 1999. és 2002. év végi intézményi adatai.

Minősítés:

Városi funkciójú:	20-26 pont
Funkciógazdag falu:	12-19 pont
Funkcióhiányos falu:	7-11 pont
Funkciószegény falu:	1-6 pont

S bár a gazdasági aktivitás is igen alacsony e településcsoportban (mindössze 27%), lakónépességük összességében nem csökkent, ami mindenképpen figyelemre méltó adat.

Ismét jobban közelít a periférikus térségek és települések pontos meghatározásához a **munkanélküliség és vállalkozások intenzitása**. 1002 olyan település van, ahol az utóbbi öt évben nőtt a munkanélküliség (II.6. ábra.), s ezek jó része egybeesik azokkal, ahol a vállalkozások száma csökkent vagy nem változott (II.12. ábra). Éppen egymillió fő él ezekben

a településekben. Az igen alacsony a gazdasági aktivitáshoz magas mezőgazdasági foglalkoztatottság is társul.

Valamennyi periféria-tényezőt együttesen vizsgálva végül is érdekes megállapítás tehető. Olyan település, amelyik mind a négy tényezőben igen kedvezőtlen lenne, mindössze 134 van, 35 ezer lakossal. S bár a növekvő számú periférikusnak tekintett tényezőkkel párhuzamosan a vizsgált adatok is monoton növekedést mutatnak (II.9. táblázat), igazából a valóságos periférikus helyzetet sokkal jobban megközelíti a térbeli gravitációs modell, mint ez a számítás.

Vagyis az igaz, hogy a gravitációs modellel meghatározott perifériák nagyrészt egybeesnek a négy tényezővel meghatározottal, de ez utóbbi módszerrel inkább a települési perifériák jeleníthetők meg. Ezek pedig zömében aprófalvak, vagy megye- és ország határmenti települések. Fontos, hogy nem igazán állapítható meg közvetlen összefüggés a vizsgálatba vont egyes periféria tényezők között.

A kistérségi perifériák

Az általános térbeli (gravitációs), illetve a települési perifériák (négy tényezős vizsgálat) után megkíséreltük a periféria kistérségi megjelenítését is. Ehhez több időpontra elvégzett faktor- és cluszteranalízist alkalmaztunk.

A 30 mutatóval elvégzett vizsgálat két időpontra készült, 1997-re és 2001-re. Mindkét vizsgálat első, azaz főfaktora a centrum és a periféria jellegű kistérségeket különítette el, igen magas magyarázó erővel. A centrumterületeket az iskolai végzettség, a magas gazdasági-vállalkozási aktivitás, a személyes infrastruktúra (gépkocsi, telefon) kedvező színvonala magas faktorértékei határozzák meg, míg ugyanebben a faktorban a magas és tartós munkanélküliség, a mezőgazdaság túlsúlya jellemzi nagy negatív értékkel a perifériákat.

A nagy negatív faktorértékű perifériákon (II.16. táblázat) 35 kistérség, 708 településnek 1 millió lakosa élt (Bp. nélkül számítva) 1997-ben, míg 2001-re némileg mérséklődött a számuk. A mostani adatok: 8 kistérség 584 település 840 ezer lakos, tehát az elmúlt öt év kedvező változásokat mutat.

Összességében azonban, mint a faktoranalízis mutatja (II.18. ábra, és II.15. – II. 16. táblázat), a többi faktoralapú osztályozás alapján **mégis összesen 40 kistérség jellemezhető periférikus tulajdonságokkal**. Ezek együttes jellemzői a következők, elvándorlás, alacsony városi népesség, előregedés, gyenge elérhetőség, alacsony gazdasági aktivitás és vállalkozási készség.

A komplex módszer által leírt perifériák A Salgótarján – Békéscsaba vonaltól keletre illetve a két Fejér megyei kistérség kivételével a Dél-Dunátúlon helyezkednek el.

Az e fejezetben bemutatott sokoldalú periféria-elhatárolások tehát egyértelműen kirajzolják azokat a területeket, ahol sajátos beavatkozásokra lenne szükség, s korántsem csak olyanokra, amelyeket eddig követtünk, hanem olyanokra, amelyek regionális szintre lebontva a különböző periférikus területeken sajátos, alulról építkező programokat indíthatnak el.

III. A gazdaság és a periferia

III. 1. Gazdasági távolság meghatározása potenciál-modell felhasználásával

A potenciálmodellről

A fizikai analógiákon alapuló területi modellek családjába tartozó potenciálmodell még a hazai geográfiai, demográfiai és közgazdasági gyakorlatba is kevésbé épült be, mint a gravitációs modellek, bár használata semmivel nem nehezebb, mint a másik eseté.

A nemzetközi szakirodalomban a „kvantitatív forradalomhoz” kapcsolódóan jelennek meg a potenciálmodellek *Stewart (1948)* munkásságában. A hazai gyakorlatban a népesség (*Bene és Tekse, 1966*), valamint a közlekedési potenciál meghatározására (*Kovács, 1976*) születtek úttörő munkák, de ezek folytatására csak elvétve akadt példa (*Papp, 1978*). A földrajzi megközelítések példákval is alátámasztott összefoglalását az angolszász irodalomban *Hayes és Fortheringham (1988)*, illetőleg *Nemes Nagy József (1984, majd 1998)* készítette el. Érdekes, s viszonylag friss modell készült a jövedelempotenciál meghatározására *Major Klára és Nemes Nagy József* tollából (1999), mely a modell használhatóságának új területét nyitotta meg.

Az alapötlet az, hogy két területi szint (regionális és megyei), két időpillanatban kiszámított (1995, 2001) GDP adatainak segítségével talán lehetőség nyílna meghatározni az egyes egységek gazdasági értelemben vett távolságát, s annak változását a hazai gazdaság egyértelmű irányító központjától, Budapesttől. Bár a modell elsősorban „keresztmetszet típusú” vizsgálatra alkalmas (Nemes Nagy, 1987), az eltérő időpontban felvett két „látkép” mégis lehetőséget ad egyfajta trend jelzésére, illetve a sorrendiségben bekövetkezett változások rögzítésére, elemzésére.

A potenciál kiszámításánál a következő képletet használtuk:

$$P_i = G_i/d_{ii} + \sum (G_j/d_{ij}) \quad (j=1, \dots, n; j \neq i), \text{ ahol}$$

P_i : az i-edik területegység (gazdasági) potenciálja

G_i/d_{ii} az úgynevezett „belső” (gazdasági) potenciál,

$\sum (G_j/d_{ij}) \quad (j=1, \dots, n; j \neq i)$ pedig a „külső” (gazdasági) potenciált jelöli, melyben,

G_i és G_j : az i-edik, j-edik területegység (gazdasági) súlya

d_{ii} : a becsült régió belüli távolság,

aminek kiszámítása a következő képlet szerint történt

$$d_{ii} = (T_i/\Pi)^{0,5}/3, \text{ ahol}$$

T_i : a vizsgált téregység (megye, régió) területe

d_{ij} : az i -edik és j -edik területi egység központja közötti távolság.

A képletből látható, hogy **egy területi egység gazdasági potenciáljának meghatározásában nem kizárólag a saját gazdasági teljesítmény játszik szerepet, hanem eltérő mértékben** (az $\bar{y}$ gazdasági súlyuk, illetve a távolság függvényében) **az összes vizsgált területi egység is**. Elvben elképzelhető, hogy viszonylag kisebb saját gazdasági erő mellett is magas potenciált érhet el az a megye, vagy régió, melyet közeli, gazdaságilag erős szomszédok vesznek körül. Másik irányban lehet arra is példa, hogy viszonylag magas saját gazdasági súly mellett a potenciál mérsékelt lesz csupán, mert az adott megye/régió szűkebb gazdasági környezete csupa gazdaságilag gyenge térségből áll, a nemzetgazdaság meghatározó pólusai pedig tőle térben távol helyezkednek el. (III/1.1-4. ábrák)

A modell esetében a kisebb problémát az egyes területi egységek súlyának meghatározása adta, hiszen erre a területi GDP milliárd Ft-ban mért értéke azonnal kínálkozott.¹ A súlypontok kiválasztásakor **regionális szinten a legnagyobb városok** mellett döntöttem (hivatalos régióközpontok híján), **megyei szinten a megyeszékhelyek** lettek a kitüntetett pontok. Bár első ránézésre a kiválasztás logikus, mégsem magától értetődő, hiszen egyik esetben sincs biztosítva a gazdasági teljesítmény súlypontjának és a kiválasztott nagyvárosnak térbeli egybeesése. Itt kell bevallani, hogy a szerzőt a kényelmesség mozgatta a kiválasztáskor, hiszen e településkörre rendelkezésre állt a kölcsönös optimális távolság km-ben, autópályán mérve, mely egyúttal a távolság meghatározását is lehetővé tette.²

A potenciálmodellünkben ilyen módon egyértelműen azonosíthatóvá és kiszámíthatóvá vált az egyes kitüntetett pontok külső potenciálja, míg a belső potenciál esetében a Nemes Nagy József által használt (Nemes Nagy, 1998: 213. o.) módszert alkalmaztuk (azaz a régiók, megyék területét felhasználva képeztünk egy elvi távolságot, ún. „sugarat” a gazdasági erő eloszlásához). Egyedüli probléma a megyei szint vizsgálatakor Pest megye esetében jelentkezett, melynek nem volt egyértelműen azonosítható székhelye. Ebben az esetben a virtuális központ szerepét Budapestre osztottuk, amint az a valóságos életben is nap, mint nap érzékelhető.

¹ Alternatívaként felmerülhet az ipari (feldolgozóipari) termelési érték telephelyi adatainak használata is, ám ez éppen azt a tényt nem veszi kellő súllyal figyelembe, hogy az ország gazdasági centruma egyértelműen a főváros.

² Vélhetően a súlypontok ilyenén szubjektív kiválasztása a megyei szinten kisebb, regionális léptékben nagyobb problémát okozhat, vagyis ott nagyobb távolság lehet a nagyváros és a gazdasági teljesítmény számított súlypontja között. Más kérdés, hogy mit kezdjen az elemző egy olyan gazdasági súlyponttal, mely távol esik minden prosperáló gazdasági központtól, illetve az adott régió fő áramlási tengelyeitől?

A régiók és megyék gazdasági távolsága a fővárostól

A vizsgálatot **két időmetszetben, 1995-ben és 2001-ben** készítettük el. Az évek kiválasztásánál követett motiváció kettős volt. Egyik oldalról biztosítani akartuk, hogy a két vizsgált időpont között „elegendő” idő teljen el, azaz az esetleges elmozdulások jól érzékelhetők, látványosak legyenek. Másrészt, a területi GDP számítás teljes hazai időszakát tekintve (eltekintve az 1992-es egyedi becsléstől), 1994 óta létezik egyáltalán megyei GDP adat, de abban az évben a számbavétel módszertana még némiképp eltért a későbbi évek adatától. Így 1995 mutatkozott az első szóba jöhető évnél az azonos módszertani bázison, s legfrissebbnek a 2001-es megyei és regionális adatok maradtak felhasználhatók.

A számítások elvégzésekor a két időmetszetre elkészített regionális és megyei potenciál értékek mellett **kimutathatóvá váltak a regionális és megyei szintű elmozdulások** (távolodások és közeledések a fővárostól/fővároshoz), **valamint a változás mértéke** is. Ennek kapcsán sikerült bizonyos fokú dinamikát is bekapcsolni az alapvetően statikus jellegű modellbe, ami a hasznosítási lehetőségeket érdemben kitágította.³

Regionális szinten a potenciálok 1995 és 2001 között minden vidéki régióban csökkentek a Közép-Magyarországihoz képest. (1. Táblázat) Ennek egyik oldalról Budapest kiugró fejlettsége, másrészt Pest megye átlagot jóval meghaladó fejlődési üteme (felzárkózása a vidéki átlaghoz) a felelős. A hat vidéki régió közül a gazdasági szerkezetváltásban élenjáró kettő (Közép- és Nyugat-Dunántúl) gazdasági potenciálja a hat év alatt 3-4%-kal csökkent a központi régióhoz képest, de amíg a Közép-Dunántúlon a potenciál 46,8%-ról 45,3%-ra mérséklődött, addig a Nyugat-Dunántúlon 35,9%-ról 34,4%-ra.⁴ A két sikerrégió közötti potenciál-különbség egyértelműen a fővárostól mért távolság függvénye, hiszen saját gazdasági erejük közel azonos, így belső potenciáljuk értékében sincs érdemi különbség.

E két régió kivételével a többi nagytérségünk gazdasági perifériaként értelmezhető a magyar térstruktúrában. Egyrészt, a számított potenciál már 1995-ben sem éri el a 30%-ot (ami 2001-re már 27% alá esik), de a távolodás mértéke is lényegesen magasabb a két dunántúli régióhoz mérten, 9,4-12,2% között ingadozik. Ezek a visszaesések – szemben a gazdasági sikertérségek 1,5 pontos térvésztesével – 2,6-3,6 pontos csökkenést

³ Szélső esetként elképzelhető, hogy egy önmagában szerény GDP dinamikát mutató területi egység viszonylag jó helyezést érjen el a megyék/régiók rangsorában, ha öt gazdaságilag dinamikus szomszédok veszik körül, s ugyanígy elképzelhető, hogy egy önmagában dinamikus területi egység potenciáljának alakulása átlagossá mérséklődhet a közeli, környező szomszédos egységek visszahúzó hatása következtében.

⁴ A Közép-Magyarországi régióhoz, mint 100%-hoz viszonyítva.

takarnak, régióként eltérő mértékben. Bár a régiók abszolút sorrendje nem változott a hat év során, a dinamika-mutatók jelzik, hogy a jelenleg 4. helyen álló Észak-Magyarország, de különösen az 5. helyezett Dél-Alföld egyre erőteljesebben veszít jelentőségéből a gazdasági erőterben. Előbbinél 3,1, utóbbinál 3,6 pontos csökkenést regisztráltunk, ami 10,4, illetve 12,2%-os leépülést jelez. A Dél-Alföld kiugróan gyors térvészése (a dinamika-mutatókban rendre az utolsó helyet foglalja el a régiók rangsorában) azt eredményezheti, hogy 3-4 éven belül a régió gazdasági potenciálja a szintén csökkenő jelentőségű Észak-Alföld mögé szorul. A régiók közül a leggyengébb pozícióban – gazdasági értelemben a leginkább periférikus helyzetben – a Dél-Dunántúl van az értéktermelést véve a súlyozás alapjául, s ez a pozíció várhatóan hosszabb 5-8 éves periódus alatt sem fog érdemben változni. Ennek oka kettős: a viszonylag jelentős távolság az ország gazdasági centrumától, s a mérsékelt saját gazdasági erő. (1. Táblázat)

A „vidéki” régiók közötti potenciál-különbségek 1995 és 2001 között érdemben növekedtek, ez nagyobb részben a tényleges gazdasági teljesítmény differenciálódásával függ össze. 1995-ben a legkevésbé fejlett Dél-Dunántúl gazdasági potenciálja a Közép-Dunántúlnak 56,4%-a volt (a potenciálok közötti abszolút eltérés 20,4 pont), míg 2001-ben már kevesebb, mint 52%-a (abszolút eltérés 21,8 pont). Vidéken tehát, a fővárostól való általános lemaradás mellett a növekvő belső differenciák is élezhetik a régiók közötti ellentéteket. (1. Táblázat)

Elgondolkodtató, hogy **az ipari (feldolgozóipari) fejlődésben élenjáró régiók sem voltak képesek lépést tartani a főváros és tágabb agglomerációjának fejlődési ütemével**, még abban a periódusban sem, amikor az ipar, mint szektor valóban meghatározó jelentőségű volt a gazdasági növekedésben. Innen nézve érthető a fejlett térségek folyamatos elégedetlensége a gazdaságfejlesztési, területfejlesztési források elosztási gyakorlatának értékelésekor. Más kérdés, hogy az iparra alapozott fejlődési pálya a jelenleginél jelentősebb támogatási szint mellett hozhatott volna-e további fejlődési, növekedési potenciálokat e terek számára, tekintve a fejlődésben élenjáró pólusok korlátos munkaerő potenciálját, illetve az e célra országos szinten rendelkezésre álló források nagyságrendjét. Kérdés az is, hogy egy, a fejlődésben élenjáró vidéki régiókat preferáló gazdaság és regionális politika (nyílt) alkalmazása milyen reakciókat váltott volna ki a valóban elmaradott, vontatottan fejlődő, amúgy is forráshiányos régiók érintett szereplőiből? Hasonlóképpen érthető az a főváros-vidék szembenállás, mely mind a politika, mind a gazdaság, mind a napi élet során lépten-nyomon felbukkan. Úgy tűnik, Budapest fejlődését az állam eszközeivel nem lehet korlátozni,

legalábbis olyan mértékben nem, hogy ebből a – hozzá képest – periférikus terek érdemben profitáljanak.

Megyei szinten a gazdasági potenciál értékei 1995-ben 8,1-15,7%, 2001-ben 7,3-15,5% között szóródtak (Budapest nélkül) (III/1.3-4. Ábra). Ennek következtében a legerősebb potenciállal bíró Komárom-Esztergom megye gazdasági térereje a leggyengébb Somogyénak közel kétszerese, 2001-ben az akkori utolsó helyezett Békésének már több mint kétszerese volt. **A vidéki potenciálok közötti különbségek 7,6 pontról 8,1 pont fölé emelkedtek, ez egyértelműen erősödő belső egyenlőtlenségekre utal.** Komárom-Esztergom kitüntetett helyzete nem elsősorban saját gazdasági erejéből fakad, sokkal inkább köszönhető a közeli (dinamikus) gazdasági erőcentrumok által generált külső potenciálnak (Budapest, Pest, Fejér, Győr-Moson-Sopron és Veszprém megyék). Somogy, illetve Békés esetében az eredendően alacsony gazdasági erő az átlagnál kevésbé dinamikus, többségében önmagukban is mérsékelt gazdasági erővel bíró szomszédos megyék által dominált külső potenciálból áll össze, melyben meghatározó a dinamikus gazdasági centrumoktól való távolság (periférikus fekvés). (2. Táblázat)

Mind a két időmetszetben **egy ötfokozatú skálán lehetett elhelyezni az egyes megyék potenciál-értékeit (kiugró, átlag feletti, átlagos, átlag alatti, gyenge)**, sőt, 2001-ben a legalsó kategóriában még további belső differenciálásra is lehetőség nyílt. Talán nem meglepő, hogy **a felső három kategória kifejezetten stabilnak adódott**, 2001-ben is ugyanazok a megyék sorolódtak oda, mint 1995-ben (legfeljebb az egyes kategóriákon belüli sorrend formálódott át). Így az átlag feletti kategórián belül hátrébb került a rangsorban Bács-Kiskun, Veszprém és Jász-Nagykun-Szolnok, viszont lényegesen előrelépett Pest és kisebb léptékben Győr-Moson-Sopron is. Utóbbi két megye helyzete sajátos a vizsgált területi egységek között, hiszen mind a kettő – alapvetően saját gazdasági teljesítményük dinamikájának köszönhetően – közelebb került a fővároshoz a gazdasági potenciálmezőben: Pest megye hat év alatt 0,84 ponttal, Győr-Moson-Sopron 0,19 ponttal növelte súlyát. Az **átlagos kategórián** belül Tolna előrébb, Csongrád valamelyest hátrébb sorolódott, de ennél fontosabb az a tény, hogy a felső két kategória, illetve az átlagos helyzetű megyecsoport között 0,3 ponttal növekedett a különbség, azaz, a jók (kiugrók és átlag felettiek) még visszaesésük mértékében is kedvezőbb jegyeket mutattak, mint az átlagos megyék.

Az **átlag alatti kategóriából** kikerült 2001-re Baranya megye, Hajdú-Bihar és Nógrád pedig, valamelyest közelebb került az átlagos potenciállal rendelkező megyékhez. Némiképp meglepő – de ez a potenciálmodell sajátosságaiból is fakad – hogy a gyenge kategóriában foglal helyet Vas és Zala is. Ezek esetében a gyenge potenciálérték egyértelmű „felelőse” a

periférikus fekvés, melyet a belső potenciál magasabb értékei sem tudnak ellensúlyozni.⁵ A 2001-re hat megyésre duzzadt kategórián belül ebben az évben már elkülöníthetővé vált egy, a **gyenge potenciállal rendelkező megyékhez** képest is „sereghajtó” csoport, melynek tagjai: Békés, Somogy és Zala. (2. Táblázat)

Külön érdemes foglalkozni a két időmetszet összehasonlításával megyei szinten, azaz levonni a **dinamikus mutatókból adódó következtetéseket**. A 19 megyéből 17 esetben csökkent 1995 és 2001 között a gazdasági potenciál értéke, természetesen erősen eltérő mértékben. A korábban említett, növekedést felmutató megyék mellett viszonylag mérsékelt veszteséget mutat Fejér és Komárom-Esztergom a vizsgált hat év alatt (0,24-0,34). Átlagnál alacsonyabb a potenciál csökkenésének mértéke Veszprém, Nógrád, Vas és Heves megyékben, melyek közül egyedüli meglepetés Nógrád, ahol a külső potenciál növekvő értéke (Budapest és Pest megye közelsége) korrigálta a belső potenciál erőteljesebb csökkenését. (2. Táblázat) (III/1.3-4. Ábra)

A következő – átlagos mértékű potenciál-csökkenést mutató – csoport ettől alig rosszabb mutatókkal rendelkezik, közülük a területi politika által kiemelten kezelt Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint az 1998-2002-es ciklusban politikai tőkéjét jól hasznosító Hajdú-Bihar emelhető ki. Az átlagnál erősebben romlott a pozíciója Békés, Baranya, Jász-Nagykun-Szolnok és Bács-Kiskun megyének, ez már hat év alatt 0,8-0,9 pontos csökkenést jelez. De még ennél is kedvezőtlenebb a helyzet Borsod-Abaúj-Zemplén és Csongrád megyékben, ahol a potenciál-csökkenés mértéke 1,1 pont körül mozgott a vizsgált időszakban. Feltűnő, hogy a regionális szinten kedvezőtlen helyzetű, illetve kedvezőtlen dinamikával jellemezhető nagyrégiók meghatározó nagyvárosainak megyéi mind a leggyengébb kategóriákban foglalnak helyet. A hazai területi politika Borsodban még csak-csak megjelenik, bár hatékonysága az adatok tükrében megkérdőjelezhető, míg lényegében hanyagolja a dél-alföldi és dél-dunántúli megyéket, ahol erőteljes lefelé nivellálódási tendenciák indultak el a rendszerváltás óta. (2. Táblázat)

A dinamika mutató százalékban mért csökkenését tekintve az előzőben leírtéhoz hasonló képet kapunk. 5% alatti potenciálvesztést Fejér és Komárom-Esztergom mellett csak Veszprém, 6-7%-ot Nógrád, Vas, Heves könyvelhetett el 1995 és 2001 között. 7-9%-ot hat, 9-10%-ot már csupán három (Zala, Baranya és Békés) megye, 11% körüli veszteséget pedig Borsod-Abaúj-Zemplén és Csongrád megyék voltak kénytelen elkönyvelni. A dinamika

⁵ Vas és Zala periférikus fekvése csak Magyarországon belül egyértelmű, európai kitekintésben a nyugati határ menti helyzetük egyértelműen felértékeli e területi egységeket, s hasonlóakat lehet elmondani régiós szinten a

mutatók alapján hosszabb távon valószínűsíthető Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok (kedvező fekvése ellenére), valamint Borsod-Abaúj-Zemplén és Csongrád hátrébb kerülése a megyék rangsorában, míg Győr-Moson-Sopron, Pest, Vas és Szabolcs-Szatmár-Bereg gyorsabb-lassabb előretörése is megjósolható. (2. Táblázat)

Összegzés, a modell hasznosíthatósága

A potenciálmodell világosan kirajzolja a magyar gazdaság területi súlypontjait, a több időmetszetben végzett vizsgálat pedig lehetőséget adnak a területi egységek potenciáljában bekövetkező változások követésére, az abszolút és relatív pozíciókban bekövetkező változások bemutatására. Tartalmánál fogva a modell nem csupán az adott területi egység önmagában mért gazdasági erejét képes bemutatni, hanem utal az adott régió/megye gazdasági környezetének állapotára, potenciáljára és dinamikájára is. Ezen keresztül lényegében képet kapunk az adott területi egység lehetséges fejlődési kilátásairól is, elfogadva azt a feltételezést, hogy a térben közeli gazdasági terek nagyobb, erősebb hatással vannak az adott téregység fejlődésére, mint a távolabbiak. (III/1.1-4. Ábra)

A modell néhány korlátját már fentebb említettük, de érdemes megjegyezni, hogy a globalizálódó világ gazdaságban a közvetlen térbeli távolság szerepe erőteljesen lecsökkent a gazdasági termelési-értékesítési láncok kiformálásában, bár ez a szerep nem tűnt el teljes mértékben. Ennek következtében a modell magyarázó ereje nem teljes, de alkalmas néhány **jelzésértékű következtetés** levonására:

1. Az országos gazdasági erőcentrumhoz való közelség előnyös a gazdasági potenciál gyarapítása szempontjából.
2. A gazdasági erőcentrumhoz képest periférikus fekvés – még kedvező induló helyzet esetében is – csaknem minden esetben a gazdasági potenciál jelentős csökkenéséhez vezet egy piaci alapú fejlődés során.
3. A magyar regionális politika 1996-2001 közötti működésének alig vannak mérhető eredményei, hatása legfeljebb a visszaesés mértékének mérséklésében fogható meg egyedi esetekben (pl. Szabolcs-Szatmár-Bereg).
4. A kedvező fekvés és az állami beruházási politika kedvezményezett térségei (pl. Heves) a vidéki terek között relatíve kedvezőbb helyzetbe kerülnek, csaknem függetlenül saját gazdasági teljesítményük alakulásától.

Nyugat-Dunántúlról is. Ha egy virtuális európai (Európai Unió) gazdasági centrumhoz (pl. Brüsszel) viszonyítva végeznénk el a fenti potenciál-meghatározást, lényegesen más eredményre juthatnánk.

A kistérségi szint vizsgálata – A gazdasági perifériák lehatárolása

A kistérségek esetében használt potenciálmodell esetében több korlátozással, illetve előfeltevéssel éltünk, mely szűkítette a modell alkalmazásának terét. Egyrészt feltételeztük, hogy a kistérségekben megtermelt értéktöbblet közel arányos a kettős könyvelést végző szervezetek árbevételénél mutatkozó különbségekkel, így a gazdasági potenciálmezőben a kistérségek súlyát az utóbbival közelítettük. Feltételeztük, hogy nagyrégiós szintű térségi gazdaság nincs, ellenben elfogadtuk a megyei szintű gazdasági területi egységek létét. Nem számoltuk ki a főváros hatását az egyes térségekre, bár a modell szerint egy, a fővárostól átlagosan 300 km-re fekvő térség külső potenciáljához Budapest önmagában 55-60 ponttal járulna hozzá, mely számos esetben lényegesen (akár többszörösen) meghaladja a térség számított potenciálját.

A fenti korlátok mellett a következő alapvető eredmények adódtak:

1. A 250 pont feletti gazdasági potenciál értéket elérő 17 térség között mindössze két „valódi” vidéki sikertérség található; Győr (13.) és Székesfehérvár (16.). 100 pont felett további 11, 50-100 pont között 27 további térség található. A regionális megoszlást tekintve pozitív irányban kiemelkedő a Közép-Dunántúl, 15 magas potenciálú térséggel (különösen nagy számban Fejér és Komárom-Esztergom megyéből). Érdekes a Nyugat-Dunántúl, de különösen az Észak-Alföld 8-8 kedvező helyzetű térsége, ami azt jelzi, hogy a térségek nagyjából egyharmada érzékelhető gazdasági potenciált tud felvonultatni. Ugyanakkor a fennmaradó három régió 2-4 kedvező helyzetű térsége jelzi, hogy alapvetően hiányoznak a nagyvárosokat kiegészítő kisebb, dinamikus gazdasági centrumok. A másik végleten elhelyezkedő 38 térség (25 pont alatti potenciállal) térbeli megoszlásában a „vidéki” régiók közül kiemelkedően kedvező Közép-Dunántúl helyzete (csak Veszprém megyéből), míg a Dél-Dunántúlon, vagy az Észak-Magyarországon 9-9 alacsony potenciálú térség jelzi, hogy a meglévő dinamikus centrumok közötti térben alapvetően mozdulatlan térségek terülnek el, melyek „leárnyékolják” a nagyvárosi gazdaságok térségi hatásait.
2. **Lényeges eltérés mutatkozik a külső és belső potenciál között.** Még Budapest nélkül számítva is összesen 39 olyan kistérség található az országban, ahol a belső gazdasági potenciál meghaladja a külső értékét, a többi esetében egy, vagy több közeli gazdasági erőcentrum súlya az, ami „helyzetbe hozza” az egyéb mutatóiban gyenge, de legalábbis nem kiugró térséget.

3. **A belső potenciál esetében** a főváros mellett Budaörs emelkedik ki a mezőnyből, de a második vonalban rögtön Győr és Székesfehérvár következik, ahol a helyi gazdaság ereje jelöli ki a kedvező rangsorbeli pozíciót. 100 pont felett csupán 11, 50-100 pont között további 16 kistérség, 20-50 pont között 25 térség helyezkedik el. A fővárosi agglomeráció 14 térségéből (bár nem feltétlenül a legjobbak között) a mezőny első harmadában 10 található, ami jelzi, hogy a főváros hatását leszámítva is számottevő gazdasági agglomeráció formálódott ki, de azt is mutatja, hogy Budapesttel együtt egyértelműen ide koncentrálódik az ország gazdasági centruma. A régiók közül a leginkább kedvezőtlen helyzetben a belső potenciált tekintve a Dél-Alföld van, ahol a megyei jogú városok térségeit leszámítva egyetlen kistérség sem került be a lista első harmadába (igaz, Baja és Orosháza épp a határon táncol, megelőzve pl. Siófokot, s alig elmaradva Salgótarján mögött). Minden más régióban 2-6 között mozog azon térségek száma, ahol a belső gazdasági potenciál (tehát kiszűrve a térbeli közelségből eredő agglomerációs előnyöket) önmagában is kiemelt pozícióba emeli a térséget az ország gazdasági térképén. A lista utolsó harmada is tanulságos, hiszen eltérően a teljes potenciálindextől, itt két Pest megyei térség is felbukkan (Szob és Monor), melyek önálló gazdasági teljesítménye a főváros közelsége nélkül nem volna elégséges egy nagyobb léptékű fejlődés indukálására. Kedvező a Közép-Dunántúl térképe is, hiszen rátekintve mindössze 5 gyenge potenciálú (peremhelyzetű) folt tűnik fel rajta, míg a többi régióban egyenletesen 8-10 alacsony belső potenciálú térséget regisztrálhatunk.
4. **A külső potenciál⁶ esetében** a lista első 15 helyét a fővárosi agglomeráció és Budapest foglalja el. Budapest 14. helye azt jelzi, hogy a fővárosi agglomeráció visszahatása a főváros fejlődésére mérhető, kimutatható, egyértelmű a szinergia a szereplők között. Kiugróan kedvező ismét a Közép-Dunántúl helyzete, hiszen különösen Fejér és Komárom-Esztergom megyében, de Veszprém nyugati felében is a térségek egymásra gyakorolt dinamizáló hatása világosan megmutatkozik. A lista első harmadába (52 kistérség 25 pont felett) 14 kistérség került be csak ebből a régióból. Ismét kiemelhető az Észak-Alföld kedvező helyzete (7 kistérség), ahol mind Debrecen, mind Nyíregyháza képes volt a közeli térségek potenciáljának érdemi emelésére. A többi régióból a listára került 3-5 térség meghatározóan egy-két

⁶ Általában igaz, hogy a sok kistérséggel rendelkező megyékben magasabb e számítási mód szerint a külső potenciál értéke, míg a kevesebb számú térséggel rendelkező megyékben alacsonyabb. Ez a probléma régiószinten már csak mérsékeltebben jelentkezik, országos számításnál pedig értelemszerűen küszöbölődik ki.

gazdasági nagycentrumhoz kötődik (Győr, Szombathely, Tab, Pécs, Miskolc, Szeged), amely világosan jelzi a második vonalbeli gazdasági erőcentrumok korlátos képességét környezetük dinamizálására. A külső potenciál esetében majdnem természetes, hogy a vidéki lista előkelő helyezéseit a nagyvárosokhoz közeli, önmagukban kis jelentőségű térségek foglalják el (Gárdony, Tét, Sárbogárd, Enying, Csorna), vagy azok a közepes gazdasági potenciálú térségek, melyek sikeresen fűződtek fel valamely nagyobb gazdasági tengelyre, lettek részei egy meghatározó agglomerációnak (Mór, Tata, Dorog, Mosonmagyaróvár). A megyei városok közül csupán Dunaújváros, Tatabánya és Hódmezővásárhely jutott be az első ötvenbe a térségek rangsorában. A rangsor végén megtalálható 41 térség külső potenciálja nem éri el a 13-at, ebből 27 a 10-et sem, s három esetben a külső gazdasági partner térségek hozzájárulása a belső gazdasági erőhöz az 5 pontot is alulmúlja. A nagyvárosok közül ide sorolható Győr, Szeged, Kecskemét, Eger, a gazdasági centrumok közül pl. Jászberény, melynek megyén belüli periférikus fekvése eredményezte a külső potenciál alacsony értékét. Míg a központi régióból nem, a Közép-Dunántúlról pedig összesen egy térség került e listára (mindkettő egyfajta gazdasági agglomerálódást jelez), addig a többi régióból szinte egyenletesen 7-9 térség iratkozott fel a leggyengébbek közé. Különösen érdekes e tekintetben Nógrád, ahol a hat kistérség közül 5 szerepel a leggyengébbek között (a hatodik hátulról az 51. helyet foglalja el). Mivel e megye esetében a belső potenciálok is alacsonyak (Budapest hatását most leszámítva), az összesített rangsorban is a legrosszabbak között találjuk a megye térségeit.

Összességében, úgy tűnik, **felül kell vizsgálni néhány korábban alaptételként elfogadott megállapítást:**

1. **A főváros gazdasági értelemben vett agglomerációja teljes mértékben lefedi a régióját,** így aligha van értelme a 82 településre kiterjedő névleges agglomeráció (nagyvárosi térség) lehatárolásának.
2. A régiók közül **a leginkább egészséges képet a Közép-Dunántúl potenciál-térképe mutatja.** Bár Fejér déli részén, Veszprém nyugati felében, illetve Komárom-Esztergom délnyugati csücskében még fellelhetők periférikus terek, ezek mérete kezelhetőnek tűnik.
3. **A Nyugat-Dunántúl sikere még mindig néhány gazdasági erőcentrumon alapul,** a köztes terek gazdasági prosperitása alig, vagy egyáltalán nem nyomonkövethető. A

nagyvárosok viszonylagos közelségében is periferizálódó térségek jelennek meg, jóllehet ennek mértéke messze nem éri el a kedvezőtlenebb gazdasági pozíciójú térségekben megfigyelt mértéket.

4. **A Dél-Dunántúl az egyik leginkább sérülékeny gazdaságú régió.** Néhány nagyobb gazdasági erőcentrum felfutása, illetve szinten maradása megyei léptékben elfedi azt a tényt, hogy nagy, egymással is összefüggő belső perifériák szabdalják a régió terét. Sem valódi fejlődési tengelyek, sem gazdasági értelemben vett agglomerálódó térségek nem jelentek eddig meg, s a régió zömének elzárt forgalmi helyzete gyors felfutásra a ma árnyékos területeken nem enged következtetni.
5. **Észak-Magyarország** nyugati (Nógrád) és keleti (Cserehát, Zemplén, Bodroghöz) peremén, illetőleg csaknem a teljes országhatár menti sávban periférikus helyzetű térségeket találunk. Egyetlen nagyobb léptékű térszerkezeti változást lehet észrevenni: nevezetesen az M3 autópálya menti térségek nagyjából Füzesabony magasságáig némi dinamikát mutatnak az utolsó három évben, így legalább az Alföld felé meglévő belső periféria bizonyos területei eltűnni látszanak. Eger gazdasági ereje egyelőre nem elégséges a tágabb térség megmozdításához, Miskolc pedig nem tudja felvenni a Sajó-völgy többi térségének (Kazincbarcika, Tiszaújváros) fejlődési ütemét. A koncentráltan elhelyezkedő perifériák karaktere eltérő, ezért az ott alkalmazott térségi gazdasági és területi politika is különböző kell legyen.
6. A klasszikus megyei GDP adatoktól eltérően az **Észak-Alföld gazdasági potenciál térképe egyáltalán nem jelez végletes problémákat.** A perifériák bár megjelennek, sem számuk, sem jelentőségük nem akkora, hogy értelmes országos és regionális szintű politikával ne lehetne azokat kezelni. Valódi gondot inkább a meglévő gazdasági erőcentrumok saját térségükön túlmutató hatásai jelentenek, melyhez elsősorban e térségek gazdaságának megerősítésén keresztül vezet az út. A Debrecen-Nyíregyháza fejlődési tengely az M3-as folytatódó fejlesztése révén akár gazdasági agglomerációvá is terebélyesedhet.
7. A Dél-Dunántúl mellett **a leginkább problémás nagyrégió a Dél-Alföld tűnik.** A helyi gazdasági erőcentrumok száma a legalacsonyabb az ország régiói között, ezek közül érdemi húzó hatás csak Szeged körül mutatható ki, de ennek mértéke nem éri el egy potenciális gazdasági agglomeráció kifomálódásához szükséges szintet. A régiót érintő legfontosabb infrastrukturális fejlesztésnek az M5 autópálya Szegedig való megépítése tűnik, melynek hatására egy dinamikus fejlődési tengely megszilárdulása várható Kecskemét-Szeged(–Makó) irányában. A régió másik fő gondja a perifériák

térbeli állandósága (Kelet-Bácska, Homokhát délkeleti része, Észak- és Dél-Békés), melyek egyértelműen utalnak a hazai és térségi regionális politikák eszközeinek és hatásainak korlátosságára. Bár a régió nemzetközi logisztikai helyzete az ország Unió csatlakozásával felértékelődik, látványos elmozdulásra (tekintve a hazai befektetés-ösztönzés bejáratott pályáit) aligha nyílik látványos esély.

8. A kistérségi szinten megfigyelhető periféria-kategóriák megjelenése és térbeli eloszlása rávilágít **a területi és a gazdaságpolitika elmúlt időszakának deficitjeire**. Míg a válságtérségek közül Szabolcs-Szatmár-Bereg (úgy tűnik) sikeresen hasznosította a befektetett tőkét, addig Borsod-Abaúj-Zemplén, vagy Nógrád a „kidobott pénz” típusú fejlődésre mutat rossz példákat. Ezen közben a hazai kormányzati politika alakítói látványosan megfélekedtek azokról a régiókról és oda tartozó megyékről, melyek csak „hajszállal” kedvezőbb helyzetből indultak a rendszerváltozás után, s az akut válságkezelés mellett inkább a sikeres térségek fejlődését támogatták meg állami forrásokból. Ennek következménye a vidéken belül felerősödött területi egyenlőtlenség, valamint a kevésbé szerencsés térségek lefelé nivellálódása a leginkább elmaradott megyék, térségek szintje irányába.

III. 2. A gazdasági centrum-periféria viszony

Kistérségi szinten

Kistérségi szinten a gazdasági centrum-periféria viszony számos dimenzióban értelmezhető, de ebből több – például a szervezeti függésrendszer – releváns adatforrások híján nem vizsgálható országos szinten. Az APEH-SZTADI adatai alapján azonban lehetőség nyílt arra, hogy a kettős könyvelést végző szervezetek kistérségi szinten összesített 2001. évi bevallásai alapján három alapvető dimenzióban felvillantsuk a kimutatható centrum-periféria viszonyrendszert.

A vizsgált dimenziókban a felhasznált adatok abszolút értékben szerepelnek, mert a gazdasági súly meghatározásakor, a tényleges befolyás mérésekor ez a releváns adat, a fajlagos magas aktivitás itt nem játszik érdemi szerepet. Fel kell hívni a figyelmet két olyan anomáliára, mely alapvetően könyveléstechnikai szempontú megfontolások alapján egész célcsoportok összesített tevékenységét egy kitüntetett telephelyen jeleníti meg, holott tudnivaló, hogy a termelés, valamint a hozzá kötődő szolgáltatási tevékenység az ország több

pontján zajlik⁷. Sajnos az árbevételek telephely szerinti megoszlására nem állnak rendelkezésre becslések, így ezen két kistérség adata némiképp torzítja az országos összképet. Ennek ismeretében mégis úgy véljük, hogy a kapott eredmények relevánsak, viszonylag pontosan adják vissza az országban megfigyelhető trendeket.

A nettó árbevétel nagysága

A kistérségekben keletkező **árbevétel nagysága lényegében meghatározza pozíciójukat is a gazdasági erőterben.** A kettős könyvelést végző cégek által realizált árbevétel – véleményem szerint – jobban tükrözi a kistérségek tényleges gazdasági súlyát és erejét, mint a feldolgozóipar árbevétele, vagy az általa termelt hozzáadott érték, hiszen ebben a helyi gazdasági szereplők jóval szélesebb köre megjelenik, mind az exportra termelő meghatározó nagyvállalatok, mind a helyi piacon tevékenykedő termelő és szolgáltató cégek.

Az adatok alapján az **ország egyértelmű gazdasági centruma Budapest**, egy nagyságrenddel megelőzve a vidéki ipar két meghatározó centrumát Győrt és Székesfehérvárt. A főváros gazdasági erejét erősíti a budaörsi kistérség kiugró aktivitása is, míg vidéken a meghatározó regionális centrumok kistérségei (Debrecen, Szeged, Miskolc, Pécs) mellett a már említett Komárom és Tab tűnik fel az élcsoporthoz. További 37 kistérségben a 2001-es árbevétel meghaladta a 100 milliárd Ft-ot, ezek a térségek még a gazdaság meghatározó szerelői köréhez sorolhatók.

Az árbevétel alapján **három tucat kistérség tekinthető „mellékszereplőnek”** a hazai gazdasági életben. Ezekben az árbevétel éves összege nem éri el a 20 milliárd Ft-ot, ebből 12-ben még a 10 milliárdot sem. **A gazdasági értelemben vett periférikus kistérségek fele a Dunántúlon, negyede az Alföldön, negyede a Központi és Északi régióban helyezkedik el.** A területi megoszlásban (III/2.1. ábra) figyelemre méltó, hogy Vas, Veszprém és Zala megyék találkozási pontja, Győr, Veszprém és Komárom megyék találkozási pontja, valamint a délnyugati országhatár (szlovén, horvát határzóna) mennyire gyenge gazdasági potenciállal bír. Kimutatható a Balaton déli háttérterületének gazdasági árnyékos helyzete, Fejér megye déli sávjának mérsékelt felfűződése a megyeszékhely kiugró dinamikájára, de ennél jóval veszélyesebb trendnek tűnik a Pécs-övező gazdasági periféria tartóssága, mely egyértelműen leárnyékolja az egyik legjelentősebb potenciális vidéki növekedési pólus fejlődési lehetőségét, térbeli kisugárzását. Az Alföldön hasonló helyzet áll elő Szeged vonatkozásában (nyugat és északnyugati irányban), Észak-Magyarországon pedig Balassagyarmat, illetve Salgótarján és

⁷ A két kistérség a komáromi (Komárom-Esztergom megye) és a tabi (Somogy megye), s a két vállalatcsoport a Philips és a Nokia.

Ózd esetében figyelhető meg hasonló térstruktúra. Világosan kimutatható Észak-Borsod periférikus helyzete is.

Az árbevételek alapján megrajzolható térszerkezet a sokszor emlegetett **Bécs-Budapest, Budapest-Balaton tengelyek, illetve a fővárosi tágabb agglomeráció mellett új aktív folyosókat is kirajzol.** Ilyennek tekinthető a Duna-völgy dunántúli oldala Budapesttől délre az országhatárig, rövidebb kiágazásokkal Pécs és Baja irányába, vagy a 8-as út Székesfehérvártól Veszprémig húzódó szakasza. Egyre markánsabban kimutatható az M3-as aktivizáló hatása a fővárostól Miskolcig, ahol a Sajó-völgyi (az előzőre csaknem merőleges) ipari tengellyel találkozik. Az Észak-Alföldön a Nyíregyháza-Debrecen, valamint a Debrecen-Hajdúszoboszló-Püspökladány tengelyek a leginkább erőteljeseek, viszont ez az aktivitás már nem ér el Szolnokig. A Dél-Alföld legerőteljesebb aktív zónája Szeged és Békéscsaba között mutatható ki, melyben Hódmezővásárhely és Orosháza helyi gazdasága is fontos szereplő. Gyöngyös-Hatvanról Kiskőrösig húzódik egy aktív zóna, nagyjából 60-80 km-es távolságra a fővárostól, mely Budapest külső – gazdasági – agglomerációjának tekinthető, olyan szereplőkkel, mint Jászberény, Szolnok, Cegléd, vagy Kecskemét. Érdekes, hogy ennek a zónának a dunántúli párja hiányzik, ott a sugaras irányú aktivitási tengelyek a térszerkezet meghatározói. Egyedüli kivételnek számít az osztrák határzónához közel eső középvárosok által kirajzolt, de térben még nem összenőtt zonális fejlődési modell (Sopron, Szombathely, Kőrmend, Zalaegerszeg, Nagykanizsa).

Export árbevétel

A kettős könyvelést végző cégek nettó árbevételének alig 24%-a kerül exportra, de ez összességében 9000 milliárd Ft-ot is meghaladó végösszeget tett ki. **Az export megoszlásának sajátos vonása a főváros jelentőségének markáns visszaesése** az árbevételhez viszonyítva, hiszen a Budapestről kiszállított nem egészen 2500 milliárd Ft-nyi áru már alig kétszerese a székesfehérvárinak, s 2,5-szerese a győrinek. Ezek után közvetlenül Tab (535 milliárd) és Komárom (375 milliárd) következik, a vidék nagy ipari centrumai egyértelműen hátrébb sorolódnak a rangsorban. 100 milliárd Ft feletti exporttal összesen további hat kistérség dicsekedhet, ebből a keleti országrészben egyedül Debrecen. Az agglomerációból Gödöllő, a Dunántúlról Esztergom, Tatabánya, Szombathely és Szentgotthárd tartozik a meghatározó külpiazi aktivitású térségek közé. 50-100 milliárdos – még jelentősnek tekinthető – exportkapacitással 16 kistérség bír, ebből a Dunántúlon mindössze négy, az agglomerációban kettő, az Alföldön hat, Észak-Magyarországon négy kistérség található.

A külpiaci aktivitás perifériáján azok a térségek állnak, ahonnan a kiszállított javak összértéke nem éri el az ötmilliárd Ft-ot (20 millió Euro). E térségek érdemben nem jelennek meg a külső szereplők mentális térképein, mert az export volumene messze alatta marad az ő „ingerküszöbüknek”. E kategóriába sorolható a kistérségek bő egyharmada, melynek fele (26 térség) a Dunántúlon, kettő a fővárosi agglomerációban, kilenc az északi megyékben, 15 pedig az Alföldön található. E kistérségek csaknem fele még a kétmilliárdos határt sem éri el az export teljesítményben, vagyis külpiaci aktivitásuk marginálisnak tekinthető.

Az alacsony külpiaci aktivitással jellemezhető térségek térbeni megoszlása érdekes következtetésekre ad lehetőséget (III/2.2. ábra). Egyrészt a dunántúli térségek magas száma arra enged következtetni, hogy az exportvezérelt gazdasági fejlődés e régiókban is szigetszerűen, legfeljebb fő áramlási tengelyek mentén történt, a helyi/térségi gazdaságok jelentős része e fejlődési pályára nem tudott rálépni. A korábban már jelzett – a nettó árbevételnél is megjelenő – perifériák markánsabbá váltak, s újabb terekkel bővültek ki. Különösen egyértelmű a folyamat az üdülőterületeken (Balaton-környék, Velencei tó térsége), de térben kiterjedtebbé vált a Dél-Fejér és Tolna határán nyomozható periféria is. Pécs elzárt helyzete még markánsabbá vált, a körülötte fekvő kistérségek közül egyedül a mohácsi mutat némi export-aktivitást. Az Alföldet jóformán kettéosztja egy Mórahalomtól Polgárig nyúló belső periféria, mely elválasztja egymástól a keleti és nyugati – aktívabb – térségeket. Észak-Magyarországon Szobtól Péterváráig húzódik egy – részben belső – periféria, ez a hevesi és füzesabonyi térségeken keresztül csatlakozik az alföldi belső perifériához. Az Észak-Borsodban az árbevétel kapcsán már leírt periféria térben kitágulva, markánsabbá válva jelentkezik az export-bevételek kapcsán. E nagyléptékű tengelyek mellett Bácska, valamint Észak- és Dél-Békés, mint más tényezők kapcsán már „jól ismert” perifériák köszönnek vissza. Érdekes azonban, hogy a más vizsgálatokban rendre gyenge mutatókkal „kiugró” Szabolcs megye kistérségei rendre nem kerülnek be a kifejezett perifériák sorába, sőt Hajdú-Bihar elmaradottnak számító déli térségei is folyamatosan a középmezőny alsó régióit erősítik.

Az aktív tengelyek száma azonban megfogyatkozott az árbevételhez képest. A Bécs-Budapest tengely mellett a nyugati határmenti zóna erősebb aktivitása tűnik ki, s kisebb dinamikus zóna formálódik Székesfehérvár körül, Mór, illetve Veszprém irányába. A Duna-völgyi aktív zóna Dunaújváros magasságában megszakad. A keleti országrészben az M3-as mellett formálódó tengely egészében nem nyomozható, csak a Sajó-völgyi tengelyre ráfűződő Eger aktivitása emelhető ki. A Debrecen-Nyíregyháza tengely továbbra is karakteresen

kiemelkedik a környezetéből, de a 4-es főút mellett korábban jelzett zóna a külpiaci aktivitásban már nem érzékelhető. A Dél-Alföldön a Szeged-Békéscsaba sáv – valamivel mérsékeltebb teljesítménnyel – továbbra is megjelenik. A főváros környékén pedig kettős aktív gyűrűs struktúra formálódott ki. A belső lényegében körbe fogja Budapestet, s a keleti oldalon Gödöllő, Nagykáta, Cegléd, Dabas és Ráckeve térségeit öleli fel, míg a külső a hatvani kistérségtől Kecskemétig húzódik, s ennek nyugati karéja továbbra sem alakult ki.

A külpiaci aktivitás aránya

A vizsgált dimenzióban egy, a kilencvenes évek elején-közepén **a siker egyik alapvető faktorának tekintett mutató** kistérségi szintű alakulását mutatjuk be. Ez **az exportértékesítés aránya a nettó árbevételből**. A korai elméleti (?) jellegű munkák az export árbevétel (ezen belül is mindenekelőtt a nyugati relációban értékesített javak) arányát a piacváltás sikerének, a helyi gazdaság világpiaci versenyképessége zsinórmértékének írták le. Volt, aki odáig is elmerészkedett, hogy az export-kapacitást és annak arányát a gazdaság abszolút sikerfaktoraként jellemezze, mely álláspontom szerint nem egyszerűen túlzás, de hamis álláspontnak tekinthető.

Abban általában közmegegyezés van a gazdasági elemzők körében, hogy az országon belül **a főváros helyi gazdasága tekinthető a leginkább versenyképesnek**, melyet – többek mellett – az egy főre jutó GDP, a jövedelmek szintje, vagy a foglalkozási szerkezet, a népesség képzettségi szintje is jelez. Ennek tükrében kell a helyére tenni azt az adatot, hogy a fővárosi kettős könyvelést végző cégek külpiaci értékesítésének aránya lényegesen elmarad az országos átlagtól, s nem éri el a 15%-ot sem. Ennek alapján **megkérdőjelezhető, hogy az export-orientált fejlődési út, mely alapvetően a multinacionális feldolgozóipari vállalkozások letelepítésére, azok fejlesztéseire alapozza a helyi gazdaságfejlesztést, vajon ténylegesen az egyetlen járható út-e a „vidéki” Magyarország számára.**

50%-ot meghaladó exportarány az országban összesen 11 kistérségben mutatható ki (ebből 8 a Nyugat- és Közép-Dunántúlon, 3 a Dél-Dunántúlon, kettő Szabolcsban), 30-50% közötti hányados további 27 kistérségben, melyek harmada ismételten a Nyugat- és Közép-Dunántúlon található, kettő dél-dunántúli, kettő fekszik a fővárosi agglomerációban, mindössze hat az Alföldön, s további nyolc az északi megyékben. Az agglomeráció mérsékelt megjelenése az élenjáró kistérségek között ismételten megkérdőjelezi az exporthányados, mint pozitív értékmérő használatának lehetőségét.

A másik végleten, az országos átlag 50%-ánál szerényebb exportképesség jellemzi a kistérségek harmadát, ebből 34 esetében a 10%-ot sem éri el a külpiacra szállított javak

aránya, sőt, 11 térségben még az 5%-ot sem, ami meglehetősen szerény külpiaci aktivitási rátának számít. Míg a pozitív oldalon a mutató kevésbé használható, negatív irányban a használhatósága ennél jobb hatékonysággal tehető meg, azaz, a kirívóan alacsony export-hányad általában periféria jegyekre utal a gazdasági teljesítményben is.

A periférikus helyzetű térségek eloszlását tekintve érdemes figyelni arra, hogy az exporthányad által kirajzolt térstruktúra lényeges vonásaiban eltér a korábbi két dimenzióban kimutatott rendszertől (III/2.3. ábra). A Dunántúlon a korábbi két alkalommal markánsan megjelenő megyehatár menti periféria-zónák nagyobb része nem mutatható ki, kivétel a Somogy-Fejér-Tolna megyék határzónájába eső kistérségek által lefedett sáv. Pécs környékén megfordulni látszik a korábbi trend, az exporthányad esetében a nagyváros mutatja a leggyengébb értékeket, míg a környező kistérségek helyzete egy-két fokozattal kedvezőbbnek tűnik. A fővárosi agglomeráció északi és déli karéjában is alacsony aktivitású térségek jelennek meg (Szentendre, Dunakeszi, Budaörs, Gyál, Monor, illetve ide sorolható még Ráckeve térsége is), melyeket kívülről jóval magasabb export-aktivitású térségek (a főváros 20-80 km-es körzetében) kerítenek körbe.

Az Alföldön Hajdú-Bihar egész területe, Jász-Nagykun-Szolnok és Békés keleti fele, Bács-Kiskun délkeleti harmada – s ehhez csatlakozva Csongrád délnyugati része – egyértelmű perifériaként tűnik fel, a korábban kimutatott aktív tengelyek lényegében megszűntek. Külön kiemelendő, hogy Szabolcs megye minden térsége legalább közepes helyzetű e dimenzióban, s kettő közülük (Tiszavasvári és Nagykálló) a leginkább exportképes helyi gazdaság kategóriájába is be tudott kerülni – a Dunától keletre egyedülként.

Az északi megyék közül Nógrád esetében megfordult a korábbi térstruktúra, Balassagyarmat és kisebb mértékben Salgótarján kerül hátrányosabb pozícióba. Hevesben a „klasszikusan” periféria Pétervására mellett a gyöngyösi térség mutatója vált kedvezőtlennek. Borsodban a korábbi két alkalommal is kimutatott periféria továbbélése világosan látható, meglepetés viszont a megyeszékhely kedvezőtlen export-aktivitása, mely a Sajó-völgyi aktív tengely megszakadását is jelzi egyúttal.

Összegzés

A három dimenzióban végzett vizsgálat meglehetősen pontossággal rajzolja ki a gazdasági centrumok és perifériák térstruktúráját, de ezek egymásra vetítése számottevő eltéréseket mutat. A legfontosabb azon térségek lehatárolása, melyek minden dimenzióban átlagosnál kedvezőtlenebb pozíciót foglalnak el, hiszen itt halmozottan hátrányos helyzetről, többszörös periferizálódási folyamatról van szó. A megoldás kulcsa csak részben fogható meg

az adott kistérség szintjén (belső erőforrások aktivizálása, az optimális hasznosítási arányok megtalálása), másik megoldási modellt a relatíve közeli, jelentős gazdasági súllyal rendelkező, dinamizálható térségek gazdaságának támogatása, valamint a depressziós térségből azok elérhetőségének biztosítása jelenti (amint arra az ESDP is több alkalommal utal a jelenleg hatályos szövegében).

III. 3. Az üzleti szolgáltatások differenciáló szerepe kistérségi szinten

A felhasznált módszerek, adatbázisok és a szektor sajátosságai

Az üzleti szolgáltatások körébe **sokféle tevékenység** tartozik, közös vonásuk - amelyek alapján egy szektorba soroljuk őket -, hogy **tudás- és információközvetítő szerepük révén a termelési folyamat egészére hatnak, annak valamennyi fázisában jelen vannak.** Növelik a termék hozzáadott értékét azzal, hogy segítik új módszerek, eljárások alkalmazását, javítják az elosztás, az irányítás, a marketing és a vállalatban belüli szervezés hatékonyságát. Ezzel a szektor vállalkozásai hozzájárulnak a gazdaság egésze versenyképességének javításához (új piacok megszerzéséhez, tőkeforrások bevonásához, termék- és szervezeti innovációk megvalósításához stb.). Részben a fentiekből is következik, hogy **az üzleti szolgáltatások szerepe, súlya a gazdasági növekedésben nehezen mérhető.** Az üzleti szolgáltatások által termelt hozzáadott érték, illetve a bruttó nemzeti termékhez való hozzájárulásuk sem adhat pontos képet a szektor teljesítményéről, hiszen az igénybe vett szolgáltatások pozitív hatása sok esetben hosszú távon és áttételesen, más szektorban működő vállalkozások (a „fogyasztók”) sikerességében (pl. versenyképességük növekedésében) jelentkezik. Ugyanakkor a szektor teljesítményének egy része meg sem jelenik a gazdasági statisztikákban – alulreprezentált –, mivel a többi szektorban működő szervezetek e tevékenységeknek csak egy részét externalizálják (felmérésünk szerint a rutinszerű számviteli, piackutatói, adatfeldolgozási és szervezési feladatokat a vállalkozások nagyobb része megoldja „házon belül”).

Az üzleti szolgáltatások teljesítményének becslése ennek ellenére fontos eleme lehet az egyes térségek gazdasági teljesítménye mérésének, egyrészt – a gazdasági teljesítményére és dinamikájára utaló – erős kereslet-érzékenysége, másrészt a gazdasági növekedésben betöltött - háttérfeltételeket biztosító, illetve stimuláló - szerepe miatt. (Az előbbi sajátosság mind a szolgáltató szervezetek számában, mind azok teljesítményében tükröződik.) Az ágazat térszerkezete, illetve annak szervezeti és strukturális jellemzői utalnak a vállalatközi kapcsolatrendszerek sűrűségére, a külföldi tőkével működő szervezetek térségi

beágyazottságára és az adott térség gazdasági szerkezetének sajátosságaira, amelyek fontos tényezői az értéktermelési folyamatnak.

A makrogazdasági mutatók alakulása is utal a szektor teljesítményének indikátor-jellegére –1996 óta a gazdaság ágazatai közül ebben a szektorban növekedett a leggyorsabban a szervezetek száma, számottevően emelkedett az üzleti szolgáltatások részaránya a bruttó hazai termékben és a foglalkoztatottak számában, és jelentősen nőtt a külföldi tőke érdeklődése is a szektor iránt. 2001-es vállalati felmérésünk⁸ eredményei is alátámasztják állításunkat: bővült az üzleti szolgáltatások iránti kereslet (a mennyiségi változás mellett az igénybe vett szolgáltatások köre is nőtt) ez azonban szektoronként, vállalati méretek és szervezeti sajátosságok szerint, a helyi, térségi, országos és nemzetközi kapcsolatrendszerbe ágyazottság mentén, illetve térségenként és településenként is erősen differenciáltan jelentkezett. A szektor térszerkezete - a szolgáltatások elérhetősége - sok esetben a szervezeti és szervezeti sajátosságoknál is fontosabbnak bizonyult a kereslet alakításában (a városi székhelyű kisvállalkozások sok esetben többféle szolgáltatást vettek igénybe, mint a nagyobb tőkével rendelkező, de községekben működő szervezetek), a (nagy-)városi vállalkozások piaci terjeszkedésében, innovatívabb viselkedésében.

A szektor teljesítményének mérése elsősorban az adatbázisok szükségessége és a rendelkezésre állók fogyatékoságai (az összehasonlíthatóság, a teljes lefedettség, illetve a reprezentativitás hiánya) miatt nehézkes. A korreláció- és regresszió-számítások, valamint a már említett empirikus felmérés eredményeiből kiindulva elsősorban az üzleti szolgáltatásokat nyújtó szervezetek eloszlására, illetve erre vonatkozó adatokat árnyaló, fajlagos mutatókra alapoztuk elemzésünket.

A KSH TSTAR adatbázisában szereplő, a **"K" szektorba sorolt szervezetek** (ingatlan- és gazdasági szolgáltatások) **kistérségenkénti száma szoros korrelációt (0,928) mutat az összes vállalkozás számának térbeli alakulásával** (a két abszolút mutató közötti összefüggés lineáris). A szolgáltató szervezetek száma, illetve a GDP nagysága közötti összefüggést csak megyei szinten vizsgálhattuk, Budapest (és vélhetően a nagyobb vidéki városok) súlya meghatározó a korreláció értékének kialakításában. Ennek értéke a fővárossal együtt 0,980, Budapest nélkül számítva csupán 0,493. Véleményünk szerint ennek ellenére releváns a szervezetek számából kiindulni, mivel a szektor teljesítménye - a fentebb említett

⁸ Empirikus vizsgálatunkat 2001. január-április időszakában végeztük el, ennek során a felhasználókat kérdőívekkel kerestük meg, a szolgáltatókkal pedig interjúkat készítettünk három megyében (Fejérben, Baranyában és Szabolcs-Szatmár-Beregen). A válaszok között a középvállalkozások, illetve a szolgáltató szektor (egészében véve) valamelyest felülreprezentált volt, amit az értékelésnél figyelembe vettünk és (súlyozással) korrigáltunk.

mérési nehézségek miatt - nem tükröződik teljes egészében az értéktermelési adatokban, a szolgáltató szervezetek nagyobb száma viszont utal a térségi (szolgáltatási) piac méretére, a helyi vállalkozások keresletére (fizetőképességére). A szolgáltató szervezetek számának növekedése (1996–2000) és a GDP értéke (2000) közötti összefüggés megyei szinten gyengének bizonyult, ami arra utal, hogy az 1996-ig kialakult térszerkezet alapvetően meghatározta a megyék jelenlegi helyzetét, és az évtized második felében a legnagyobb szolgáltató centrumok mellé felzárkózó térségek - a "későn jövők" - egyelőre nem tartoznak a gazdaságilag dinamikus régiók közé. (Ezért a szolgáltató szervezetek számának növekedését a térbeli különbségek alakulásának indikátoraként nem is vehettük figyelembe.)

Az üzleti szolgáltató szervezetek számának fajlagos mutatói közül **az ezer lakosra vetített értékkel árnyalható a kisvárosi centrummal rendelkező térségek helyzete** a szektor térszerkezetében. Az ezer vállalkozásra vetített értékeknél a csekély vállalkozási aktivitás jelentős torzítást eredményezett fölfelé (jó példa erre a komlói, a kazincbarcikai és az oroszlányi kistérség), ezért csak az előbbi mutató elemzését végeztük el. Emellett a térszerkezetről kialakított kép árnyalására felhasználtuk a jogi személyiségű társas vállalkozásoknak az összes üzleti szolgáltató szervezetből való részesedését, illetve annak százalékos arányát, mivel a rendelkezésre álló cég-adatbázisokon (KSH Cég-Kód-Tár, Dun&Bradstreet) alapuló számításaink szerint a jogi személyiségű szervezetek aránya (összesített teljesítménye/éves árbevétele) erős-közepes korrelációt (0,664) mutat a szektor értéktermelésben (GDP) betöltött súlyával (arányával).

Empirikus vizsgálataink szerint a vállalkozások az üzleti szolgáltatások egy meghatározott csoportját veszik igénybe, amikor fejlődésük fordulóponthoz érkezik (tevékenységi kört váltanak/bővítenek, innovációt hajtanak végre, új piacokra lépnek ki, stratégiai partneri kapcsolatot alakítanak ki stb.). E szolgáltatások közé sorolták a megkérdezettek **a jogi, üzletviteli és adótanácsadást, a hirdetési és reklámszolgáltatásokat, a piackutatást, az számítástechnikai szolgáltatásokat**, valamint (a rendszeresen igénybe vett) **könyvvizsgálói és számviteli szolgáltatásokat** (KSH SZJ 7420–7460). Ez utóbbi kettő kivételével a felsorolt tevékenységi körök különösen fontos szerepet töltenek be a felkeresett vállalkozások a versenyképességének növelésében/megőrzésében. Ezeken szolgáltatások iránt a keresletet zömmel a dinamikus kis- és középvállalkozói szektor, illetve a nagyvállalati kör biztosítja. Az e tevékenységeket folytató szervezetek fajlagos mutatói tovább árnyalják a szektor térszerkezetéről kialakított

képet. Tízezer lakosra vetített számuk⁹ elsősorban a nagyobb szolgáltató centrumok szerepét domborítja ki, míg az ezer vállalkozásra (potenciális fogyasztóra) jutó számuk a vállalkozások működésének, fejlődésének térségenként eltérő feltételeit (bizonyos szempontból fejlődési esélyeiket) tükrözi. Ez utóbbi értékét torzíthatja az alacsony vállalkozási aktivitási érték, ezért a két fajlagos mutató csak együtt értelmezhető. Elemzésünkben mindkét mutatóra kitérünk.

A szektor térszerkezete

Az ingatlan- és gazdasági szolgáltatásokat nyújtó vállalkozások ("K" szektor) térbeli eloszlása erősen koncentrált (a főváros 41%-kal, a százezres népességű vidék városok térségei további 18,5%-kal részesednek a szervezetek számából), ugyanakkor alapvetően **tükrözi a kistérségi centrumok városhierarchiában elfoglalt helyét**. Az a 25 kistérség, amelyben a szervezetek száma országos átlag (1576,1 db) fölötti, megyeszékhely-központtal rendelkeznek, vagy a budapesti agglomeráció részei (az előbbi csoportból csak Salgótarján térsége maradt ki, míg – vélhetően – a gazdasági szuburbanizáció eredményeként került a "Top 25" körébe Budaörs, Gödöllő, Pilisvörösvár, Ráckeve és Szentendre), illetve ide sorolandó Sopron térsége is. További 14 kistérség az országos és a vidéki átlag (937,6 db) közötti értékkel jellemezhető, ide az egyetlen megyeszékhely mellett a fővárosi agglomeráció további 3 kistérsége, valamint olyan térségek sorolhatók, amelyek központja másodlagos (para-) centrum-szerepet tölt be megyéjében (Nagykanizsa, Gyöngyös, Mosonmagyaróvár, Baja, Esztergom, Keszthely, Tata, Siófok, Cegléd, Hódmezővásárhely).

A leggyengébb abszolút mutatókkal rendelkező térségek (a vidéki átlag egyharmada alatti értékekkel, összesen 60 kistérség) **kisvárosi centrummal rendelkeznek**. (Ebben a csoportban a központ népességszáma és a szolgáltatók száma közötti összefüggés lineáris a regresszió-elemzés szerint). Térségi eloszlásuk viszonylag szórt, de többségük (34 térség) Észak-Magyarországon, illetve az Alföldön található. Míg a Dunántúlon a gyengébb ellátottságú kistérségek mozaikszerűen helyezkednek el (kivételt Somogy megye, illetve és Baranya déli része jelent) az ország keleti felében (elsősorban északkeleten) inkább tömörszerűen jelennek meg, ahol az értéktermelés mutatói is messze elmaradnak az országos átlagtól. (1. táblázat)

Az üzleti szolgáltató szervezetek tízezer lakosra vetített száma ugyan valamelyest kiegyenlítettebb képet ad a térségi különbségekről, a maximum és minimum érték közötti

⁹ A térszerkezetre vonatkozó elemzésünkben valamennyi, e bekezdésben felsorolt szolgáltatásra kitérünk, két csoportra bontva azokat: számítástechnikai (KSH SZJ 7210–7260) és üzleti szolgáltatási (KSH SZJ 7420–7460) tevékenységekre.

különbség (15,5-szörös), illetve a szórásérték (a fővárossal együtt 8,0 a vidék térségekre számítva 7,3) azonban még így is magas. **Erősen differenciálódik ugyanakkor e mutató szerint az azonos hierarchiaszinthez tartozó centrumok térségeinek köre**, markánsabban jelennek meg a regionális különbségek. Budapest – mennyiségi értelemben vett – dominanciája itt is megjelenik, míg a tíz legkedvezőbb helyzetű "vidéki" térség között a budapesti agglomerációból három és a dunántúli dinamikus ipari térségek közül két (veszprémi, tatabányai) kistérség jelenik meg. A fentiek mellett az országos átlag (23,2 szervezet/tízezer lakos) feletti kategória kevesebb térséget tartalmaz, mint az abszolút értékek esetében - ami szintén a szektor erős térbeli koncentrációjára utal - és új elemek közöttük a szuburbanizálódó Dunakeszi kistérsége, a megyéjében szolgáltató centrum-szerepet betöltő Tata térsége, továbbá két balatoni kistérség, Balatonfüred és Balatonalmádi központtal. (Ez utóbbi két térséget kevéssel lemaradva követi a keszthelyi és a siófoki kistérség is.) Az országos és vidéki átlag (16,6 szervezet/tízezer lakos) közötti sávba "szorult" Kaposvár, Kecskemét, Debrecen és Miskolc is. Utóbbiak lemaradása elsősorban a nagy népességszámmal magyarázható, míg Kaposvár üzleti szolgáltató szektorának fejlődését tágabb környéke gazdasági dinamizmusának hiánya akadályozza. E csoportba sorolható Nyíregyháza és Békéscsaba is, amelyek mutatói kevéssel a vidéki átlag fölött alakultak 2000-ben. A vidéki átlag fölött elhelyezkedő térségek körében nem jelenik meg szolgáltató paracentrumként Nagykanizsa (amely utal arra, hogy Zala megyében két középváros "osztózik" a szolgáltató szerepkörökön), Cegléd, Baja és Hódmezővásárhely, míg számottevő térségi szerepkörre utal Szentes és Gárdony kedvező mutatója. A leggyengébb fajlagos mutatókkal (vidéki átlag 50%-a alatti értékkel) jellemezhető 52 kistérség kisvárosi centrummal rendelkezik, viszont ezúttal nem találtunk matematikai összefüggést utóbbiak népessége és térségük üzleti szolgáltató szektorának mérete között. Ózd, Törökszentmiklós, Kisvárd, Mátészalka, Szerencs, Mezőkövesd kistérsége viszonylag nagy népességszáma miatt (is) került ebbe a kategóriába, azonban a térségek túlnyomó része a szektor szereplőinek csekély száma miatt áll a rangsor végén, s közöttük még nagyobb arányban fordulnak elő Északkelet-magyarországiak és alföldiek, mint az abszolút mutató esetében. (III/3.1. ábra)

A jogi személyiségű szervezetek eloszlása a fentiekhez képest kisebb szóródást mutat. A mutató elsősorban a szektor térszerkezetének hierarchikus jellegét emeli ki (a megyeszékhelyek kistérségeinek magasabb értékeivel), ugyanakkor utal a budapesti agglomerációban lejátszódó szervezeti és térbeli átalakulásra is. A mutató kiemeli szektor szervezeti kereteinek regionális különbségeit is, a nyugat- és közép-dunántúli közép- és kisvárosok megjelenésével a húsz legnagyobb aránnyal jellemezhető térség között, illetve a

kelet- és észak-magyarországi megyeszékhelyek kistérségek. (III/3.2. ábra) A legalacsonyabb aránnyal jellemezhető 65 térség zömében csekély a szolgáltatók abszolút száma is, kivételként jelentős népességű és az abszolút mutató tekintetében a középmezőnyhöz tartozó mezővárosok térségei (kiskunhalasi, karcagi, nagykáti, kiskvárdai, makói, berettyóújfalui), valamint a "hagyományos" ipari centrumok közül Ajka jelenik meg a kategóriában. A jogi személyiségű szolgáltató szervezetek aránya 2% alatt marad 17 kistérségben, amelyek túlnyomórészt a Tiszától keletre, Észak-Magyarországon és a Dél-Dunántúlon helyezkednek el. A Fejér megyei kistérségek megjelenése ebben a csoportban pedig arra utal, hogy a megyei szinten aggregált mutatók elfedik a valós térségi különbségeket, és feltétlenül szükséges a gazdaság teljesítményének, struktúrájának és szervezeti kereteinek részletesebb területi bontásban történő vizsgálata.

A gyenge mutatókkal rendelkező kistérségek szolgáltató piacain vélhetően még nem (vagy csak alig-alig) indult el a szektorra jellemző (1996 óta zajló), kedvező átalakulási folyamat, melynek során növekszik a szektor stabil pénzügyi háttérrel rendelkező, gyorsabb alkalmazkodásra és megújulásra képes szereplőinek köre (amely eddigi kutatásaink szerint összefügg a szervezeti formák közötti arányok eltolódásával a társas, illetve azon belül a jogi személyiséggel rendelkező szervezeti formák irányába).

A szektor "minőségi" elemeinek (a továbbiakban: fejlett üzleti szolgáltatások) **megjelenése tovább árnyalja a fentiekben kialakított képet:** kijelöli azoknak a térségeknek - meglehetősen szűk - körét, ahol jelentős számban vannak jelen a gazdasági szereplők stratégiai jelentőségű lépéseinek megalapozását segítő szolgáltatók. **Az üzleti és számítástechnikai szolgáltatók** (SZJ 7420-7460, illetve 7210-7260) **ezer lakosra vetített számában** a főváros dominanciáját erősíti a szentendrei, budaörsi, pilisvörösvári és dunakeszi kistérségek 2-5. helye a rangsorban. A megyeszékhelyek kistérségei közül a pécsi, a győri, a szegedi, a székesfehérvári, valamint a veszprémi helyzete a legkedvezőbb a fejlett üzleti szolgáltatások kínálatában, a számítástechnikai szolgáltatásokban azonban felzárkózik hozzájuk Miskolc és Szekszárd térsége is. (III/3.3. ábra)

A húsz, legkedvezőbb fajlagos mutatóval jellemezhető térségben a két szolgáltatói csoport mutatói alapvetően együtt mozognak, kivételt Kecskemét, Tata, Tatabánya és Zalaegerszeg gyengébb pozíciója jelent a számítástechnikai szolgáltatásokban. A "Top 20" csoportjába a megyeszékhelyek és a főváros környéki településeket magukban foglaló térségek mellett csak Tata (üzleti szolgáltatások) és Esztergom (számítástechnika) kistérsége került be. A legkedvezőbb helyzetű térségek mutatói az üzleti szolgáltatások esetében szóródnak erősebben (a 20. helyen álló miskolci térség a vidéki "éllovas" pécsi kistérség

mutatójának kétharmadát éri el), az informatikai szolgáltatások esetében jóval kisebbek a különbségek a csoporton belül. Ez utóbbi részben azzal magyarázható, hogy az évtized végére a kis- és középvállalkozói körben is általánosan elterjedt a számítógép használata, ezért az alapvető szolgáltatások valamennyi nagy- és középvárosban megjelentek. A szolgáltatások térbeli differenciálódása azok szerkezetének és minőségi paramétereinek részletes feltárásával volna megállapítható. (III/3.3. ábra)

A "középmezőnybe" a fejlett üzleti szolgáltatások csoportjában 31 kistérséget soroltunk (10 szolgáltató/tízezer lakos küszöbérték fölött), amelyek térbeli eloszlása erősen szórt. A mezőny felső régiójában zömmel megyeszékhelyek és jelentős szolgáltató centrumként már a fentiekben is kitűnő kis- és középvárosok jelennek meg. A kategória gyengébb mutatókkal jellemezhető térségei azonban vegyes képet mutatnak - mind térbeli eloszlásuk, a centrumok mérete szempontjából -, többségük azonban kifejezetten csekély (piaci) számítástechnikai szolgáltató bázissal rendelkezik (kivételt csak Salgótarján, Komárom, Monor és Gyöngyös térsége jelent). A kistérségek csaknem kétharmada kifejezetten alacsony fajlagos értékekkel rendelkezik ezekben a kulcsfontosságú szolgáltatási ágazatokban, s bár a leggyengébb mutatókkal rendelkező térségek nagyobb számban jelennek meg a Dunától keletre, eloszlásuk arra utal, hogy még a nyugat- és közép-dunántúli régióban is tetemes (idő- és pénzbeli) befektetés árán elérhetőek a fejlett üzleti szolgáltatások a vállalkozások számára sok, kisvárosi centrummal rendelkező térségben, ami versenyhátrányt jelent a fejlettebb szolgáltató bázissal rendelkező térségekhez viszonyítva.

A fejlett üzleti szolgáltatások ezer vállalkozásra jutó számának kistérségenkénti eloszlása szoros korrelációt mutat a lakosságszámmra vetített fajlagos értékekkel (0,949). Ennek ellenére az előbbi mutató elemzése sem haszontalan, néhány anomália megmagyarázható vizsgálatával. **A legmagasabb („Top 20”) és a leggyengébb (50) értékkel jellemezhető kistérségek köre módosult a legkevésbé a két rangsor összevetésekor – az előbbi csoportba egyrészt nagy lakosságszámú és nagy számú vállalkozást tömörítő térségek (megyeszékhelyek és környékük), másrészt a fővárosi agglomeráció ugyancsak népes és magas vállalkozási aktivitással jellemezhető térségei tartoznak.** Előbbiek közül Győr, Szeged, Veszprém, Tatabánya, Tata és Szekszárd térsége került kedvezőtlenebb helyre a rangsorban. Az első két térség (amelyek a 7-ről a 17. helyre, a 8-ról a 13. helyre kerültek) csupán a fogyasztók (vállalkozások) viszonylag magas száma miatt került hátrébb a rangosban, utóbbiak esetében viszont éppen a szolgáltatók ezer felhasználóra vetített száma tükrözi pontosabban a közepes, illetve viszonylag alacsony népességű térségek valós helyét a tárgyalt tevékenységi körök térszerkezetében. Ugyanakkor a nagy népességű Debrecen a 17-ről a 14,

Miskolc pedig a 19-ről a 11. helyre lépett előre, ami inkább tükrözi a fejlett üzleti szolgáltatásokat nyújtó szervezetek (abszolút) számában a tíz legfontosabb centrum között helyet foglaló városok térségeinek a szolgáltatások térszerkezetében elfoglalt helyét.

A középmezőnyben történt átrendeződés érintette a viszonylag kis népességű, de nagy számú vállalkozást tömörítő balatoni (elsősorban a siófoki, balatonalmádi, balatonfüredi, keszthelyi és tapolcai) térségeket, amelyeknek súlyát a szektorban jobban tükrözi a fogyasztókra vetített (gyengébb) érték. A középmezőnybe csúszott Eger térsége is, ahol a vállalkozási aktivitás növekedését egyelőre nem követte a fejlett üzleti szolgáltatások hasonló ütemű fejlődése. Néhány, kedvező fajlagos mutatókkal rendelkező középváros térsége – mosonmagyaróvári, hódmezővásárhelyi, hajdúszoboszlói kistérség – pedig, úgy tűnik, a nagyobb gazdasági potenciállal (fogyasztópiaccal, képzett munkaerővel) rendelkező megyeszékhelyek árnyékában nem tudott kellőképpen megerősödni, üzleti szolgáltató szektorukban viszonylag csekély arányban vannak jelen az általunk vizsgált fejlett üzleti szolgáltatások. E mutató kiemeli Nagykanizsa megyéjén belüli másodlagos szerepét is. A középmezőny alsó régióiban az ezer vállalkozásra jutó fejlett üzleti szolgáltatások mutatója szerint előre lépő kistérségek általában a szerény vállalkozási aktivitással rendelkező, gyakran (gazdaságföldrajzi értelemben) periférikus helyzetű területek közül kerültek ki, a szolgáltatások térszerkezetében elfoglalt helyük átértékelésére tehát nincs feltétlenül szükség. Kivételt csupán Tamási és Balassagyarmat kistérsége jelent, amelyek csak szerény vállalkozási aktivitásuk miatt kerülhettek a középmezőnybe (83, illetve 69 szolgáltatót tömörítenek)

Összegzés

Mivel az üzleti szolgáltatásokat nyújtó szervezetek térbeli eloszlása utal azok térségi piacainak méretére – a térségben működő vállalkozások fizetőképes keresletére –, illetve bizonyos tevékenységi körök (a „fejlett üzleti szolgáltatások”) jelenléte/hiánya, azok léptéke (a szolgáltatók száma) pedig a térségi gazdasági szereplőinek megújuló-képességére és nyitottságára, úgy véljük, hogy a szektor egyes indikátorai hozzájárulhatnak a jövedelemtermelés térbeli különbségeinek feltárásához. A fentebb elemzett mutatók segítségével **megjeleníthető az üzleti szolgáltatások erősen hierarchizált – döntő mértékben Budapestre és a vidéki nagyvárosokra épülő – térszerkezete, ugyanakkor feltárhatók azok a térbeli differenciák is, amelyek a gazdasági szerkezetváltás eltérő üteméből, sikerességéből, szerkezeti sajátosságaiból következnek, vagy sajátos helyi/térségi**

(pl. turisztikai) erőforrások kiaknázásán alapulnak. Mivel az elemzett mutatók kiszámításakor alapvetően az üzleti szolgáltatásokat nyújtó szervezetek számából indultunk ki, a közöttük fennálló kapcsolat (korreláció) erős, illetve erős-közepes, ezért nincs feltétlenül szükség az összes, fent említett kalkuláció elvégzésére.

Az egyes térségek jövedelemtermelő-képességének becsléséhez egy „mennyiségi” és egy „minőségi” mutató együttes alkalmazását javasoljuk. Az előbbi a KSH besorolása szerint a **„K” szektorban tevékenykedő vállalkozások ezer lakosra jutó száma** lehet (forrás: KSH TSTAR), amely magában foglalja a vállalkozások működéséhez és a növekedéshez szükséges összes üzleti szolgáltatást (utal a szektor méretére), ugyanakkor – mivel fajlagos mutatóról van szó – összehasonlíthatóvá teszi az abszolút értékek szerint nagyságrendnyi különbségekkel jellemezhető térségeket. (III/3.1. ábra) (A szervezetek abszolút száma és az ezer lakosra jutó számuk közötti korreláció értéke Budapest kistérsége nélkül 0,785.)

A „minőségi” mutató csupán az üzleti szolgáltatások egy szűk csoportját foglalja magában (KSH SZJ 7420–7460), amelyek nagyobb számban a gazdaságilag dinamikus térségekben jelennek meg. (5. ábra) Ezek ezer vállalkozásra vetített száma a térségi gazdasági szereplők megújuló-képességét (a várható gazdasági dinamikát) tükrözi. A szolgáltató szervezetek fogyasztókra vetített száma ebben az esetben nem vezet számottevő torzításokhoz az elemzés során, mivel a gyenge aktivitással jellemezhető kistérségekben (ahol alacsony a nevező értéke) általában ezek a változást, innovációkat segítő szolgáltatások is csekély számban jelentek meg.

A kistérségek egymáshoz viszonyított, relatív fejlettségének meghatározásához rangszámítás elvégzését javasoljuk, amelynek eredménye tükrözi a térségek üzleti szolgáltató szektorban elfoglalt helyét. Mivel a rangsorolással kiküszöbölhető az összehasonlítást megnehezítő maximum és minimum értékek közötti óriási különbség, a „K” szektorban tevékenykedő vállalkozások abszolút száma alapján kialakított rangsor adja a végső rangszám egyik alapértékét („mennyiségi” elemét). A másik, figyelembe vett „minőségi” alapmutató a fejlett üzleti szolgáltatások (KSH SZJ 7420–7460) tízezer lakosra, illetve ezer vállalkozásra vetített száma alapján kialakított (két) rangsor értékeinek számtani átlaga. A két alapérték újabb átlagolása után kapott mutató szerint sorolhatjuk be a kistérségeket fejlettségi szintek szerint. (2. táblázat)

III. 4. A gazdasági fejlődés minőségi indikátorai a kistérségekben

Ebben a fejezetben négy vizsgált elem – **a népesség iskolázottsága, az információs szektor teljesítménye, a kutatás-fejlesztési aktivitás, valamint a gazdaság innovativitása – összevont hatását mutatjuk be**, részben hagyományos technikával, részben régióként és ezen belül megyénként részletesebben értékelve a térségek teljesítményét. Az összevont mutatót a rangszámok átlagából képeztük, nem súlyozva az egyes mutatók hozzájárulását a kistérségi gazdasági fejlődés minőségi oldalához (1. táblázat). (Ez utóbbi feladat további módszertani munkálatokat kívánna meg.)

A rangsor élén a főváros áll, melyet hét – hazai viszonylatokat tekintve – nagyváros követ (Szeged, Veszprém, Pécs, Győr, Székesfehérvár, Eger és Miskolc). Veszprém és Eger a gazdasági és az állami források innovációra fordításában egyaránt sikeres, Szeged és Pécs inkább az utóbbi szegmensekben nyújt kiemelkedőt, míg Győr, Székesfehérvár és részben Miskolc esetében a gazdaságban végbement minőségi átalakulás adja a kedvező helyezés magyarázatát. A nagyvárosok döntően a 10-21. hely (7), illetve a 28-41. hely között (8) sűrűsödnek. Az utolsó helyre közülük Hódmezővásárhely került, mely a régióközpont (Szeged) árnyékában inkább a középvárosi mezőnybe simul bele teljesítményével. A százezres városok között a leggyengébb teljesítmény Nyíregyházáé, elsősorban az iskolázottság, illetve az információs ágazat gyengesége következtében. Az összevont rangszám alapján 20 alatti értékkel 15 térség, 30 alattival 28, 40 alattival 42, 50 alattival 46, s végül - amelynek alapján a területi megoszlást is vizsgáltuk – 55 alattival 49 kistérség rendelkezett.

A gazdasági megújulás alapvető sikertelensége tükröződik abban, hogy a nagyvárosok mellett az Észak-Alföld egészéről sem került be e körbe térség (a legjobb Jászberény éppen kicsúszott a vizsgált körből), s a Dél-Dunántúlról is összesen egy (Siófok a 26. helyen), mely inkább a speciális (turisztikai) adottságaiból építette fel sikerét. Észak-Magyarországon két (három, a kategóriához közeli Tiszaújvárossal együtt) minőségi fejlődési jegyeket mutató térség akadt, ezek közül Gyöngyös (24.)¹⁰ minden elemében, Kazincbarcika és Tiszaújváros a gazdasági innovációra alapozó fejlődési pályával érte el sikerét. A Dél-Alföldről szintén két térség került be, Szarvas és Kalocsa, míg Bács-Kiskun megye másodlagos centruma Baja éppen kikerült a vizsgált körből. Mindhárom térségben alapvetően az állami források átlagosnál hatékonyabb becsatornázása eredményezte a kedvező helyezést. Elgondolkodtató,

¹⁰ A rangszámok átlagának számításakor elképzelhető holtverseny a térségek között.

hogy a Nyugat-Dunántúl csupán 3 előkelő helyre rangsorolt nem nagyvárosi térséget tud felvonultatni (Keszthely, Mosonmagyaróvár, Sárvár) bár ezek egyike sem tekinthető meglepetésnek. Különösen az előző két esetben a felsőoktatás, kutatás és fejlesztés erős bázisai a további fejlődés hosszú távú alapjaként is felhasználhatók, azaz a fejlesztések piaci forrásai mellé az állami beruházások is jó eséllyel becsatornázhatók lesznek. Rendkívül kedvezőnek ítélnél a Közép-Dunántúl helyzete, a nagyvárosok mellett 7 minőségi fejlődésre képes kistérséggel, illetve további két-három, e körbe eséllyel pályázó kistérséggel rendelkezik. „Hagyományosan” kiváló adottságokat mutat fel a főváros körüli agglomerációs gyűrű, 8 sikeres térséggel.

Kerekítve 100 pont feletti átlagos rangszámmal 44 térséget találtunk, ennek több mint fele az Alföld megyéiben terül el (21), kilenc az Észak-Magyarországon, hét a Dél-Dunántúlon, s mindössze hét a két fejlettebb dunántúli régióban. Budapest innovációs centrum szerepének kisugárzó hatását áttételesen jelzi, hogy Közép-Magyarország leggyengébben teljesítő térségei is felette állnak a meghúzott rangszámnak (Szob és Aszód térségei).

Közép-Magyarország

Budapest kitüntetett innovációs helyzete az országban egyértelmű, s az évtized végére – részben a markáns szuburbanizációs folyamatok eredményeként – térségi kisugárzása is egyre határozottabbá vált. Míg korábban csaknem kizárólag a budai oldalhoz csatlakozó kistérségek (budaörsi, pilisvörösvári, szentendrei) kedvező mutatóit emelték ki, s mellettük legfeljebb Gödöllő és térsége tűnt a fejlődés minőségi elemeit erőteljesen koncentrálni területnek, addig az ezredfordulóra ez a gyűrű érdemben kitágult. Észak felé Dunakeszi és Vác térsége, délre Gyál és Ráckeve térsége egyértelműen a fejlődés élvonalába küzdötte fel magát. Számottevően fejlődött a ceglédi, dabasi, monori és nagykáti térség is, s kikerült a lemaradók közül Aszód és Szob térsége (102., illetve 105. a rangszámokat tekintve). Pilisvörösvár, Gödöllő és Szentendre fejlődésében az állami fejlesztések is komoly szerepet játszottak (felsőoktatás, kutatás), a többi térségben azonban a meghatározó szerepet a gazdasági erők döntései jelentették.

Közép-Dunántúl

A gazdasági átalakulás egyik gócterülete a fejlődés minőségi elemeinek megjelenésében, elterjedtségében is az ország egyik leginkább fejlődő régiója. Érdekes

momentum, hogy nem a régió központja a minőségi fejlődésben élenjáró térség, bár Székesfehérvár rangszáma is kedvező (11,5, ami a 6. helyet jelenti a térségek versenyében).

Fejér megye sajátos, kettős térszerkezetet mutat, hiszen a fehérvári, dunaújvárosi, gárdonyi, sőt még a móri és bicskei térségek helyzete kedvezőnek mondható, ugyanakkor az enyingi (127.), de különösen a sárbogárdi (140.) térségek pozíciója kifejezetten kedvezőtlen. Utóbbi térségek szinte minden rész-elemben gyengén teljesítenek, így a minőségi alapú fejlődés alapjai szinte teljesen hiányoznak. A kedvezőbb helyzetű térségek közül Gárdony érdemel külön említést, hiszen a többivel részben ellentétesen itt a turizmusra épülő innovációk, illetve az állami fejlesztési forrásokra építő kutatási tevékenység az a két pillér, melyre a térség minőségi fejlődése alapozható. A többi térség esetében döntően a piaci, gazdasági erők által vezérelt a minőségi tényezők megjelenése, ehhez csak kiegészítésként jelennek meg az állam által finanszírozott elemek (felsőoktatás – Székesfehérvár, Dunaújváros).

Komárom-Esztergom megye két szempontból is sajátos helyzetű. Egyik oldalról – az utóbbi fél évtized látványos fejlődése ellenére – nem a megyeszékhely a leginnovatívabb kistérség, hanem Tataé, másrészt, e megyében regisztráltuk a legkisebb relatív különbségeket a térségek között (Tata 9. 15,625-ös átlagos rangszámmal, Kisbér a 100. 94,25-dal). A megye gyenge pontja a felsőoktatási és kutatás-fejlesztési kapacitások gyengesége, melyet csak részben ellensúlyoz a többi elem kedvezőbb állapota.

A veszprémi kistérség, mint a megyeszékhely tágabb vonzásteré, az egész Dunántúlon a legerőteljesebben rendelkezik a minőségi fejlődés jegyeivel, úgy az állam által ellenőrzött, mint a piac vezérelte szegmensekben. Veszprém mellett két tóparti térség (Balatonfüred és Balatonalmádi) is a fejlődés élvonalában halad. Előbbi a kutatás-fejlesztésben betöltött kimagasló szerepe révén kerül egy fél fokkal előrébb a rangsorban. Az iparosodottabb ajkai, pápai, várapotai és tapolcai térségek a rangsor harmadánál tömörülnek (38-54. helyezés). Ezekben a gazdasági innovációra utaló jegyek a rangszám átlagánál kedvezőbb értékeket mutatnak zömében, míg a központi költségvetéstől függő elemek gyengébb értékeket vesznek fel. Leszakadónak csupán a zirci és sümegi térség tekinthető (107. és 89.), de a megyén belüli különbségek itt sem tűnnek végletesnek.

Nyugat-Dunántúl

Győr-Moson-Sopron megye erőssége, hogy a megyeszékhely térsége mellett (5. az országos rangsorban) Sopron és Mosonmagyaróvár is kifejezetten kedvező helyzetű. A megye centrumtérségeinek előnye a Fejér megyeiekkel összevetve abból adódik, hogy mindhárom

város rendelkezik számottevő felsőoktatási és kutatási kapacitásokkal is, melyek a hosszú távú fejlődés zálogát jelenthetik. A megye ennek ellenére kétarcú, hiszen Csorna, Kapuvár térségei már csak a középmezőnyben, a téti kistérség (110,375-ös átlagos rangszámmal) már csupán a hátsó harmadban (120.) foglal helyet. Csorna és Tét térsége inkább Győr külső periferiájaként, míg Kapuvár Sopron háttérterületként értelmezhető az adatok tükrében.

Vas megye – a GM-Opel beruházás kapcsán – mint a gazdasági szerkezetváltás modelltérsége jelent meg a regionális szakmai fórumokon. Jelen vizsgálat szerint a képet árnyalni kell, hiszen a megyeszékhely térsége az országos listán mindössze 14., jócskán elmaradva Budaörs, Pilisvörösvár, vagy éppen Tata mögött. Ennél nagyobb gondnak tűnik, hogy Szombathely térsége mellett a megyén belül fejlettnak mondható térségek (Sárvár, Szentgotthárd) csak a középmezőny első felében foglalnak helyet, igaz nem egyedül, hanem Kőszeg (idegenforgalom), Kőrmend és Celldömölk társaságában. A leginkább látványos felfutást Sárvár mellett éppen Celldömölk mutatta fel az elmúlt évtizedben, nagyban építve a zöldmezős beruházásokkal és kisebb mértékben a privatizációval a térségbe érkezett külföldi tőkére. Szombathely kivételével a minőségi elemek a piaci szegmensben mutatkoznak meg e térségekben, illetve kisebb mértékben a humán erőforrások fejlődésében. A megye egyértelmű periferiája Vasvár (129.) és Óriszentpéter (132.) térsége, itt a minőségi fejlődés egyetlen eleme sem áll rendelkezésre elégséges nagyságrendben.

Zala tipikusan három pólusú megye. A megyeszékhely térsége mellett Keszthely és Nagykanizsa vonzáskörzete is rendelkezik a minőségi fejlődés bizonyos elemeivel; előbbi főként a turizmus, felsőoktatás, kutatás vonalán, utóbbi a gazdaságban, illetve az ehhez kapcsolódó innovációk, fejlesztések területén. A kisvárosi központokkal rendelkező térségek közül a teleház programban is kiugró aktivitású lenti térségben még megfigyelhető némi aktivitás, ám a zalaszentgróti (100.), de különösen a letenyei (124.) térségekben a minőségi fejlődés majd minden szegmensében hiányoznak az alapok.

Dél-Dunántúl

Baranya az egyközpontú megyék típuspéldája lehetne. A pécsi kistérség (4.) után a legkedvezőbb mohácsi térség az átlagos rangszám alapján már csupán 64. a rangsorban. A megyeszékhelyen a minőségi fejlődés minden eleme adott, ám ezt egy olyan tágabb környezetben kellene megvalósítani, mely egyértelműen visszahúzó hatással van a nagyváros és térsége fejlődésére. Mohács mellett a komlói kistérségben mutatkoznak a minőségi fejlődés halvány alapjai, a többiben (különösen Sellye (149.!!!), Siklós, Sásd és Szigetvár térségében) ennek nyomait is alig lehet felfedezni.

Somogy megye két centrumtérsséggel jellemezhető, s itt is az a sajátos vonás áll elő, hogy nem a megyeszékhely térsége tűnik a leginkább innovatívnak, bár a Siófok javára fennálló különbség (két hely a rangsorban, 2,2 pontos rangsorszám-beli különbség) viszonylag csekély. Ennek részben oka, hogy Kaposvár térsége jó 70 falut foglal magában, melyek együttesen nagy súlyukkal lehúzzák a nagyváros kedvezőbb adatait. A Balaton-part másik térsége (fonyódi) már csak a középmezőnyben foglal helyet. A turizmuson kívüli gazdasági bázis hiánya erősen lefelé húzza a térség egészének teljesítményét. A megye többi térsége külön-külön és egészében is perifériának tekinthető, halmozottan igaz ez a megállapítás Lengyeltóti térségére, mely 140. a térségek rangsorában.

Tolnában sem igazán kiugró, s Tamási kivételével igazán leszakadó térséget sem találunk. Szekszárd mellett a gazdaságban megjelenő innovációk legnagyobb tömegben Paks térségében nyomozhatók, de a két tradicionális kisváros vonzáskörzete is mutat a minőségi fejlődés irányába jeleket. Tamási egyértelmű belső periféria, csatlakozva Fejér megye déli és Somogy keleti pereméhez. A valódi szervezőközpont hiányát jelzi a térség 114. helyezése is.

Észak-Magyarország

Miskolc a regionális központok közül a második leggyengébb helyzetű, az országos rangsorban így is a 8., a kutatás-fejlesztési kapacitás, illetve annak fajlagos értéke húzza le az átlagos rangszámot a minőségi elemek közül. A megyeszékhely mellett elsősorban a gazdasági tevékenységgel összefüggésbe hozható innovációk kiugró értékeinek hozadéka Kazincbarcika és Tiszaújváros térségének jó szereplése. A döntően állami forrásokra alapozó megújulási stratégia csak részleges sikerre vezethet, ezt mutatja Sárospatak 59. helyezése. A megye kedvezőtlen fejlődési pályáját jelzi, hogy a rendszerváltás előtt stabil gazdasági bázissal rendelkező Ózd, vagy a több pillérre támaszkodó Sátorajújhelyi térség már csak a középmezőny második felébe tudott bekerülni, döntően a térségi központ megmaradt potenciáljai következtében. A megye többi része alapvetően a periféria perifériája, különösen igaz ez Encs (144.), Szikszó, Szerencs és Edelény térségeire.

Az egri térség az egész Észak-Magyarországi régió minőségi fejlődésre leginkább fogékony része, s országos szinten is a 7. helyet foglalja el a rangsorban. Az egyes elemeket tekintve, kitűnik, hogy Eger szinte teljesen egyenletesen teljesít, s mind a piaci, mind a költségvetési szegmensben kedvező potenciállal rendelkezik. Eger mellett a megyében kiemelkedik Gyöngyös kistérsége, mely országos összevetésben a 24., megelőzve pl. Dunakeszit, Mosonmagyaróvárt, vagy éppen Siófokot, s összesen nyolc nagyvárost (közte a százazres Nyíregyházát). A minőségi fejlődés néhány eleme fellelhető még az erős gazdasági

bázissal rendelkező, s a fővároshoz is erőteljesen kapcsolódó hatvani térségben, míg a megye többi része periferiának számít, különösen Pétervására (140.) és Heves (145.) kistérsége.

Nógrád megye – földrajzi közelsége ellenére – kevésbé profitál a főváros közelségéből. Már a megyeszékhely pozíciója sem kedvező (36.), ami a megyeszékhelyek között az utolsó előtti helyet jelenti a minőségi fejlődésre való alkalmasságban, különösen az információs szektor fejlettségi szintje ad okot aggodalomra. Viszonylag mérsékelt aktivitás fedezhető fel a balassagyarmati, bátonyterenyei, s a külföldi befektetések fogadásában a leginkább sikeres rétsági térségben. A megye periferiája Pásztó, de különösen Szécsény kistérsége, utóbbi 133. a rangsorban.

Észak-Alföld

Debrecen Hajdú-Bihar megye és a régió legerőteljesebb innovációs gócterülete, bár az országos összevetésben elért 12. helyezése a nagyvárosok között csak a 9., a százezres városok rangsorában csak a 6. helyre juttatta a vidék legnépesebb városának kistérségét. Kiemelkedő helyzetét jelzi, hogy a minőségi elemek koncentráálásában öt követő hajdúszoboszlói kistérség az országos rangsorban már csupán 58., azaz a középső harmadba fér csak bele. Debrecen esetében a kutatás-fejlesztési kapacitás, valamint a gazdasági egységek innovativitása felfelé, az információs ágazat teljesítménye erősen lefelé mozdította az átlagos rangszámot. A megye periferiáját a balmazújvárosi, berettyóújfalui és polgári kistérségek alkotják (128., 131., 138. az országos rangsorban). Ennél valamivel jobban szerepelt Püspökladány, vagy Hajdúböszörmény térsége, ám utóbbi helyezése (73.) világosan jelzi, hogy a mezővárosi típusú fejlődés térségei a minőségi fejlődés elemeinek letelepüléséhez nem teremtenek automatikusan kedvező táptalajt, különösen igaz ez az információs ágazat mutatóinak alakulására.

Jász-Nagykun-Szolnok megye két belső periferiája – melyeket már a rendszerváltás előtti földrajzi munkák leírtak és lehatároltak – délen a kunszentmártoni (119.), északon a tiszafüredi (137.) kistérség a piacgazdaság első bő évtizedében sem került közelebb sem a megye fejlettebb térségeihez, sem az ország átlagához. A megyeszékhely ellenben nagyon kedvező potenciálokkal rendelkezik a minőségi fejlődés beindításához, erre az országos 15. helyezése minden alapot megad. A térség kedvező logisztikai helyzetére alapozva a ma még (a többi részmutatóhoz képest elmaradt) információs ágazat fejlődését ösztönözve a potenciálokat eredményekké lehet fordítani. A megye második számú centruma (Jászberény) körül létrehozott kistérség erős kapcsolatrendszerrel épített ki és tart fenn a fővárossal, viszonylag kedvező helyzete (47.) talán épp ennek köszönhető. Míg a gazdasági mutatók

ennél kedvezőbb pozíció elérését is lehetővé tennék, az iskolázottság, illetve az információs szektor szerényebb teljesítménye visszafogja a fejlődés lendületét. A nagykun mezővárosok sorát összefogó karcagi térség szerény teljesítménye (75. az országos rangsorban) ismételten megerősíti, a mezővárosi keretek a minőségi fejlődésnek talán nem a legkedvezőbb terepei. Viszonylagos meglepetés a megyeszékhelyhez térben közeli törökszentmiklósi kistérség gyenge innovációs kapacitása, hiszen a privatizáció nyomán átalakult gazdasági szerkezet kifejezetten stabil térségi gazdasági bázist látszott teremteni.

Szabolcs-Szatmár-Bereg az ország leginkább leszakadó megyéjének tűnik. A megyeszékhely 28. helyezése az országos rangsorban gyenge, hiányosságok vannak a helyi népesség iskolázottságában, az információs ágazat teljesítménye is szerény. A százezres városok között Nyíregyháza az utolsó, s a nagyvárosok közül is csak hatot előz meg (Szekszárdot, Nagykanizsát, Békéscsabát, Salgótarjánt, Tatabányát és Hódmezővásárhelyet). A megye térszerkezete az innovativitást tekintve így is egycentrumú, hiszen a potenciálisan aktív kistérségek közül Tiszavasvári csupán 93., Kisvárdá a 94., Mátészalka a 115.! Ékesen dokumentálja mindez, hogy a megyeszékhely által az utóbbi 10-12 év során elért valóban látványos fejlődés a megye többi részének rovására ment végbe, s még az egyébként többkevesebb fejlődési potenciállal induló térségek dinamikáját is lefogta a megyeszékhely túlzott preferálása a fejlesztési források allokációjában. A többi kistérség – a megye nagyobb része – egyértelműen a periféria perifériája helyzetben vegetál a 136. Vásárosnaménytól, a 150. Baktalórántházáig (összesen hat térség!).

Dél-Alföld

Bács-Kiskun hármas osztatú térszerkezettel jellemezhető. A megyeszékhelynek az országos rangsorban elfoglalt 17. helyezése még tovább javulhatna, ha a helyi népesség iskolázottsága emelkedne, illetve erősödne az információs ágazat. A hagyományos középvárosok kistérségei (Baja, Kalocsa, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza) a 46-68. helyen tanyáznak a rangsorban, előbbi kettő az oktatási és kutatási centrum szerepének köszönheti előkelőbb pozícióját. Kiskunfélegyháza annyiban negatív meglepetés, hogy teljesítményén nem érződik az M5-ös autópálya innovációkat terítő hatása. A megye perifériáit délen (Bácsalmás, Jánoshalma), keleten (Kiskunmajsa) és északon (Kunszentmiklós) találjuk, e térségek rangsorban elfoglalt helyzete más vizsgálatok eredményeinek ismeretében szintén nem meglepetés. A megye, de az ország egyik legvitatottabb térsége a kiskörösi. A megjelenő jövedelmek alapján az ország egyik legszegényebb térségét várná az ember (amit például a személyes bejárás nem támaszt alá), miközben a minőségi fejlődésre utaló jelek a fajlagos k+f

teljesítményétől eltekintve a 86-99. hely közé pozicionálják a térséget. Az összesített átlagos rangszám alapján a mért 98. helyezés realisabb képnek tűnik, mint a jövedelmek alapján várt helyezés.

Békés megye a kettős térstruktúrájú megyék sorába tartozik. Egyik oldalról – hagyományosan – jól definiált perifériákat láthatunk mind délen (Mezőkovácsháza), mind észak-északkeleten (Szeghalom és Sarkad). Utóbbi az egész régió leginkább leszakadó térsége, az országos rangsorban a 148.. A megyeszékhely térsége – részben annak köszönhetően, hogy Békéscsaba mellett Gyulát és Békést is magában foglalja – a minőségi fejlődés jegyeit a legnagyobb számban vonultatja fel, de a szarvasi, vagy az orosházi térség is a középmezőnyben foglal helyet, jelezve, a megye átlagosan gyenge pozíciója markáns belső területi egyenlőtlenségeket takar. Szarvas a felsőoktatás és kutatás bázisán, Orosháza az alföldi viszonylatban kifejezetten stabil gazdasági bázison mutat fel érzékelhető innovativitást. A megyeszékhely térsége az országos összevetésben elért 35. helyezéssel (megelőzve Salgótarját, Tatabányát és Hódmezővásárhelyet, illetve holtversenyben Nagykanizsával) reális helyén van, ami nem jelenti azt, hogy az egyes részmutatókban – különösen az iskolázottság és az információs szektor teljesítménye – ne lenne mit javítani.

Csongrád megye székhelye egyben az egész Alföld és a vidéki Magyarország leginkább innovatív térsége. Minden részmutatóban az országban az első öt között foglal helyet, ami egyúttal azt is eredményezte, hogy az átlagos rangszámban csaknem 3 ponttal megelőzi Veszprém térségét, s csak két ponttal szorult a főváros mögé. Szeged kiemelkedő helyzete egyúttal azt is eredményezi, hogy az árnyékában fejlődő másik nagyvárosi térség (Hódmezővásárhely) dinamikája érzékelhetően lassúbb, a nagyvárosi térségek közül csak az utolsó helyet (országosan a 41.) foglalja el, elég magas, 48-as átlagos rangszámmal. Vásárhely nyomában – mint minden vizsgálatban – a szentesi térség halad, mely Celldömölk és Paks közé beékelődve az erős középmezőnyben foglal helyet. Csongrád térségében a minőségi fejlődési pálya elemei már csak töredékesen lelhetők fel, míg Makónál – talán a megyeszékhely térbeli közelsége, illetve a periférikus, országhatár menti fekvés miatt – ilyen előremutató elemeket már alig találunk. A két viszonylag új kisváros (Kistelek és Mórahalom) térségei a megye perifériái egyben, utóbbi némileg kedvezőbb helyzetét – az előző mondathoz képest talán paradox módon – éppen a nagyváros közelsége eredményezhette.

Az egyes minőségi elemek kiszámításához használt képletek**Kutatás-fejlesztés**

$$R_{int}=F+H+30*MTA+30*FVM \text{ ahol,}$$

F: a felsőoktatásban nappali tagozaton tanuló száma 1000 főben

H: a hallgatók 1000 lakosra jutó száma, fő

MTA: az MTA hálózatához tartozó kutatóintézetek száma, db

FVM: az FVM alárendeltségében működő kutatóintézetek száma, db

R_{int} : a kutatás-fejlesztés intézményi oldalának részmutatója

$$R_{gazd}=K+N \text{ ahol,}$$

K: a kutatás-fejlesztési szektorban működő társas vállalkozások száma, db

N: a térségben működő nagyvállalatok száma, db (árbevétel > 2,5 mrd Ft)

R_{gazd} : a kutatás-fejlesztés gazdasági oldalának részmutatója

$$M_{K+F}=3*R_{int}+R_{gazd} \text{ ahol,}$$

M_{K+F} : a kutatás-fejlesztési potenciál térségi mutatója

$$M_{K+F \text{ fajl}}= M_{K+F}/NÉP \text{ ahol,}$$

NÉP: a kistérség népessége 2001.02.01-én, ezer főben

$M_{K+F \text{ fajl}}$: a kutatás fejlesztés egy főre jutó teljesítménye

Információs ágazat

$$M_{inf}=(TEL+KTV+12*DOM)/M_{infBP} \text{ ahol,}$$

TEL: a távbeszélő fővonalak száma 1000 lakosra

KTV: a kábeltelevíziós hálózatba kötött lakások száma 1000 lakosra

DOM: a domain név szerverek száma 1000 lakosra

M_{inf} : az információs ágazat mutatója

M_{infBP} : a főváros információs ágazatának mutatója

A gazdaság innovativitása

M_{iso} : az ISO 9000 minősítéssel rendelkező vállalkozások száma, db az innovativitás mutatója

A humán erőforrás minőségi elemei

M_{isk} : Átlagos elvégzett osztályszám a teljes népességre vetítve, (2001.02.01.) az iskolázottság mutatója

$M_{jöv}$: Az egy főre jutó SZJA értéke, Ft a jövedelmi mutató

A gazdasági fejlődés minőségi elemeit összegző index

$$M_{innov} = (M_{K+F}/2 + M_{K+F\text{ fajl}}/2 + M_{inf} + M_{iso} + M_{isk} + M_{jöv})/5 \text{ ahol,}$$

M_{innov} : a fejlődés minőségi elemeit összegző mutató

Felhasznált irodalmak

- Bene L. – Tekse K. (1966): *Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon 1900-1960*. KSH Népességtudományi Kutató Csoport Közleményei 9., Budapest.
- Haynes K.E. – Fortheringham A.S. (1988): *Gravity and Spatial Interaction Models*. Scientific Geograph 2. SAGE Publications Beverly Hills – London – New Delhi.
- Kovács Cs. (1976): Főbb településeink egymáshoz viszonyított vasúti átlagtávolságai és forgalmi potenciáljai. In: *A magyar népgazdaság fejlődésének területi problémái*. (szerk: Enyedi Gy.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Major K. – Nemes Nagy J. (1999): Területi jövedelem-egyenlőtlenségek a kilencvenes években. *Statisztikai Szemle* 77(6):397-421.
- Nemes Nagy J. (1984): Fizikai analógiákon alapuló területi elemzési módszerek – VI.2.3. Népességi és gazdasági potenciálmezők. In: *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban* (szerk.: Sikos T. T.) Földrajzi Tanulmányok 19. Akadémiai Kiadó, Budapest. 181-184.
- Nemes Nagy J. (1987): *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata*. – 2.2. Keresztszmet vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Bevezetés a regionális tudományba – 10.2.1. Gravitációs és potenciálmodellek. Ember-Település-Régió 2., MTA Stratégiai Kutatások – Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Papp A. (1978): A Tiszántúl középső részének központjai, területi elrendeződésük, potenciáljuk. *Földrajzi Közlemények* 26/CII./ (3):269-279.
- Stewart, J. A. (1948): Demographic gravitation: Evidence and application. *Sociometry* (11):31-58.

III. 5. Az agrárium sajátos területi-társadalmi konfliktusai és problémái a perifériákon

Problémafelvetés és kutatási célkijelölés

Magyarország agrárgazdaságának és agrártársadalmának átalakulása a rendszerváltást követő években ellentmondásosan alakult. Az ország megteremtette a társadalmi élet minden területén a demokratikus folyamatokat és intézményeket, valamint egyre jobban beépülve a világgazdasági folyamatokba a makrogazdasági helyzet stabilizálódott. Ezzel párhuzamosan azonban sajnos megfigyelhető a szegénység növekedése vagy a regionális különbségek elmélyülése is. A kilencvenes évek elejéig felhalmozott gazdasági problémák megoldása társadalmanként eltérő módon ment végbe, egyben a gazdasági válság kezelése regionálisan eltérő minőségű és mélységű folyamatokat indított el. Az átalakulási periódusban átláthatóbbá vált regionális átalakulással foglalkozó szerzők azt hangsúlyozzák, hogy a területi megosztottságoknak mély történelmi, gazdasági és társadalmi kiváltó okai vannak (Süli-Zakar 1996, Buday-Sántha 1996, Kárpáti 1997; Gorzelak-Kuklinski 1992; Castells 1996). A területi differenciálódás egy történelmi folyamat része, amely a rendszerváltást követően újra előtérbe került.

E tanulmány a mezőgazdaságban lezajlott gazdasági marginalizálódás okaira keresi a választ, valamint a további sodródás és lecsúszás megakadályozására igyekszik javaslatokat megfogalmazni.

A kutatás módszere

A kutatás során a mezőgazdaság és a társadalom kapcsolatában megjelenő változások történelmi tendenciáinak bemutatását követően elméleti közgazdaságtani megfontolásokat, törvényszerűségeket alkalmazva kívánom bemutatni, hogy milyen társadalom- és gazdaságszervezeti folyamatok indították, majd mélyítették el az ún. „centrum-periféria” típusú ellentéteket.

A tanulmány elején a „centrum-periféria” problémakör forrását igyekszek leírni, bemutatva azokat a szakadási folyamatokat, melyek a mezőgazdaságot és a vidéken élőket eltávolítják a városi térségek gazdaságától és társadalmától.

A következő részben a „centrum” és a „periféria” egyenlőtlen fejlődési lehetőségeinek okát kutatva a napjainkban népszerű neoklasszikus közgazdasági növekedés- és

fejlődésméletek célszerűtlenségét és a „centrum-periféria” jellegű problémákra való hatását elemzem.

A továbbiakban a mezőgazdasági termelés funkcióinak változását kívánom bemutatni közgazdaságtani, regionális gazdaságtani és történeti oldalról kitérve a jövőben is fenntartható fejlődés követelményeire valamint az Európai Unió agrár és vidékfejlesztési politikájára.

A kutatás forrásanyaga a hazai és a külföldi szakirodalom, korábbi szövetkezetelméleti és intézményi közgazdaságtani kutatásaim valamint munkahelyemen a Magyar Tudományos Akadémia Alföldi Tudományos Intézete Békéscsabai Osztályán végzett vidékfejlesztési vizsgálataim voltak.

Társadalmi és gazdasági szakadások a térben

Nem lebecsülve az elméleti szakemberek íróasztal mögött kimutatott törvényszerűségeit, általánosan elfogadott tény, hogy a gazdasági és társadalmi élet legfontosabb problémáira a közvélemény kutatásokon keresztül kaphatjuk a legbiztosabb utalást. *Ferge Zsuzsa* (Ferge, 2000) közvélemény kutatási adatokat összevetve megállapítja, hogy több évben (1995, 1997, 1999) is kisebbségben voltak azok, akik úgy vélték, az 1990-es évek eleji rendszerváltást követő új rendszer jobb, mint az előző volt, s nagy többségben azok, akik vagy nem észleltek lényeges minőségi változást, vagy az újat egyben rosszabbnak is tartották. **Számos vizsgálat eredménye arra utal, hogy van egy elég központi jelentőségű tényező a társadalom legszélesebb rétegei számára: a biztonsághoz való viszony.** A biztonságra való igény utólag még a rendszerváltás legnagyobb eredményét, a szabadság jelentőségét is sokszor elhomályosítja. A biztonság és a szabadság mindegyike fontos érték a mai ember számára, de megítélésük sokban függ az egyén körülményeitől.

A közvélekedés szerint a szabadságot igazán értékelni, élvezni akkor tudjuk, ha előbb megszereztük azt a biztonságot, amellyel legalább egy minimális anyagi egzisztenciaszintet biztosítani tudunk. Az egzisztenciális biztonságot mindenkit átfogó, azaz társadalmilag integráló módon csak szolidaritásra épülő, kollektív struktúrákkal lehet megépíteni, ennek megvalósulásához pedig olyan demokratikus politikai berendezkedésre van szükség, melyben az egyén szabadságérzete biztosított, azaz az egyén illetve a közösség nyomást gyakorolhat az államra, hogy valóban vállalja a felelősséget a közös ügyekért.

A **működő demokráciában** a társadalom integrálódhat az egyéni szabadságérzet megléte következtében. Ez az integrálódási lehetőség a gazdasági élet szereplőire is éppen úgy igaz.

Amikor egy társadalomban illetve gazdaságban a szabadságérzet csorbul és a minimális egzisztenciateremtés lehetősége is bizonytalanná válik, **szakadási folyamatok** indulnak el. A társadalom egyes rétegei között markáns különbségek jelennek meg a jövedelmük és életminőségük tekintetében. A gazdasági élet szereplői között szintén olyan csoportosulások jelennek meg, melyek megerősítik a munkamegosztásból fakadó, már létező elkülönülést. E csoportok tagjai között eleinte az egymásrautaltság megfelelő összetartó erőnek bizonyul, de később a szabadság- és a biztonságérzet hiánya következtében e tagok egymással is bizalmatlanokká válnak.

A magyar gazdaság és társadalom rendszerváltást követő éveiben találhatunk szemléletes példát az előbb említett folyamatokra. A társadalom jelentős rétegei számára az anyagi biztonság, a folyamatos termeléshez szükséges kiszámítható makrogazdasági folyamatok elérhetetlennek tűntek. Ezek a csoportok főként vidéken találhatóak, ugyanis éppen a mezőgazdaság az, amely – sajátosságaiból adódóan – a legérzékenyebb a bizonytalan makrogazdasági folyamatokra, így a hozzá – és a kapcsolódó feldolgozóiparhoz – kötődő számottevő munkavállalói, vállalkozói kör jelentősen megérzi az ágazatot nem kellőképpen értékelő gazdaságpolitikai hibákat. A mezőgazdaság jövedelmének elvonására alapozó több évtizedes agrárpolitika hagyománya a rendszerváltást követően is érzeteti hatását, a mezőgazdasági termelőknek a termékpályák többi szereplőivel szembeni alkupozíciója a kialakult agrárrendtartás ellenére sem javult kellőképpen. A kiszolgáltatottság érzése hazánk európai uniós csatlakozása közeledtével egyre erősebb lett. A termelők közötti általános bizalmatlanság további tragikus következménye, hogy az egymással – a hasonló helyzetben levő termelőkkel – alkotható szövetségek, gazdasági szövetkezések sem alakulnak ki.

A következőkben vizsgáljuk meg azt, hogy **miért éppen a mezőgazdaság és a belőle élő társadalmi csoportok a legkiszolgáltatottabbak a nemzetgazdaságon belül!**

Az **ipari termelés** jellemző sajátossága, hogy közvetlenül hat a természetre, ezért a természeti folyamatoknak az ipari termelésben játszott szerepe – például a mezőgazdasághoz képest – nem jelentős. Az ipar természetátalakító jellege viszont nemcsak a munkatárgyakra való közvetlen emberi hatásban jut kifejezésre, hanem abban is, hogy telephelyét és annak környezetét is átformálja. A természetátalakító környezeti hatás lehetősége fokozott jelentőségre tesz szert azáltal, hogy az ipar munkahelyei térben koncentrálnak. Az eredmény szemmel látható, közvetlenül érzékelhető formát ölt a domborzati viszonyok megváltozásában (hegyek megcsonkítása, meddőhányók, tavak létesülése) a víz-, a levegőszennyeződésben. Az ipari termelés ilyen értelmű természetátalakító hatása szinte a tőkés nagyipar kialakulásával egyidőben nyilvánvalóvá vált. Más oldalról viszont a

munkamegosztás fejlettsége és az ennek nyomában járó koncentrációs készség húzza különösen alá az iparnak a gazdaság és a társadalom egyenlőtlen területi fejlődésében játszott szerepét.

Az ipar területileg egyenlőtlen fejlődésének következtében – eltérő természeti és társadalmi feltételek mellett különböző időn belül végbemenő folyamat eredményeként – az ipari fejlettség szempontjából két alapvető területtípus jön létre, az iparilag fejlett és az elmaradott terület. Az iparilag fejlett területek között egyrészt nagyobb, összefüggő országrészek, amelyek kedvező természeti adottságok, nyersanyagforrások alapján váltak iparosodottakká, másrészt a környezetből szigetszerűen kiemelkedő ipari csomópontok, az ipar gyors ütemű fejlődése alapján ugrásszerűen növekvő városok különböztethetők meg.

A **mezőgazdasági termelés** jellegében jelentősen különbözik a gazdaság többi szektorától. A természetnek való rendkívüli kiszolgáltatottsága okozza többek közt azt, hogy a vállalkozói tőke előnyben részesíti az ipart vagy a szolgáltatásokat a mezőgazdasággal szemben. Mivel az ipar helyileg elsősorban a városokhoz kötődik, a vidék tőkeellátásában a piaci koordináció sem lesz elégséges. Ezt a tényt támasztja alá az a tény is, hogy a kereskedelmi bankok fiókjai szinte kizárólagos jelleggel elkerülik a falvakat.

A vidék gazdaságának szereplői a termeléshez szükséges alapanyagok és szolgáltatások beszerzése, igénybevétele esetében is kiszolgáltatottabb helyzetben vannak a piacon, mint a koncentráltabb piaccal rendelkező, sűrűbben lakott városi települések. (Simon 2001) Sokkal kisebb választékkal kell beérjék, hiszen az iparcikkek forgalmazói közül kevesen vállalják (illetve magasabb haszonkulccsal) azt, hogy felméri a koncentráltabb piacoktól távolabb eső vevőkör igényeit, valamint kielégítsék azt megfelelő színvonalon, garanciákkal, szervízzolgáltatásokkal stb. Ugyanez jellemzi a fogyasztási cikkek piacát is a végső fogyasztók esetében.

Az utóbbi évtizedek ugrásszerű technikai, technológiai fejlődése (géntechnológia, kemikáliák, gépesítés) következtében jelentősen megnövekedett a mezőgazdaság tőkeigénye, így a termelés inputjainak beszerzése és outputjainak hatékony értékesítése is újabb problémákat vet fel.

Az említett társadalmi és gazdasági szakadási folyamatok létét mutatja az is, hogy az uralkodó közgazdaságtani eszmerendszerek egyre nagyobb ellentmondásba kerülnek az ökológiai kutatások eredményeivel. Az ökológia egységes rendszernek tekinti a talaj – növény – állat – ember közösséget. A ma is divatos neoklasszikus és neoliberais közgazdaságtani iskolák az ember szerepét a bioszférában kiemeltnek, vezetőnek és remélten mindenhatónak

tekintik. Sajnos ezek az elméletek a „rész” szerepét az „egész” fölé helyezik, ezért nem tudnak választ adni megannyi problémára.

A klasszikus közgazdaságtani iskola meghatározó alakjai (*Th.R. Malthus* és *D. Ricardo*) kimutatták, hogy az emberiség élelmiszerellátását idővel katasztrófa fenyegeti. Megfogalmazták a csökkenő földhozadék törvényét, mely szerint a Föld lakossága gyorsabban nő, mint a Föld eltartó képessége. Eszerint a mezőgazdasági befektetések növelése folyton kisebb hasznot hajt, utóbb az önköltséget sem téríti meg. Összegezve több tudományterület tapasztalatát, megállapíthatjuk, hogy **a hozamok növelése érdekében „iparosított” mezőgazdaság indította el az elvándorlást vidékről, és alakította ki az ún. „centrum – periféria” problémát.**

A mezőgazdaság fejlődésének eddigi történetében az elkülönülési folyamatok voltak a meghatározóak. A mezőgazdaság elszakadt a vidéki térségektől, és szembekerült a természeti környezettel. Lényegében csak a földhöz kötődő termelési folyamatok és az ehhez kötődő állattenyésztés maradt a mezőgazdaság, illetve a vidék keretében.

Az egyes területek, régiók egyenlőtlen fejlődése folyamatos és tartós. A piacgazdaságokban működő mechanizmusok a vidéki térségeket a városi-ipari területekhez képest tartósan leértékelték, versenyképtelen helyzetbe hozták. Ezt a folyamatot a gazdaság globalizálódása csak tovább erősítette. A vidéki térségek elnéptelenedése, leépülése olyan szintet ért el, hogy az már zavarja a fejlett térségek „azaz a „centrum” társadalmát. Ez a körülmény az oka annak, hogy a „centrum – periféria” illetve a rokon jellegű „globalizáció – lokalizáció” kérdéskör oly sok fórumon napirenden van.

A klasszikus növekedés- és fejlődésméletek tarthatatlanságra

A tőkés gazdaságnak és a társadalomnak, világ gazdasági és nemzeti szinten is, történetileg változó sajátos hierarchikus térbeli tagoltsága figyelhető meg. A területi és társadalmi munkamegosztás folyamatának történetileg meghatározott kölcsönhatása állandóan új kapcsolatokat és formákat teremt, megszüntet vagy megőriz a gazdaság és a társadalom szférájában. A területi és társadalmi munkamegosztás, vagy tágabban az adott társadalmi-gazdasági szerkezet újratermelése, több alrendszer, a természeti, a gazdasági, a társadalmi és politikai szféra állandó kölcsönhatását feltételezi. A tőkés társadalmi-gazdasági rendszer önfenntartásának térbeli törvényszerűségeiről ismereteink szerint eddig még nem sikerült kialakítani konzisztensnek tekinthető fogalmi rendszert és elméletet.

A **polgári közgazdászok** jó része is vonakodik elismerni, hogy a gazdaság szervezésének, szerveződésének is megvannak a maga sajátos törvényszerűségei. A

neoklasszikus közgazdaságtanba, a határelméletekbe is nehéz beilleszteni a térbeli dimenziót. Ha a tények ütköznek az elméleti feltételezésekkel, akkor időtényező segítségével, dinamizálással kísérlük meg feloldani az ellentmondást. Amikor a klasszikus közgazdaságtan eszközeivel így sem lehet megmagyarázni a gazdasági történéseket, akkor sokan azzal hárítják el a további vizsgálódást, hogy nem gazdasági tényezők okozzák a devianciát, így ennek vizsgálata nem a közgazdaságtan feladata.

E kihívásra alakult ki egy önálló tudományterület, a **regionális gazdaságtan**, mely a közgazdaságtudományból nőtt ki, és a gazdaság általános törvényszerűségeinek térbeli jelenségeivel foglalkozik. A regionális tudomány kialakulásában és tartalmában kiemelt jelentőségű az a tényező, hogy az egyes társadalmi rétegekhez sajátos térértelmezések kapcsolódhatnak.

Az általam az előző fejezetben megnevezett, a szabadságérzet csökkenése és a minimális anyagi egzisztenciateremtés körüli bizonytalanságérzet által indukált generált kettős szakadási folyamatok logikájához közel áll *Nemes Nagy József* (Nemes Nagy 1995) véleménye a „külső” és „belső” terekről. „Külső” térnek azt a viszonyrendszert nevezi, amikor valamely társadalmi szféra vizsgálatában a lényeghez tartozóan jelen van a lokalizáció, a földi (földrajzi) térhez kötés momentuma (meghatározott földrajzi helyekhez, térségekhez, megfigyelési egységekhez rendeljük és így vizsgáljuk a gazdasági, társadalmi, stb. jellemzőket).

A társadalom különböző szegmensei, szférái azonban nemcsak a földrajzi térhez (helyekhez) kötve mutatnak fel térjellemzőket - egyenlőtlenséget és rendezettséget -, hanem önmagukban is. A gazdaság szereplői, a különböző gazdasági szervezetek maguk is teret generálnak (egyenlőtlenség, hierarchia, függés, távolság van közöttük például a profitabilitásban), a társadalom különböző csoportjai között hasonló relációk figyelhetők meg. Az egyes társadalmi szféráknak ezeket, a földrajzi meghatározottságtól elválasztott (de természetesen azzal is összefüggő) viszonylatait vizsgálva kapjuk az egyes terek második jelentéstartalmát, amit az egyes társadalmi szférák „belső” terének nevezi.

Belátható, hogy *Nemes Nagy* „külső” tere az általam leírt társadalmi rétegek közötti szakadással analóg gondolat, a „belső” tér pedig a társadalmi rétegen belüli eltávolodásokkal. *Korompai* (Korompai 1995) ezt az elgondolást a geológiai illetve a társadalmi tér és idő kettősségen keresztül érzékelteti.

A regionális tudománynak mind a „külső” mind a „belső” terek vizsgálata tárgyát képezi – közelítése ebben is lényegesen különbözik a földrajzétól. A kétfajta tér elemzése, vizsgálata, működésének feltárása sok szálon kapcsolódhat egymáshoz, ugyanakkor sok

esetben lényeges szemléleti és módszertani különbségek is megfigyelhetők. A „külső” és „belső” terek megkülönböztetése jelenik meg abban a gyakorlati elemzésben is rendkívül gyümölcsöző szempontban, amikor a centrum-periféria fogalompárt a társadalmi tagozódás leírására alkalmazva jelentésben használjuk.

A periferezálódás értelmezésének és elméleti, illetve gyakorlati alkalmazásának széles skálája alakult ki. Először 1949-ben *Prebisch* (Prebisch 1999) dolgozta ki a „centrum-periféria” világméretű elméletét. Hangsúlyozta, hogy a centrum-periféria a világot átfogó gazdasági ciklusokban alakul ki. Míg a kereskedelem tradicionális elméletei feltételezik a kölcsönös előnyöket, amelyeket a nyersanyag exportálók és az iparcikket termelői egyaránt élveznek, Prebisch ezzel szemben úgy érvel, hogy a piaci árak egyre az ipari központoknak kedveznek a periférián levő nyersanyagtermelők rovására. Az egyik fő érve az volt, hogy a munkavállalóknak a centrumokban sokkal több esélyük van arra, hogy a konjunktúrális időszakokban bérnövekedést érjenek el és ellenálljanak a bércsökkenésnek a recessziós időszakokban. Másik lényeges érve az volt, hogy amikor a jövedelmek a centrumokban növekednek, az élelmiszerekre költött részarány csökken (a nyersanyagok keresletének alacsony jövedelemrugalmassága következtében).

A *Prebisch* nézeteivel foglalkozó viták elsősorban a kereskedelem és a csereárfolyamok hosszú távú folyamataira vonatkoztak. *Michaely* (Michaely 2003) megállapította például, hogy nemcsak a termékek csereérték változásáról van szó. A problémát csak növeli, hogy a periféria legfőbb termékei – szemben a centrum ipari termékeivel – egyre kisebb keresletnek örvendenek. A nyersanyagárak instabilak, jobban ki vannak téve a rövid távú ingadozásoknak. Az egyenlőtlenség *Emmanuel* (Emmanuel 1999) szerint növekszik, mivel a periféria egyre több élő munkát tartalmazó termékeit cserélik az egyre kevesebb élő munkát magában foglaló centrumban előállított termékekre.

A szakirodalom másik irányzata, amely *Marxszal* kezdődött a XIX. században, úgy érvelt, hogy a kapitalizmus fennmaradása megköveteli a külpiacon terjeszkedését, és egyet jelent a gazdasági imperializmussal. *Wallerstein* (Wallerstein 1991) hangsúlyozta a monopolizáció kizsákmányoló és élősködő jellegét és a periféria abszolút veszteségeit. Véleménye szerint a metropoliszok meggazdagodása közvetlenül összefügg a periféria elszegényedésével. *Wallerstein* érvei összefüggnek *Friedmann* általános elméletével. Véleménye szerint a fejlődő térségek fejletlenek maradnak, mivel ezek az országok el vannak zárva a pénzügyi, innovációs és más hajtóerőktől, amelyek a tőkés világ fejlett centrumaiból erednek. Szerinte ennek oka a világ tőkés rendszerén belül kialakult kapcsolatok monopolisztikus jellegében kereshető.

Az utóbbi évtizedek technikai-technológiai fejlődésével együtt járt a társadalom megosztottsága. A legtöbb fejlett országban nemcsak emelkedett a munkanélküliek aránya, de kedvezőtlenebbé vált a munkanélküliek kormegoszlása, és megnyúlt a munka nélkül töltött időszak is. Sok országban valójában két társadalom létezik, és a szakadék közöttük egyre nő.

Lényegében tehát a „jobb” munkát végzők a centrumokba vándorolhatnak, a „rossz” munkát végzők a perifériára szorulnak (Wallerstein 1991). Az ennek eredményeképpen kialakuló térbeli megoszlás egyre jobban egybeesik az eredeti tőkefelhalmozás idejéből örökölt életszínvonal területi különbségeivel, a bérek és jövedelmek térbeli hierarchikus megoszlásával. A kialakult centrumok tovább erősítik pozícióikat a döntéshozás centralizációjával, amely az új termelőerő extenzív koncentrációját hozza itt létre.

Ezek után nézzük meg, hogy **a napjainkban legelterjedtebb közgazdasági nézetek értelmében vett növekedés, fejlődés meg tudja-e alapozni a periférikus térségek felemelkedését!**

A napjainkban divatos közgazdaságtani elméletek az úgynevezett „mainstream” illetve főáram képviselői sok kérdésre nem tudnak kielégítő választ adni a kelet- és közép-európai térségben (amely sok szempontból periférikus térségnek tekinthető) végbement társadalmi-gazdasági átalakulás, a „rendszerátalakítás” szélesebb és mélyebb társadalomtudományi összefüggései tekintetében. Sajnos, az elméleti szakemberek élenjártak a leegyszerűsítő sémák (például szabadpiaci gazdaság versus tervutasításos gazdaság) használatában, kizárva vagy mellőzve ezzel az eltérő szociokulturális kontextusok miatt különösen fontos kritikai szemlélet és alkalmazás lehetőségeit, hangjait. A térség társadalmi átalakulása „átmenetté” egyszerűsödött egy kritikátlanul átvett piacgazdasági modell felé; a fejlődés kizárólagos mutatójaként pedig a GDP-ben (azaz a bruttó hazai termékben) mért gazdasági növekedésre vetette tekintetét a hazai és nemzetközi szakértők többsége.

Vajon a GDP növekedésre összpontosító gazdaságpolitika képes lesz-e megakadályozni a periféria leszakadását?

A centrum és periféria elszakadása alapvetően összefügg a klasszikus majd neoklasszikus közgazdaságtani iskoláknak a gazdasági és politikai élet irányítóira gyakorolt domináns hatásával. A napjainkban megfigyelhető GDP-növekedés egyre inkább a következő három tendencia költségeinek tulajdonítható Ayres (Ayres 1996) nyomán:

- magával a munkával kapcsolatosan elkerülhetetlenül fölmerülnek költségek;
- növekvő szükségét érezzük annak, hogy megvédjük magunkat az urbanizáció, az iparosodás, továbbá az emberi tevékenység egyéb mellékhatásai által okozott veszélyektől, melyek életünket, egészségünket és tulajdonunkat

fenyegetik; továbbá egyre nagyobb szükségét érezzük, hogy az ilyen jellegű károkat valaki helyrehozza, illetve kártérítést fizessen értük;

- „föjljük tőkénket”, azaz kimerítjük a természeti tőkét (az ásványi nyersanyagoktól az erdőkig, illetve a halállományig terjedő természeti erőforrásokat), anélkül hogy valami módon pótolnánk vagy helyettesítsük ezt.

A fejlődés (vagy jólét) pénzben történő mérése nem vesz tudomást a jólétet növelő, de pénzben ki nem fejezhető társadalmi és környezeti szolgáltatásokról, melyeknek forrásai a szülők, a szomszédok, a barátok, a közösségek és a „természet”: a nap, a levegő, az éghajlat, a táj és a bioszféra. Ez utóbbiak szűkösen rendelkezésre álló erőforrások, melyek az idő múlásával rendszerint felértékelődnek, mivel egyre kevesebb lesz belőlük. Így nagyon is elképzelhető, hogy egy ritkán lakott falusias jellegű társadalomban – mely a vadonban él, és minden tagja rendelkezik a saját erejével végzett munkája fölött – a legértékesebb vagyontárgyaknak valóban az adható-vehető, pénzértékkel rendelkező dolgok (szerszámok, fegyverek, ruhák, háziállatok stb.) számítanak. Ilyen körülmények között a jövedelem (vagy a GDP) pénzjellegű mérőszámával jól helyettesíthető az emberi jólét szintje.

Ám egy sokkal összetettebb, városias jellegű társadalomban, amely nagyrészt szellemi munkára és speciális szakképzettségre épül, és ahol nyilvánvaló, hogy a környezeti szolgáltatások szűkösek és a jövőben még inkább azok lesznek, a helyzet egészen más lehet. Egy ilyen társadalomban a jólétnek meglehetősen pontatlan mérőszáma az, hogy az emberek mennyivel több „pénzzel megvásárolható dolgot” képesek megvenni.

Az előbbieken túl a GDP nem foglalkozik a méltányosság kérdésével. Ez bővebben azt jelenti, hogy amennyiben a GDP-növekedés ára a társadalmi egyenlőtlenség fokozódása, úgy a legtöbb ember a növekedés következtében valószínűleg nem jobban, hanem rosszabbul fogja magát érezni. Egyre valószínűbbnek látszik, hogy a GDP még akkor is képes a folyamatos növekedésre, amikor az egy főre jutó jólét már elérte csúcspontját vagy éppenséggel leszálló ágba került (Huetting [1980]; Repetto [1985], [1990]).

Az előbbi elemzés nyomán leszűrhető az a következtetés, miszerint **az uralkodó gazdaságpolitikai irányzatok nem tudják kell hangsúllyal kezelni a „centrum-periféria” problémát**, ugyanis olyan közgazdasági elméletek alakították őket, melyek nem a társadalmat illetve gazdaságot mint egészet képesek kezelni, hanem ezek az elméletek önálló és független társadalmi és gazdasági elemek – bizonyos szabályok közé szorított – harcát tekintik a jólétnövekedés lényegének. E verseny azért lesz egyenlőtlen, mert az egyes szereplők nem egyenlő eséllyel jutnak hozzá az erőforrásokhoz (például információ), azaz a periféria piaca

sokkal kevésbé tölti be azt a funkciót mint a centrum piaca, és ez konzerválja a szegregálódást, azaz a „centrum-periféria” szembenállás szövevényes rendszerének megerősödését.

A mezőgazdaság változó funkciói

A mezőgazdaság története alig tízezer esztendőre becsülhető. A letelepedéssel, az állatok házasításával indult a folyamat, majd a fejlődés során elérkeztünk arra a pontra, hogy ha volt, aki a saját szükségleténél több élelmet tudott előállítani, akkor a másik élhetett kézművesként is. A földművelés egészen az ókorig megbecsült mesterségnek számított. A munkamegosztás terén a vegyipar és a gépipar megjelenésével gyökeres változások történtek. Megindult a tömegtermelés. *A.R.Thauer* a mezőgazdaságot is egyszerű iparággá minősítette. *J. v. Liebig* és brit kollegája, *Sir B. Lawes* igyekeztek kimutatni, hogy a növény megél szervesetlen tápanyagokból is. Fejlesztették a földművelés technológiáját, mely felbontotta a hagyományos formákat, a két- és háromnyomásos gazdálkodást. *A. Young* nyomán vetésforgókat vezettek be, az egykor egységes, idillikus tájkép széttöredezett.

A mezőgazdasági **hozamok növelése érdekében** az ipar termékei beépültek a mezőgazdasági termelésbe, azaz a technológiát **intenzifikálták** (belterjessé tették). Az extenzív (külterjes) gazdálkodás a szaknyelvben többnyire lekezelő, becsmérlő mellékízt kapott (akár a paraszt elnevezés). A belterjesítés a szerkezeti átalakulást fejezte ki: több célgép, több vegyszer és műszaki berendezés, építmény, valamint jóval kevesebb élőmunkaerő bevonásával. Mivel pedig a földnek sokáig csak eszmei értéket tulajdonítottak, különleges jellegét meglehetősen alábecsülték. Ugyancsak kevés figyelmet szenteltek arra, hogy kielégítsék az állatok sajátos élettani igényeit. A növénnel együtt úgy kezelték őket, mint a tárgyi termelés puszta eszközét. Sokan úgy gondolták, hogy fölösleges kérdés az, hogy meddig bírja az élővilág az „intenzifikálást”. Természetesen a hozamnövekedésekben megjelentek a technológiai forradalom eredményei, de ezekkel párhuzamosan egy sor nem várt és tragikus folyamat is elindult a bioszférában. A vegyszerek és a géntechnológia elterjedése a növény- és állatpopulációk nagyságát radikálisan befolyásolta, és a talaj valamint az élővilág önszabályozó és meg-megújuló életrendjébe úgy beavatkozott, hogy a következmények beláthatatlanok. A **bio- vagy ökogazdálkodást** a közhiedelem kezdetben külterjessé minősítette, így azt csak egy kiegészítő útnak tartotta a technológia fejlődése szempontjából. Nem csekély erőfeszítés árán nyert polgárjogot a fönntartható élettér, benne a fönntartható mezőgazdaság világszerte terjedő képzete, azé a mezőgazdaságé, amely a természeti értékek éktelen pazarlása nélkül hajt gazdasági hasznót. Az Európai Unió

agrárpolitikájában megjelenő extenzifikációs célok és ajánlások a talaj, a növény, az állat természetes termőképességének ésszerű hasznosítását jelentik, természetük megerősökölése nélkül, valamint az elő termelési tényezők (munkaerő és természeti környezet) létfeltételeinek figyelembevételét, és ezért hajlandó a kiugró csúcsteljesítményekről lemondani. Ehelyett az úgynevezett életteltjesítmény növelésére törekszik.

Az Egyesült Államokban kapott szárnyra egy agrárgazdasági elmélet, mely a kis befektetéssel fönntartható mezőgazdaságot (low input sustainable agriculture: LISA) igyekszik népszerűsíteni. Lényege: érdemes szerényebb hozammal beérni, ha a szükséges ráfordítások még hatékonyabban érvényesülnek, illetve ameddig az alapanyag, eszközre, bérre, stb. kiadott pénz legalább olyan eredménnyel megtérül, mint egy banki betét. A termőföld sem sínyli meg a kíméletlen beavatkozásokat, így a következő generáció számára is megmaradnak a lehetőségek. E szemlélet elterjedésével az Európai Unióban ismert – és az agrárköltségvetésből részesedő – kötelező ugaroltatási rendszer hasznossága is megkérdőjeleződhet.

Sajnos jelenleg még nem igazán dolgozták ki azokat a vizsgálati módszereket, melyekkel a jólét egyik közgazdaságilag mérhető összetevőjévé válik az elő termelési tényezők létfeltételeinek maradandósága. Az ökögazdálkodás ellenzői körében a legerősebb érv az, hogy nem hoz elegendő jövedelmet. Sokan szívesen hivatkoznak arra, hogy a mezőgazdaság „iparosítása” jócskán növeli a GDP-t, ezzel az egy főre jutó jövedelmet, az országos jólétet. A bruttó hazai termék (GDP) ilyen rövidlátó szemlélete sok kárt okoz. A GDP-hez ugyanis számos olyan tétel csapódik hozzá, amelyeknek nincs közük a polgárok vagyoni helyzetéhez valamint az életszínvonalhoz. (Például a környezetben a szennyezéssel okozott súlyos károk utólagos elhárítására szánt hatalmas összegek is beleszámítanak a GDP-be)

A mezőgazdasági termelés jellemzőinek és funkcióinak átalakulásáról szóló rövid gondolatsor után megállapíthatjuk, hogy **a technikai-technológiai fejlődés az elkülönülési folyamatokat erősítette fel.** Az ősidőkben a vadászó, halászó, gyűjtögető embercsoportok az ökológiai rendszerek egyensúlyába illeszkedve szervesen integrált egységben voltak a természeti környezettel és elkülönült mezőgazdaságról nem lehetett beszélni. Ez az elkülönülési folyamat hozta magával az említett „centrum-periféria” ellentétek kialakulását illetve az emberi civilizáció megjelenését. Ennek során az ember külön vált az ökológiai rendszerektől, a természettel való kapcsolatában domináns szerephez jutott az elkülönített (házasított) állattartás és a gabona monokultúra jellegű termesztése. A biológiai egyensúly

bomlásának ékes bizonyítékai az ózonlyuk, az elsivatagosodás, a szikesedés és az El Nino jelenség.

A harmadik pontban említett szakadási folyamatok külső vetülete abban nyilvánult meg, hogy a **mezőgazdaságról levált** a tárolás, tartósítás, feldolgozás és kialakult **az önálló élelmiszeripar**. A szakadási folyamatok belső vetülete a mezőgazdaságon belül is megjelent: a mezőgazdaság piaci szereplői nemcsak más gazdasági ágakkal szemben élik meg az elkülönülést (pl. a térbeli és jövedelmi periferizálódás), de egymással szemben is megerősödik a bizalmatlanság, és a korábban összefüggő termelési folyamatok felosztódnak különálló gazdasági szereplők között. Elkülönült az állattenyésztés és növénytermesztés, az erdészet, halászat, vadászat, kertészet, szőlészet, gyümölcstermesztés, stb. Ezeken belül is további elkülönülés mutatkozik az egyes fajok illetve hasznosítási irányok között.

A növekvő mértékű ipari eredetű erőforrások felhasználásával, a technológia intenzívvé válásának hatására megerősödött a mezőgazdaság és a vidéki térségek függősége, kiszolgáltatottsága az iparral, a pénzügyi forrásokkal illetve a városi térségek társadalmi, gazdasági és politikai eseményeivel szemben. Sajnos az eredeti tőkefelhalmozás folyamatai is általában a mezőgazdaságot sújtották és sújtják elsődlegesen.

E folyamatok következtében a mezőgazdaság már nem maradhatott szerves része a megújuló természeti környezetnek, illetve az újratermelődő humán és természeti erőforrásoknak. Olyan önpusztító elképzelések hatnak erőteljesen sokszor sok ország politikai döntéshozatalára is, melyek a mezőgazdaságot minden egyéb funkciójától megfosztva csak árutermelési eszközként szeretnék látni lehetőleg néhány százalékos humánmunkaerő lekötéssel.

Az **Európai Unió agrár- és vidékfejlesztési politikája** szerencsére nem ezen az úton halad. Az elkülönülési folyamatokat visszafordítani igyekvő törekvések markáns példáját találhatjuk az alább hivatkozott dokumentumokban. Az Európa Tanács 1995-ben elfogadta a Vidéki Térségek Európai Chartáját. A charta hangsúlyozta, hogy az iparosítás következtében bekövetkezett gyors urbanizáció e században drasztikusan csökkentette a vidéki lakosság arányát az országok többségében, és csökkent a mezőgazdaság jelentősége is a nemzetgazdaságokon belül is. A mezőgazdaság eredeti és hagyományos funkciója mint élelmiszer-termelő és –ellátó veszített nemzetgazdasági (a GDP-ből való csökkenő részesedés miatt) jelentőségéből. Részben a túltermelés, részben a mezőgazdasági piac liberalizálása következtében a termékek árai csökkentek az ágazatban foglalkoztatottak arányával együtt.

A nyilatkozat síkra száll amellett, hogyha a vidéki térségeket a városi térségekkel együtt kívánjuk fejleszteni, akkor a fenntartható természeti- és humánerőforrás menedzselési

politikát kell folytatni, amely szerint a mezőgazdaságra új feladatokat kell rábízni. Ilyen a természeti táj megőrzése, az ipar- és az energiaszektor számára megújítható tevékenységekben való részvétel stb. Megállapítja, hogy a mezőgazdaság a vidék sajátosságai alapján szervezett kell legyen (életképes családi gazdaságok) valamint természetközeli, fenntartható és multifunkcionális.

A nyilatkozat a multifunkcionális mezőgazdaság feladatait az alábbiakban jelöli meg:

- Az élelmiszer biztonság garantálása
- Megújítható nyersanyagok termelése az ipar és az energiaszektor számára.
- A táj megőrzése és gondozása
- A vidéki értékek, életstílusok és kulturális értékek megőrzése
- Az életbevágó környezeti elemek (talaj, víz, levegő) egészséges állapotának megőrzése.

A következő lényeges dokumentum az Európai Unió ún. "Corki Nyilatkozata", melynek egyik pontja az "Integrált megközelítés" címet viseli és a következőket tartalmazza: "A vidékfejlesztési politikának... Integrált megközelítésre kell épülnie, amely ugyanazon jogi és politikai keretbe foglalja a mezőgazdasági átalakítást és fejlesztést, a gazdasági diverzifikációt - nevezetesen a kis és közepes méretű ipari tevékenységeket és szolgáltatásokat - a természeti erőforrásokkal való gazdálkodást, a környezeti funkciók fejlesztését, valamint a kultúra, a túrizmus és az üdülés elősegítését.

Elemmezve az előbbi uniós dokumentumokat beláthatjuk, hogy a kívánatosnak beállított multifunkcionális mezőgazdaság koncepciója lényegében nem más, mint **a mezőgazdaság belső és külső reintegrálódása** való törekvés felvázolása, azaz kísérlet a „centrum-periféria” problémakör megoldására.

Sajnos a sok erőfeszítés ellenére egyelőre kevés az eredmény a regionális különbségek csökkentésében. A technikai-technológiai fejlődés **új koncentrációs pontokat** (leendő „centrumokat”) épít ki magának, és a korábbi központok leértékelődnek. Gyakran olyan tényezők fogják az ipari fejlesztéseket koordinálni, mint például a modern infrastruktúra, az életminőség, politikai, gazdasági stabilitás, kulturális nyitottság. E tényezők közgazdasági szempontból pozitív extern hatások.

Összegzés

A XX. század végén felmerül bennünk az a jogos igény, hogy természeti, társadalmi és mesterséges környezetünk körülöttünk harmóniát alkosson. E harmónia akkor a legteljesebb, ha az ember is megtalálja benne azt a helyet, ahol megvalósíthatja önmagát.

Technikai civilizációnk előnyei mellett számos megoldatlan kérdés vetődik fel, melyekre a tudomány meg kell találja a választ. Egyik ilyen kérdés az ún. "centrum-periféria" probléma. Az emberi történelem hosszú évszázadain át gyakran vált ez az elméleti kérdés és annak aktuális gazdasági és társadalmi vonzatai politikai viták tárgyává.

Az elemzés során megállapítható, hogy az uralkodó gazdaságpolitikai irányzatok nem tudják kellő hangsúllyal kezelni a „centrum-periféria” problémát, ugyanis a neoklasszikus közgazdasági elméletek egyformán ideális piaci viszonyokat tételeznek fel minden szereplő számára, akár a „periférián” van akár a „centrumban”. A gazdasági fejlettséget és jólétet mérő GDP mutató hasznossága is megkérdőjelezhető, és inkább veszélyesen elfedi a valós problémákat.

A mezőgazdaság történeti fejlődését vizsgálva kimutatható, hogy a belterjesítés hosszú távú következménye a városi térségekhez elsősorban kötődő iparnak és tőkének való kiszolgáltatottsága. Ez a folyamat a vidéki térségek felől az elvándorlást és a vidéki gazdaság periferizálódását vonta maga után.

Az Európai Unió agrár-és vidékfejlesztési politikája enyhíteni próbálja a „centrum” és a „periféria” távolodását, de e törekvés közgazdasági törvényszerűségek miatt csak lassú eredményekre számíthat, ugyanis hosszabb távon a fejlődést befolyásoló tényezők szerepének változása, az egyes régiók egyenlőtlen fejlődése egyrészt új regionális különbségeket hoz létre, másrészt megváltoztatja az egyes régiók relatív helyzetét. A regionális különbségek folyamatosan újratermelődnek, és a piaci gazdasági koordináció önmagában ezen nem tud változtatni.

Felhasznált irodalom

- Ayres, R. U.:** Limits to the growth paradigm In: Ecological Economics 1996/11. p.117–134.
Banaji, J.: The Metamorphoses of Agrarian Capitalism In. Journal of Agrarian Change January 2002 p. 96-120.
Bartke, I.: A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai Akadémiai Kiadó Budapest 1989 p. 259
Buday-Sántha, A.: A magyar mezőgazdaság környezeti és regionális problémái In: Tér és Társadalom MTA RKK Pécs 1996/4. szám p. 51.-60.
Castells, M.: The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-regional Process. Oxford: Blacwell Publishers 1996.
Emmanuel, C. R.: Income Shifting and International Transfer Pricing: A Three-Country Example In: Abacus 1999 október p. 252
Ferge, Zs.: Szétszakadó Társadalom In: Belügyi szemle 2000/6. szám
Gorzalak, G.-A. Kuklinski: Introduction, Regional and Local Studies. In: Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe, 1992 p. 3-8.

- Huetting, R.:** New Scarcity and Economic Growth: More Welfare through Less Production?; North-Holland, Amsterdam 1980
- Kárpáti, Z.:** Bevezető megjegyzések. Rendszerváltás keresztmetszetben. In: Kárpáti Z. (szerk.) Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon. MTA Budapest: 1997 p. 7-17.
- Korompai, A.:** Regionális stratégiák jövőkutatási megalapozása „Regionális Tudományi Tanulmányok 1.” ELTE Regionális Földrajzi Tsz., Budapest 1995
- Linge, G.J.R.:** Peripheralization and Industrial Change In: Annals of The Association of American Geographers. 1989
- Michaely, M.:** Goods versus Factors: When Borders Open, Who Moves? In: The World Economy 2003 Április p. 533
- Nemes Nagy, J.:** A regionális tudományról ELTE Regionális Földrajzi Tanszék Regionális Tudományi Füzetek 2. kötet Budapest 1995
- Prebisch, Raúl:** Das Zentrum-Peripherie-Modell der internationalen Wirtschaftsbeziehungen In: E+Z – Entwicklung und Zusammenarbeit (Nr. 11, November 1999, p. 316-319
- Repetto, R.:** Natural resource accounting in a resource-based economy: an Indonesian case study; 3rd Environmental Accounting Workshop, UNEP and World Bank, 1985. október, Párizs
- Repetto, R.:** The concept and measurement of environmental productivity: an exploratory study of the electric power industry; Towards 2000: Environment, Technology and the New Century szimpózium háttéranyaga, World Resources Institute és az OECD, 1990. június, Annapolis, MD
- Schumacher, E.F.:** A kicsi szép Közgazdasági és Jogi Kiadó Budapest 1991 p.302
- Sen, A.:** A fejlődés mint szabadság Európa Budapest 2003 p 596
- Simon, S.:** Nyugat-európai szövetkezeti modellek alkalmazhatóságának vizsgálata a magyar és a román mezőgazdaságban. Doktori (PhD) értekezés. Gödöllő 2001 142 p.
- Suryanata, K.:** Diversified Agriculture, Land Use and Agrofood Networks in Hawaii In: Economic Geography January 2002 p.73-85.
- Süli-Zakar, I. – Baranyi, B.:** A mezőgazdaság jövője, avagy a fenntartható fejlődés esélyei az Alföldön In: Tér és Társadalom MTA RKK Pécs 1996/4. szám p. 125.-137.
- Szakál, F.:** A hazai vidékfejlesztés rendszerének EU-konform kialakítási lehetőségei I. A vidékfejlesztés szervezési és ökonómiai problémái, a mezőgazdasági és vidékfejlesztési politikák összefüggései GATE Gödöllő 1998
- Wallerstein, I.M.:** Geopolitics and Geoculture : Essays on the Changing World-System Cambridge University Press 1991 p.252

IV. A társadalmi periféria kérdései

IV.1. A társadalmi perifériaképződés történeti előzményei és következményei

IV.1.1. A centrum–periféria viszonyrendszer történeti dimenziói

Középkori „előjáték”¹ – az új európai munkamegosztás és Magyarország

Eltekintve ezúttal a centrum–periféria viszonyrendszer, illetőleg a területi konfliktusok és a periféria-problémák általános értelmezésétől², előrebecsátva, hogy a figyelmet erőteljesebben, a bármely megközelítésben is egymással szorosan összekapcsolódó fogalompár második felére, mindenekelőtt a perifériaképződés történelmi előzményeire, következményeire és sajátosságaira irányítjuk. A történeti gyökereket illetően Magyarország esetében is a régmúltba, egészen a XV–XVI. század fordulójáig kell visszanyúlni. A késő középkorban, az amerikai *Immanuel Wallerstein* jó néhány éve ismertté és divatossá vált, sokszor idézett elmélete szerint XVI. század elején létrejött az ún. „európai világgazdaság”, amely már nem egy nagy birodalom jegyeit viselte magán, hanem egy olyan hatalmas kiterjedésű térség sajátosságait, amelyek a különféle társadalmi rendszereknek a világ előtt addig nem ismert fajtáját képviselt, szemben a modern világgazdasági rendszer legfontosabb megkülönböztető jegyeként már gazdasági és nem politikai entitást képviselt a korabeli birodalmakkal, városállamokkal és a születőfélben lévő kvázi nemzetállamokkal. Az új, formálódó „világgazdaság” legfontosabb megkülönböztető jegye, mintegy differencia specifikája elsősorban nem a területiségében, méreteiben mutatkozik meg - tehát nem abban, hogy szinte az egész világra kiterjedően voltaképp saját keretein belül birodalmakat, városállamokat és kialakulóban lévő „nemzetállamokat” ölel fel -, hanem abban, hogy „nagyobb, mint bármely jogilag meghatározott politikai egység” és az új „világgazdaságon” belül „...a rendszer részei között az alapvető kapcsolat gazdasági...”, kiegészülve az azt erősítő politikai, kulturális és egyéb szövetségi kapcsolatokkal (*Wallerstein, I. 1983, 27*).

A modern világgazdasági rendszer kiindulópontjaként, s mintegy előképeként, a tőkés termelési mód alapján létrejött „európai világgazdaság” merőben új helyzetet teremtett az európai munkamegosztás korábban kialakult rendjében, s következésképpen más módon érintette Európa különböző részeit, mindenekelőtt a kontinens nyugati és keleti felét, köztük az egykori Magyar Királyság területét. A XVI. században lejátszódott folyamatok szinte máig ható következménnyel

jártak Magyarország számára, főleg ami a kontinensen belüli centrum–periféria viszony kialakulásának a feltételeit illeti. A centrum–periféria elméletek főként a tőkés viszonyokat elemzik, és többnyire a nemzetközi méretű gazdaságra vonatkoznak. A legkülönbözőbb centrum–periféria elméletek képviselői között egyetértés mutatkozik a tekintetben, hogy a centrum és a perifériák viszonyrendszerében hosszú távon természetesen elmozdulás következhet be, az egykori centrumterületek válhatnak perifériákká és fordítva.³ Ez az ellentétes irányú mozgás természetesen a világgazdasági folyamatokat és – különösen a nemzetállamok létrejötte után – az egyes nemzetgazdaságok keretei között zajló folyamatokat is egyaránt jellemezhetik (*Barta Gy. 1990, Berend T. I. – Ránki Gy. 1979, Enyedi Gy. 2003, Linge, G. J. R. 1988, Nemes Nagy J. 1990, 1996, Szűcs J. 1983, Wallerstein, I. 1983*).

A fentiek előrebocsátása után joggal tehető fel viszont a kérdés, hogy történelmi előzményeit és következményeit tekintve hogyan érintette az új világgazdasági rend XVI. században történt kialakulása Magyarországot? Nyilvánvaló, hogy a kezdetek Magyarország esetében is a XVI. század elejére nyúlnak vissza. Ekkortól figyelhető meg ugyanis az európai világgazdaság centrum- és a periféria területei közti, az idők folyamán egyre élesebben kirajzolódó ellentét, amely szorosan összefügg az Európa nyugati fele és keleti fele, némi leegyszerűsítéssel az Elbán inneni és Elbán túli területek közötti fejlődési irányvonal és sajátosságok elkülönülésével, az európai munkamegosztásban betöltött szerep megváltozásával, ami évszázadokra kiható következményekkel természetesen Magyarország sorsát is gyökeresen befolyásolta.

A nagy földrajzi felfedezéseket követően gyökeres változások következtek be a kontinens két fele között. Az Elbától keletre fekvő területek (általánosabban Kelet-Európa), közöttük Magyarország kimaradtak a földrajzi felfedezések előnyeiből, miközben ennek következményeként elszenvedte azokat a hátrányokat, amelyek az Európát Elő-Ázsiával és Ázsiával összekötő szárazföldi kereskedelmi útvonalak megszűnésével, a tengeri hajózási forgalom egykori európai centrumaiból (Hanza-városok, Földközi-tenger) a transzatlanti irányokba történő áthelyeződésével, valamint az árforradalom, illetve árrobbanás és a vele járó gabonakonjunktúra következtében az európai munkamegosztásban betöltött újfajta szerepkörrel járt együtt.

Az említett tényezők teljessé tették azt a folyamatot, amely a XIV. és a XV. századi recesszióval kezdődött meg Európában, s amely azonban ellenkező eredményekre vezetett Kelet-Európában és Nyugat-Európában. Míg a változások Nyugat-Európában a feudalizmus fokozatos leépülését és egy új, fejlettebb társadalmi-gazdasági alakulat, a tőkés rendszer kiépülését, s nem utolsósorban a gazdasági modernizáció kezdetét jelentette, addig Kelet-Európában megrekedtek az addigi modernizációs folyamatok, az Elbán túli területek kikerültek a korábbi viszonylag

egységes és töretlen gazdasági-társadalmi folyamatok fő áramából, a sok tekintetben Nyugat-Európához hasonlítható korábbi fejlődés megrekedt, a feudalizmus megerősödött. Kelet-Európa kiterjedt területei, részben az új európai munkamegosztás által ráhárított szerep miatt, az iparosodó Nyugat nyersanyagszállítójává, mezőgazdasági termékek, mindenekelőtt gabonaexportőrévé – Európán belül gazdaságilag kvázi gyarmati szerepkört játszó tényezőjévé – vált, miközben az egyéb történelmi körülmények (például Magyarország és a Magyarországtól délre és délkeletre fekvő területek esetében a török hódoltság; a városfejlődés nyugat- és kelet-európai különbözőségei stb.) miatt sor került a refeudalizációra, a feudális rendszer „újraikiadására”, a majorsági gazdálkodás ismételt megerősödésére, az ezzel járó „zweite Leibeigenschaft”, azaz a „második jobbágyság” újbóli intézményesülésére, a nyugat- és kelet-európai fejlődés hosszú távú szétválására, végső soron Kelet-Európának a fejlettebb centrumterületté váló Nyugathoz viszonyított perifériára szorulására (*Pach Zs. P. 1961, Wallerstein, I. 1983*).

A nyugat- és kelet-európai fejlődési irány elkanyarodásának folyamatában Magyarország is a periferezálódó kelet-európai térség részévé vált. A török invázió által súlyosbított helyzetben pedig a XVI. század első felétől egyre inkább nyilvánvalóvá vált Magyarország leszakadása Nyugat-Európához képest, holott a XV. század végéig a magyarországi „rurális fejlődés irányvonala a nyugat-európaival alapvetően megegyezett...” (*Pach Zs. P. 1966*). A kérdéskör magyar vonatkozásait tárgyaló szakirodalom⁴ túlnyomórészt megegyező álláspontja szerint, Magyarország a XVI. század első felétől a centrum–periféria viszonyrendszerében évszázadokra Európa perifériájára szorult, magában hordozva a „kelet-európaiságból” származó hátrányos, sőt halmozottan hátrányos helyzet számos jellemzőjét. Az 1526-os mohácsi vész nem pusztán egy esemény volt a vesztett csaták sorában, hanem mintegy szimbolikus kifejeződése annak, hogy Magyarország fejlődése hosszú időre mellékvágányra siklott. Mohács ugyanis „...kihatásában korszakot zár be: vele a középkor Magyarországnak államegysége és függetlensége bukott el. Az 1514-ben elnyomott, a magyar urak és hódító törökök csapásaitól vérző népre a 'második jobbágyság' súlyos korszakának sötét fellege borult.” (*Molnár E. 1967, 158*).

Centrum–periféria viszonyrendszer nemzeti keretek között

Kifejezetten Magyarországról szólva, a centrum–periféria fogalom pár hosszú ideig meglehetősen relativizálódott. Magyarország önmaga is periféria vagy jobbik esetben félperiféria volt Közép-Kelet-Európa nyugattal éppen hogy érintkező részében. Maga az egész ország – ha jogi értelemben lehet egyáltalán egyazon országnak tekinteni a hosszú ideig három részre szakadt Magyarországot – tulajdonképpen évszázadokon át az európai fejlődés

főáramának periferiájára szorult, Nyugat-Európa félperiferiájának tekinthető. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy történeti Magyarország területén belül ne jöttek volna létre a centrum–periféria viszonyrendszer valamilyen formái, s ne történt volna perifériaképződés. A folyamat azonban a nyugat-kelet-európai fejlődési ellentmondásaitól és dichotómiájától eltekintve jelentős mértékben a történeti múlt sajátosságaival, az ország helyzetét befolyásoló nemzetközi körülményekkel, s leginkább az ország török megszállás miatti hosszú időre szóló, három részre szakadásával függött össze.

Az amúgy is anorganikus gazdasági-társadalmi folyamatok következményeit súlyosbította az ország megosztottsága, a szilárd nemzetállami keretek létrejöttének elhúzódása. Ennek függvényében teljesen más megítélés alá esik a Habsburg fennhatóság alá eső Királyi Magyarország, Nyugat- és Észak-Magyarország, olykor a Partium, az Erdélyi Fejedelemség és a török hódoltság alá eső kiterjedt középső, főleg az alföldi területeket magában foglaló országrész. Nyilvánvalóan más-más gazdasági hatások érvényesültek a Királyi Magyarországon, ahol számos terület és város került a fejlettebb osztrák birodalmi területek és városok vonzáskörébe, vagy éppen az Erdélyi Fejedelemségben, ahol átmeneti időkben a relatív függetlenség előnyeit élvezve a gazdasági fellendülés jelei mutatkoztak, s gazdaságilag is meglehetősen erős nagyvárosi decentrumok tevékenykedtek. De kevésbé mondható mindez el a török hódoltság alá eső területekről, ahol a pusztulás és népességvesztés meglehetősen általános jelenségén túl inkább csak a khász birtokokon és egyik-másik, a függetlenségét megőrizni képes, a későbbi sajátos alföldi parasztpolgári–mezővárosi, illetve a fejlődés sajátos „alföldi útját” járó alföldi város játszott jelentékeny centrum szerepet egy-egy térségben⁶.

Az állandó harcok és pusztítás elől a kis alföldi-tiszántúli falvak népessége néhány védettebb és nagyobb biztonságot nyújtó községbe és mezővárosba menekült. Így nőtt az érintett települések lakosság száma, illetőleg területe óriásivá, és így jöttek létre a hatalmas alföldi nagyvárosi–mezővárosi határok, amelyek gyakran elérték az 1000 km²-t is (Kecskemét, Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely stb.). A török hódoltság idején a szultáni hűbéri védettségben részesülő ún. khász városok hasonló módon szintén nagy kiterjedésű és népes mezővárosokká fejlődtek az évek során (pl. Mezőtúr, Túrkeve, Kisújszállás, Karcag stb.), jóllehet funkcióikat, lakosságuk foglalkozását tekintve semmiben sem különböztek a falvaktól, s ezekben az időkben a nemesség nem volt döntően irányító és vezető rétege a mezővárosnak. A földesúri uralomtól lényegében függetlenné vált és szabadabban lélegző városok egy részében „a közösségi élet, a gazdasági törekvések és a társadalom egész tendenciája polgári–paraszti volt” (*Erdei F. é.n. 66–67, Féja G. é.n.*).

Enyedi György újkeletű, definiatív megfogalmazását⁵ irányadónak tekintve, a centrum–periféria viszonyrendszer komplex és egységes formában Magyarországon nagyjából a rendi (feudális) társadalom 1848-tól kezdődő összeomlása, illetve a nemzetállami keretek megszilárdulása a XIX. század közepe és második fele, de leginkább a magyar gazdasági modernizációt – ha mégoly felemásan és ellentmondásoktól terhelt is – a „nagy nekilendülés” (take-off)⁷, az 1867. évi kiegyezést követően, a dualizmus korában az Osztrák–Magyar Monarchia történetének közel félévszázados időszakára esik, amely egyben a polgári gazdaság és társadalom kiépülésének a lendületes időszaka volt. Míg ugyanis ezt megelőzően a Habsburg-ház ellen folytatott függetlenségi küzdelmek – köztük a legjelentősebb és legutolsó, az 1848–49-es szabadságharc –, és a politikai függetlenség hiánya lassította a polgári intézmények kialakulását és a gazdaság fellendülését, a dualizmus idején az „inga” Nyugat felé lendült, s az ország kezdett felzárkózni Nyugat-Európához (Beluszky P. 2002).

A dualizmus korában nyilvánvalóan más volt a szerepe a centrumtérsegeket mintegy „szigetszerűen” megtestesítő korabeli Magyarország fővárosának (Budapest), az egyes nagy térségi centrumvárosoknak (Pozsony, Kassa, Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Arad, Temesvár, Brassó, Szabadka stb.), illetve a nagy történeti régióknak (pl. Alföld, Dunántúl, Felvidék, Erdély, Délvidék). Ezek között a nagyrégiók között és az egyes régiókon belül természetesen számos összefüggéseiben értelmezhető a centrum–periféria viszony. Voltak eleve hátrányos helyzetű térségek, mint pl. az Alföld, a Délvidék kiterjedtebb területei, Dél-Erdély egyes térségei, miközben különböző nagyvárosi központok körül a gazdasági-társadalmi innovációkat magukban foglaló és magukhoz vonzó igen fejlett centrumvárosok tevékenykedtek hatalmas vonzásterülettel (Kassa, Brassó, Temesvár, Kolozsvár, Marosvásárhely). Számottevő súlyuk és szerepük volt a gazdasági kohézió valamifajta erősítésében az elsődleges nagy vásárváros-vonalak mentén húzódó területeknek. Ám minden pozitív megnyilvánulás ellenére „A társadalmi-gazdasági fejlettség területi színvonala nagy vonásokban a természeti-földrajzi nagytájak szerint alakult: a mezőgazdasági termelésnek, különösen a konjunkturális helyzetű gabonatermelésnek szűkös feltételeket biztosító hegykeret (a Kárpátok), mind a gazdasági színvonala, mind az infrastruktúra (településfejlettség, közlekedési feltártság stb.), mind pedig a lakosság kulturális színvonala alapján hátrányos helyzetű, periférikus terület volt” (Beluszky P. 2002).

A nemzeti keretek között a XX. század fordulójára jelentős mértékben előrehaladt kohéziós tendenciákat, az országon belüli perifériák és az európai félperiférián elhelyezkedő Magyarország figyelemreméltó felzárkózási folyamatát újfent a Trianon és tragikus következményei törték meg.

Trianon és következményei

A ma már csak 93 ezer négyzetkilométer területű Magyarország létrejötté közismerten az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés eredménye. A magyar államiság évezredes történelmi távlatához viszonyítva az alig több mint nyolc évtized ma sem tűnik különösen hosszú időszaknak. Ám az új politikai államhatárok kialakulásának körülményei nemcsak emiatt vésődtek mélyen a nemzet kollektív tudatába, s élnek még ma is élénken a magyarság emlékezetében, hanem azért is, mert az 1920. június 4-én a trianoni békeszerződés által kikényszerített új államhatárok hosszú távra szólóan az egyik legnagyobb traumát jelentették a magyarság történelmében. A Magyarország területét és népességét ért súlyos veszteségekre vonatkozó rideg tények széles körben ismertek⁸.

A trianoni döntésbe Magyarországnak érdemi beleszólása nem volt, mivel az új határokat „magasabb rendű szempontok” alapján húzták meg. Döntő mértékben befolyásolták az államhatárok létrejöttét az Osztrák–Magyar Monarchia későbbi utódállamainak emigráns kormányai és az Antant között létrejött titkos szerződések, amelyekben a létrejövő új országok területét törvényszerűen a két korábbi államalkotó nemzet rovására kívánták gyarapítani.

Külön szakirodalom foglalkozik azzal a tragikus szituációval, amely során Magyarország keleti, jórészt pedig az északi és déli határainak kialakításában meghatározó szerepet játszott a Kárpátok ívében belül elhelyezkedő, nagyrészt az Alföld szélén, a felvidéki Losonctól, egészen a délvidéki Zomborig futó, félkör alakú vasúthálózat, mintegy eleve elrendelve a trianoni határvonást. A stratégiaiul rendkívül módon fölértékelt kérdés közvetlen okként és ürügyül szolgált a mind nagyobb területekre pályázó utódállamoknak ahhoz, hogy a kiemelkedő jelentőségű vásárvonal mentén húzódó vasút legyen a trianoni határ kijelölésének a közvetlen meghatározója. Ezért juttatták a győztes hatalmak az utódállamoknak a nagyrészt a hegységek és az Alföld szélén elhelyezkedő, a középkorban létrejött vásárvonalon kiépült félköríves vasúti hálózatot, amely természetesen kapcsolatot biztosított a formálódó kisantant országai között. Miután pedig a vasútvonal teljes hosszában magyarlakta területeken húzódott, szinte törvényszerű volt színmagyar területek elcsatolása is. Ez az ún. vasút szabta határmegvonás a vasúti gyűrű határ menti tisztán magyar nyelvterületein közvetlenül mintegy 1,6 millió magyar elszakítását jelentette (*Erdősi F. 1996, Majdán J. 1996, 2002, Palotás Z. é.n., 1990, Rónai A. é.n., 1989*).

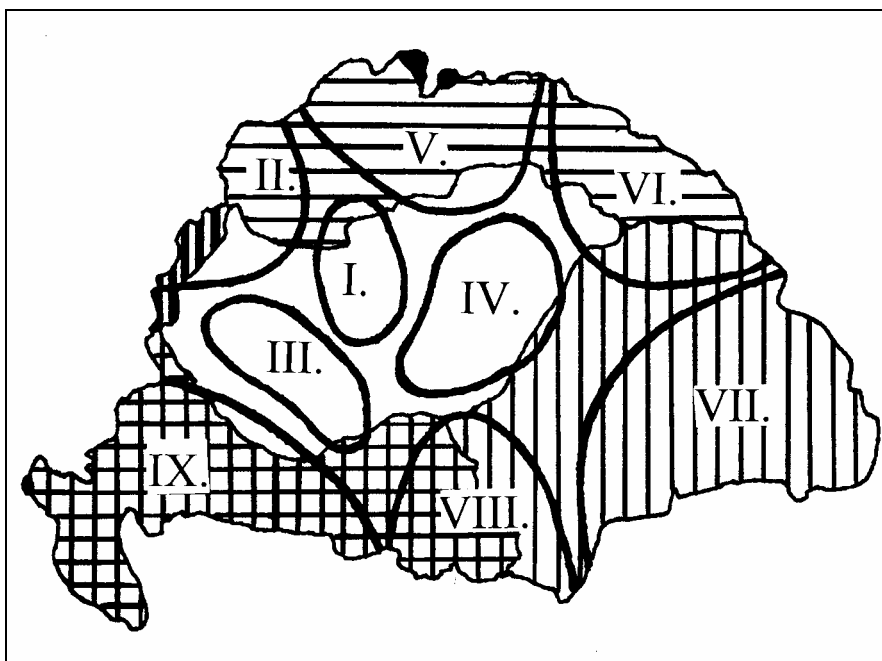
A Trianonban meghúzott új országhatárok Magyarországot illetően nyilvánvalóan önkényesek és mesterséges jellegűek voltak, az utódállamok gazdasági stratégiai érdekeinek kielégítésén túl más szándék aligha ismerhető fel a határvonásban, amely alapjaiban változtatta meg Közép-Európa népeinek államiságát, mindenekelőtt Magyarország esetében. A terület- és

népességvesztésen, a súlyos gazdasági következményeken túl alapvetően átrendeződött az ország természeti, gazdasági, településhálózati és etnikai térszerkezete, a történelmileg kialakult közigazgatási területi struktúra és igazgatási központrendszer pedig feldarabolódott.

Trianon, többnyire hátrányos következményeit természetesen hosszan lehetne sorolni, azok súlyukat és jelentőségüket tekintve jóval túlmutatnak – bár azzal jelentősen összefüggnek – a területi változásokon. A trianoni határok soha nem tapasztalt nehézségek elé állították az országot és a magyarságot. Az új határok jelentős része a korábbiakkal ellentétben mesterséges és önkényes jellegű volt, s a határ túloldalán, a határral párhuzamosan nemcsak összefüggő magyar nemzetiségű területsáv keletkezett, hanem problémák egész sokasága, amely magában foglalta a gazdasági, az infrastrukturális, a közigazgatási, a rokoni és egyéb kapcsolatok megromlását, szétszakadását, mind a mai napig szinte jóvátehetetlenül megterhelve a határ menti együttműködést és a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztését. A Kárpát-medence politikai térképét átrajzoló Trianon legsúlyosabb következménye talán mégis az volt, hogy az újonnan formálódott keleti határok már szervesen összetartozó, összekapcsolódott és egymásra épült gazdasági egységeket bomlasztott fel, amelynek egyik látványos és a határon átnyúló kapcsolatokat mindmáig hátráltató következménye, a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét meghatározó térszerkezet széttöredezése, a határ menti kettős periféria-helyzet, a határmentiség és a halmozottan hátrányos helyzet együttes, egymást erősítő „hatásmechanizmusának” a kialakulása volt (Baranyi B. 2003).

Trianon máig ható következményének tekinthető, hogy a megelőzőekhez képest egyre nagyobb különbségek is kialakultak a határrégiók között, amelyek alapvető okai a centrum–periféria viszonyra, a nagyobb és kisebb térszerkezeti mozgásokra, valamint a határok két oldalán érintkező térségek gazdasági és társadalmi jellegében rejlő, részben öröklött, részben pedig újratermelődő különbségekre vezethetők vissza. A kapitalizálódó Magyarországon a századforduló környékére kezdtek elkülönülni a regionális fejlődés magterületei, amelyek zavartalan fejlődés esetén idővel valódi régiókká válhattak volna. A Kárpát-medencét keresztül-kasul átszelő, új politikai határok azonban szétدارolták a XIX. század végére, a XX. század elejére körvonalozódó régiókezdeményeket (IV/1. ábra). Az új határok mellett, hogy szervesen formálódó régiókat érintettek, az interregionális és a magyar–magyar kapcsolatokat lehetetlenné tették, s magát a határforgalmat is rendkívüli módon megnehezítették. A Kárpát-medencében azonban a két világháború között az egymással szembenálló államok ellenséges légköre sem kedvezett az államhatárokon átnyúló regionális együttműködéseknek sem (Golobics P. – Tóth J. 1999, Rechnitzer J. 1999a, Ruttkay É. 1995, Tóth J. 1996, Tóth J. – Golobics P. 1996).

*IV/1. ábra**A Kárpát-medence régiói*

Forrás: Tóth – Golobics ábrája nyomán részben átszerkesztve.

Jelmagyarázat: I.–IX.: régiókezdemenyek.

Volt már szó róla, hogy a trianoni békeszerződés az ország keleti, ún. vasútsabta határait úgy jelölte ki, hogy a vásárváros vonalon futó vasúthálózat – és vele együtt a városok – Csehszlovákiába és Romániába kerültek. Az ellenséges szomszédi viszony lehetetlenné tette a gazdasági jellegű kapcsolatokat a városok (Kassa, Ungvár, Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagyvárad, Arad) és a Magyarországon maradt, központjukat veszített vonzaskörzeteik között. A trianoni határváltozások hatását a térségben súlyosan érintette ugyanis az a körülmény, hogy az Alföldön jóval nagyobb területek veszítették el vonzasközpontjukat, mint az ország északi vagy nyugati részén. Ez abból adódott, hogy az alföldi jelleg következtében itt kevesebb, viszont jóval nagyobb népességű és kiterjedésű – ebből következően nagyobb vonzaskörzetű – város helyezkedett el, mint az ország más területein. Következésképpen a központjaikat veszített alföldi területeknek az új közigazgatási keretekbe történő integrációja igen nehézkes volt. Miután a politikai államhatárok szétvágták a korábbi regionális kapcsolatokat, természeti tájakat és gazdaságföldrajzi egységeket szelve keresztül, az Alföld-peremi vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális köz- és vasútvonalak elvesztése következtében a trianoni Magyarország keleti államhatárai mentén jelentős városhiányos területek keletkeztek, amelyek elveszítették korábbi vonzasközpontjukat, azok fejlett ellátó és szolgáltató funkciókkal együtt. Az új államterületeken belül pedig a demográfiai, gazdasági, igazgatási, településhálózati

stb. értelemben fölöttébb túlsúlyossá vált Budapestnek nem maradt versenytársa, miután a perifériákon nem funkcionáltak a történetileg kialakult regionális központok, kvázi „versenytársak” (Hajdú Z. 2001, Süli-Zakar I. 1992).

Ilyen körülmények között a Kárpát-medencén belüli politikai államhatárok között az egyes államok térszerkezete csak szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhetett, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, erősebb, illetve sűrűbb lett, mint a határ menti térségeké, nem is szólva a határon átívelő regionális együttműködés fejlődésének a korlátairól. Eközben szinte törvényszerű és intenzív folyamattá vált a határ menti sávban zajló sokirányú perifériaképződés (Tóth J. 1996, Tóth J. – Golobics P. 1996).

IV.1.2. Perifériák Magyarországon

Belső perifériák

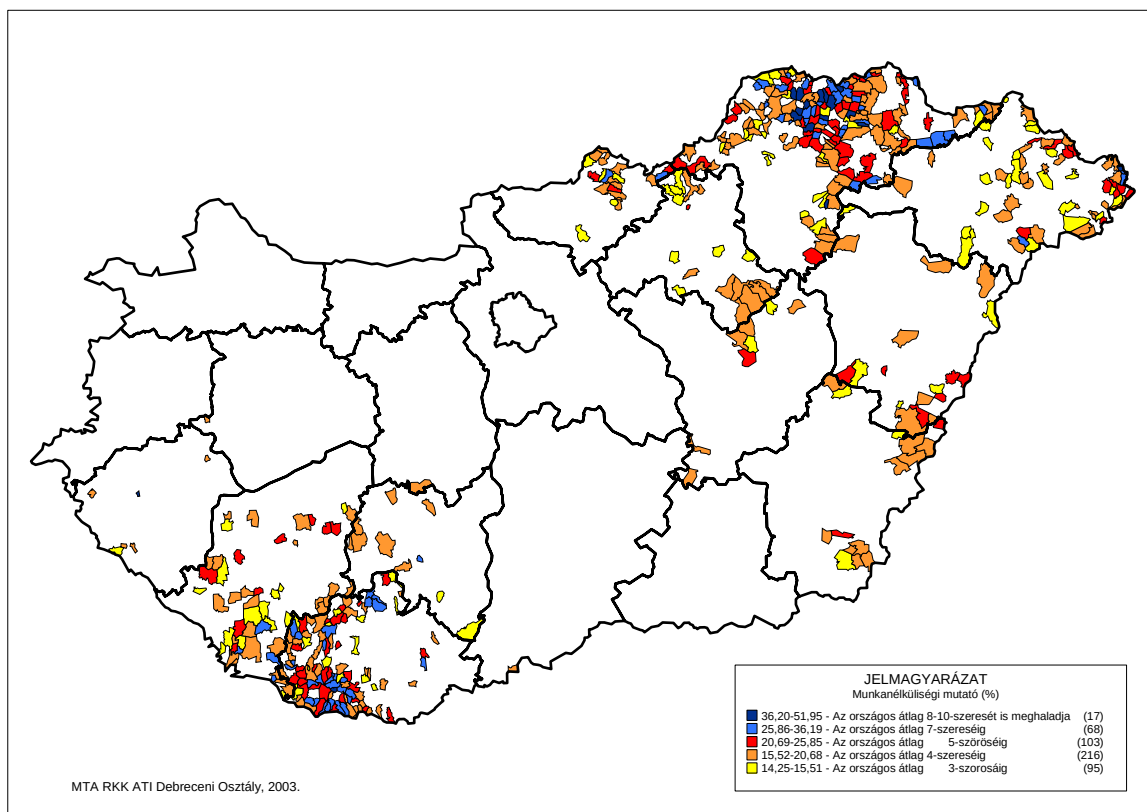
A centrum–periféria viszonyrendszerben Magyarországon is a periférikus, hátrányos, vagy a még rosszabb helyzetben lévő halmozottan hátrányos területek, térségek, azaz a területi egyenlőtlenségeknek két nagyobb előfordulása jellemző napjainkban, az ún. belső-, valamint a külső (határ menti) perifériák. A belső perifériák azok a jelentékenyebb kiterjedésű térségek, amelyek az ország belső területein elhelyezkedve az átlagosan koncentráltabban viselik magukon a hátrányos helyzet következményeit. Ezeket a „szigetszerűen” elhelyezkedő válságterületeket általában tartós gazdasági recesszió, akut foglalkoztatási válság, magas, az országos átlagot jóval meghaladó nagyságrendű munkanélküliség, rossz infrastrukturális ellátottság, a centrumtelepülésektől és az egyéb decentrumoktól való nagy távolság, nehéz megközelíthetőség, elvándorlás, elnéptelenedés, szegénység, a roma népesség koncentrációja stb. jellemzi. Ilyen belső perifériák nagy számban találhatók az ország különböző területein, pl. a Dunántúl déli felében, mindenekelőtt a Dél-alföldi régióban, de leggyakoribb és legkiterjedtebb előfordulásuk általában az Alföld nagyrégióban, főként az Észak-alföldi és Észak-magyarországi régió hat megyéjét magában foglaló észak-magyarországi térségben tapasztalható.

Az utóbbiakkal kapcsolatban úgy is lehetne fogalmazni, hogy Magyarországon belül tulajdonképpen az egész kelet-magyarországi térség, különösen pedig Északkelet-Magyarország gazdasági-társadalmi helyzete ma is periférikusnak minősül, s területén nagy számban fordulnak elő halmozottan hátrányos helyzetű belső (Bodrogek, Taktaköz, Közép-Tiszavidék, Bihar, Sárrét, Szatmár, Bereg, Cserehát stb.), illetve – részben az előbbiekből kikerülő – külső (határ menti) perifériák. Leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a Szeged–Szolnok–Balassagyarmat képzeletbeli vonal fölött elhelyezkedő területek jelentős része az ország egyik legkiterjedtebb

válságövezeteit foglalják magukban. De ilyen belső perifériák találhatók Tolna és Somogy találkozásánál, valamint Baranya északi felében. A belső perifériák nagyon gyakran érintkeznek, sőt egybeolvadnak a határ menti, ún. külső perifériákkal (IV/2. ábra).

IV/2. ábra

Magyarország 500 leghátrányosabb helyzetben lévő települése a regisztrált munkanélküliség szintje alapján (2002. augusztus)

Külső perifériák: határmentiség és perifériahelyzet

A történettudomány, a gazdaságtörténet és a területi tudományok művelői számára régtől fogva bizonyított, s az érdeklődők szélesebb körében is nyilvánvaló tény ma már, hogy a határ menti periférikus területek kialakulása a trianoni békekötéssel vette kezdetét. A jelenlegi helyzetet ugyanis elsősorban történeti-politikai okok idézték elő jó nyolc évtizeddel ezelőtt. A történelmi Magyarország drasztikus területi feldarabolásával együtt járó határok meghúzását követően az ország északi és keleti új határai mentén, váltakozó szélességben, egy olyan elmaradott rurális övezet kialakulása kezdődött meg, amely jórészt a megmaradt megyecsonkokból képződött.

A határmentiség problematikája tehát ma már Magyarországon legjellemzőbb módon az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a periféria helyzettel, azaz a halmozottan hátrányos helyzettel illusztrálható. Különösen igaz ez olyan határszakaszokra,

mint amilyen a magyar–ukrán és magyar–román határok térsége. Gyökeres változásokat eredményezett itt ugyanis az a helyzet, amelybe a határ menti települések a trianoni döntést követően akaratukon kívül kerültek, s egyik pillanatról a másikra kettős értelemben is perifériákká váltak. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére” szorultak, másfelől pedig elvesztették egykori, a határ túloldalára szakadt centrumukat, ami újfent a periféria helyzet akkumulációját idézte elő. Ezek a határ menti területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, alig tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, s a keleti határmentének pedig ma is alig van kapcsolata a szomszédos országokkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal, hiszen a határrégiók között nagy különbségek alakulhatnak ki. Az alapvető okok sorában említhető a centrum–periféria viszony alakulása, a nagyobb és kisebb térszerkezeti mozgásokra, valamint a határok két oldalán érintkező térségek gazdasági és társadalmi jellegében rejlő különbségekre vezethetők vissza (*Ruttkay É. 1995, Rechnitzer J. 1997*).

A határmentiség és a periféria helyzet összefüggéseinek felismerése és az ezzel kapcsolatos kutatások nem új keletűek. A trianoni békeszerződés értékelése kapcsán politikai-etnikai szempontból már sokan és sokoldalúan vizsgálták a perifériaképződés kérdését, de gazdasági-társadalmi szempontból elsősorban csak a nyolcvanas évek elejétől-derektől figyelt jobban oda a hazai szakmai közösség, főleg a formálódó regionális tudomány képviselői. A határmentiség kapcsán hazai szakirodalomban több mint két évtizede találni már utalást a nemzetközi integráció lehetőségére (*Enyedi Gy. 1976*), mint a határ menti halmozódottan hátrányos helyzet sajátosságaira (*Varga D. 1982*). Egy újabb korai centrum–periféria fogalompár összefüggéseit alaposan és sokoldalúan tárgyaló tanulmány az Alföld régió határ menti területeinek vizsgálatakor pedig nemcsak a nagyrégió periféria-jellege, hanem határ menti területein a határmentiség és perifériajelleg között is rendkívül szoros összefüggéseket lát, amelyet adatokkal és empirikus vizsgálatokkal is sikerült alátámasztania (*Tóth J. – Csatári B. 1983*).

A határkutatás – benne kiemelten szereplő határmentiség és periféria helyzet – vizsgálatának korszakos állomása volt az 1986 novemberében Szombathelyen, az MTA RKK szervezésében tartott tudományos tanácskozás, amelynek számos előadója a határmentiség és döntően a perifériás helyzet összefüggéseit vizsgálta a kötetbe szerkesztett előadásaikban (*Erdősi F. – Tóth J. 1988*). Nem egy közülük (Erdősi F., Tóth J., Frisnyák S.) a centrum–periféria ellentét- és fogalompár kapcsán a határ menti területek, főként az alföldi nagyrégió esetében a nagyon szemléletes „periféria perifériái” kifejezést használja. A kifejezés

elsősorban az Alföld és a határ mente, értelemszerűen mindenekelőtt a Magyarország keleti határaitra vonatkoztatva született meg, abban az összefüggésben, hogy ha az alföldi nagytáj periferia, akkor e régió gazdaságilag elmaradott kiterjedt térségei és mikrokörzetei egyenest a „periferia periferiái” lettek (Tóth J. 1988). A korábbi, a határmentiséget speciális (demográfiai, szociológiai, rurális) összefüggésekben tárgyaló tanulmányok (Kocsis K. 1988, Rechnitzer J. 1990, Kovács T. 1991, 1993) után – mind a mai napig – egyre több munka elemzi a határmentiség és a centrum–periferia ellentét- és fogalompár sajátosságait.

Az elmondottak különösen jól illusztrálhatók a kelet-magyarországi politikai államhatárok mentén kialakult helyzettel, ahol gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, hátrányos, nemegyszer halmozottan hátrányos helyzetű térségek, települések és településcsoportok érintkeznek egymással, voltaképpen perifériák találkoznak perifériákkal (Hardi T. 2000). Ma főként azok a határzónák számítanak perifériának, amelyek az ország elmaradott területeinek, régióinak a „szélén” helyezkednek el. Így váltak tulajdonképpen kettős perifériává a kelet-szlovák, az ukrán és részben a román határ menti térségek. De a horizontot kitágítva a keletről szomszédos hatalmas kiterjedésű térség egészében is könnyen felismerhetők egy összefüggő, öt kelet-európai országot (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Ukrajna) átfogó tartós, azonos jeleket mutató periférikus helyzetű nagyrégió jegyei (Gorzalak, G. 1998). Tovább bonyolítja a helyzetet és hozzájárul a perifériaképződéshez az is, hogy a térség államhatárai mentén jelentős nemzetiségi problémák is mutatkoznak (Illés I. 2002).

Az előbbiekkal összhangban megfogalmazható tehát a következtetés, hogy ha Magyarország egészén belül az Alföld helyzete periférikusnak minősül, akkor a keleti, de különösképpen az északkelet-alföldi határszél halmozottan hátrányos helyzete miatt joggal érdemelte ki a „periferia periferiája” megnevezést. Ezt a 10–20 km széles sávot a megyeközpontok gyenge vonzása, a fejletlen infrastrukturális állapotok, a rossz elérhetőség, a nagy volumenű munkanélküliség, a romanéesség magas aránya és a kedvezőtlen természeti adottságok (gyenge termőképességű talajok, ár- és belvízveszély) jellemzik. Aligha véletlen, hogy a magyar–román és a magyar–ukrán határ mente kialakulása – tulajdonképpen Trianon – óta összességében hátrányos helyzetű térségnek számított, s ma Magyarország egyik legkiterjedtebb válságövezeteinek egyike (Enyedi Gy. 1996).

Nem kétséges tehát, hogy a kelet-magyarországi államhatárok két oldalát alkotó határrégiók számottevő része ma is elmaradott terület. A részben történeti, részben pedig az ugyancsak korábbi kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők és hatások következményei, az életképes gazdasági programok hiánya, az elavult infrastrukturális és

közlekedési rendszerek, s főként pedig a minden területen fölöttébb vontatottan fejlődő határon átívelő kapcsolatok miatt Magyarország és szomszédai számára egyaránt létfontosságú kérdés tehát a határmentiség és a határon átnyúló együttműködés ügye. A ma még inkább csak hátrányokat magában foglaló határ menti fekvés a marginális helyzetű térségek és településeik fejlesztését sürgetik. Az államhatárok merev elválasztó szerepének oldódása, a kelet-közép-európai határok spiritualizálódása a rendszerváltó országok, köztük Magyarország és szomszédai számára alapvető nemzeti érdek, különösen ami a magyar–ukrán és a magyar–román államhatárok által szabdalt, problémákkal terhelt határtérségeket illeti. Ilyen körülmények között a területi tudományoknak is számba kell venniük a határ menti peremterületek gazdasági-társadalmi felzárkóztatásának a lehetőségeit, regionális kutatási szinten is felkészülve az EU-integráció kihívásaira a schengeni „határvonással” együttjáró helyzet kezelésére (*Baranyi B. 1999, 2002a*).

Kelet-Közép-Európában az 1990-es években bekövetkezett politikai fordulat új, kedvező távlatokat nyitott a Kárpát-medencében a regionális, térségi együttműködés számára. Rövid idő alatt rendkívül radikális változások játszódtak le. A Kárpát-medencei regionális együttműködés számára az egészében véve kedvezőbb helyzetet teremtő politikai rendszerváltozás felértékelte Magyarország térségi szerepkörét. A politikai rendszerváltozás által teremtett helyzetben új lehetőségek és távlatok nyílottak Magyarország nemzetközi térszerkezeti kapcsolatrendszerének a fejlődése számára. Az ország úgyis, mint a Kárpát-medence centrális fekvésű és nyitott gazdaságú országa a határon átnyúló együttműködések szinte minden lehetséges formájában érdekelt. Beleértve ebbe az államhatárok által szabdalt, centrum-vonzáskörzet relációkon alapuló kistérségi együttműködések, akár csak a nemzetközi regionális kooperációkat, vagy éppen a térség államainak jelentőségében a Kárpát-medencén túlmutató összehangolt fejlesztését is.

Végül Magyarország jelenlegi északkeleti és keleti államhatárai mellett húzódó, a fogláló északi és keleti stratégiai kapcsolódási irányokhoz tartozó magyar–szlovák–ukrán–román, valamint a délkeleti magyar–szerb–horvát déli stratégiai kapcsolódási pontoknál elhelyezkedő határrégiók közös jellemzője a perifériajelleg dominanciája, annak minden gazdasági-társadalmi-kulturális hátrányával együtt. A felsorolt határrégiók közül különösen az északkelet-magyarországi és a dél-magyarországi határok mentén találhatóak az öröklött történeti-etnikai problémákon túl, nem utolsósorban Trianon következményeként, a gazdasági térszerkezet szétesése miatt ma is azok a túlnyomórészt peremterületek, amelyek jelentős mértékben periférikus, elmaradott térségeket foglalnak magukban a határok mindkét oldalán. Ez az elmúlt évtizedekben inkább erősödő, mintsem gyengülő halmozottan hátrányos helyzet az északkelet-magyarországi magyar–szlovák–ukrán–román, valamint magyar–szerb–horvát viszonylatban

súlyosabb, a dél-kelet alföldi magyar–román és az északnyugati magyar–szlovák térségben kevésbé súlyos gond, míg a magyar–osztrák határ mentén egyre kevesebb területi egyenlőtlenség mutatkozik. A perifériahelyzet szempontjából legproblematisabb területek Magyarország északkeleti (részben a dél-baranyai) határtérségei, amelyek egészében véve magukban hordozzák peremvidéki, elzárt térség tragikus elmaradottságát, míg a román határszakasz lényegében annak a nagyrégiónak, az Alföldnek a sajátosságait tükrözi, amelyet határol, de a kevésbé domináns perifériajelleg létrejöttében az Alföld gazdasági problémáin túl mégiscsak fontos szerephez jutott a határmentiség (*Rechnitzer J. 1999b, Ruttkay É. 1995*).

Az elmondottak ellentmondani látszanak annak az egyébként elfogadható elvi álláspontnak, hogy amennyiben egy adott terület az államhatár mentén fekszik, az önmagában nem jelent szükségszerűen hátrányt, sőt bizonyos esetekben (pl. Nyugat-Európában) kifejezetten előnyös is lehet. Hasonlóan ahhoz, ahogy egy másik álláspont is fogalmaz: „Kétségtelen, hogy valamely terület határ menti fekvése nem jelent szükségszerűen periféria-jelleget, bár a két minősítés közötti egybeesés több mint véletlen” (*Tóth J. – Csatári B. 1983*). Akárhogyan is közelítve meg a kérdést, aligha vitatható, hogy Kelet-Magyarország esetében a határmentiség Trianon óta – részben a perifériaképződés miatt – mind a mai napig általában elmaradottságot jelent. Ezen a tájon a határok elválasztó szerepe még ma is erőteljesebben érvényesül, mint a valós nemzeti érdekeket hatékonyan szolgáló összekötő (híd) szerep. A határok annyira áhított spiritualizálódása jelenleg is inkább csak kívánt cél, semmint valóság.

IV.1.3. Perifériaképződés és az Alföld

Jóllehet belső- és külső perifériák számos helyen találhatók az országban, legjellemzőbb módon, legnagyobb számban és legkiterjedtebb formában azonban az Alföldön fordulnak elő. Az elmondottakon túl a perifériaképződés szempontjából az Alföld nemcsak a történelmi előzményeket, hanem a történelmi folyamatok következményeit és a perifériaképződés, ha tetszik rendszerváltozás utáni és jelenlegi sajátosságait is talán a legtipusosabban jeleníti meg. Mindezt azért is fontos előrebecsíteni, mert Magyarország keleti felében a rendszerváltást követő évtizedben a tulajdoni, a képzettségi-kulturális, foglalkoztatottsági, demográfiai, egészségügyi, szociális viszonyokban a társadalmi és a területi különbségek nem csökkentek, sőt számottevően növekedtek. A strukturális és tradicionális hátrányokkal küzdő térségekben jelentős társadalmi, gazdasági és területi belső differenciálódás ment végbe, valamint a fejlettebb régiókhoz, kistérségekhez és településekhez képest számos (gazdasági, infrastrukturális, szociális) területen leszakadás következett be, miközben problémák is

keletkeztek, újratelemődtek különféle új egyenlőtlenségek, különösen ami az akut foglalkoztatottsági válságot illeti.

Az Alföld-problematika összefüggésének a vizsgálata önmagában is nagy jelentőséggel bír, hiszen térbeli kiterjedését tekintve a legnagyobb összefüggő természeti (földrajzi, ökológiai) tájról van szó, amely az ország területének közel 40%-át teszi ki, s mintegy három millió embernek nyújt otthont. Ám a természeti-gazdasági, de legalább ennyire történelmi képződmény iránt a jelenleg megnyilvánuló sokirányú érdeklődést mégsem csupán a tekintélyes kiterjedés, sokkal inkább a régió sajátos, a többitől gyökeresen eltérő, mondhatni csöppet sem szokványos fejlődési útja, „mássága” kelti fel, amelyet újabban a területi tudományok művelői körében egyre gyakrabban szokás „Alföld-jelenség”, „Alföld-szindróma”, „Alföld-tünetcsoport”, vagy egyszerűen csak „alföldi út” kifejezésekkel illetni (*Beluszky P. 1988, 1992, Csatári B. 1993, 1994*).

A társadalmi-gazdasági fejlődés sajátosságainak a megítélését illetően ma már meglehetősen nagy a kutatók között a nézetazonosság, különösen ami a társadalmi folyamatok feltételrendszerének és jellegének az alakulását illeti, hiszen az „Alföld-szindróma” már jól ismert történelmi tünetei az Alföld társadalmában zajló változásokat befolyásolták a legkarakterisztikusabban. Az Alföld-jelenség legjellemzőbb megnyilvánulásai többek között a sokszínű másság; a fejlettség elemeit is magában hordozó elmaradottság; a természeti táj és a társadalomfejlődés szoros kölcsönhatásaként kialakult jellegzetes „lelki kapcsolat” és „táji mentalitás”; az Alföld sajátos társadalmi struktúrát formáló pusztai, frontier jellege, (amely elsősorban társadalmi képlet, s csak azután területfejlődési típus); az Alföld periféria-jellege, sőt egyes kiterjedt térségeinek a „periféria perifériája” helyzete; a gazdaság és társadalom változásainak diszharmóniájában, a társadalmi és gazdasági fejlettség meg nem felelésében testet öltő sajátos társadalomfejlődési út: a paraszti polgárosodás, illetőleg a parasztpolgári-mezővárosi fejlődés; az egyedülálló alföldi település- és városfejlődés, s egyáltalán az „alföldi út” megannyi más egyedi vonása (*Beluszky P. 1988, 1992*).

Az „Alföld-jelenség” évszázadokon át megőrződött egyik lényegi eleme az a sajátos kettősség volt, amely a „társadalmi és gazdasági fejlettség meg nem felelésében”, a mindenkori társadalmi szerkezetnek a gazdasághoz viszonyított relatív fejlettségben nyilvánult meg, ami annyit jelentett, hogy az „Alföldön az államalapítástól kezdődően felületesen feudalizált, a feudalizmuson hamar túljutó parasztpolgári fejlődés zajlott, szinte mindvégig perifériakörülmények közepette; ez hívta létre a sajátos kettősséget, a gazdaság mindenkori lemaradását a társadalmi fejlődés mögött. Közép-európai viszonyaink közepette ez az út nem vezetett autochton polgárosodáshoz, ám a 19. század derekáig-végéig a társadalomfejlődés

'nyugatiasabb' elemeket is magában foglalt, mint az ország más, közép-európai fejlődési modellel leírható részein (szabadmenetelű jobbágyság, önkormányzatok, népi egyház, lazább feudális függés)" (Beluszky P. 1992, 54).

A társadalmi fejlődés előbb leírt, történelmileg kialakult sajátos „alföldi útja”, amely egyszerre viselte magán az elmaradottság és a viszonylagos fejlettség jegyeit, az elmúlt fél-évszázad történelmi-gazdasági-társadalmi változásai során megrekedt. Az egykori kettős fejlődés, az alföldi társadalom „másságának” korábbi alapjai, mindenekelőtt az Alföld „történelmi szindrómái” közül is a legértékesebb tényezők a parasztpolgári-mezővárosi fejlődés finomszerkezetű működése, a relatíve fejlett mezővárosi intézményhálózat, a szabad menetelű jobbágyság lehetősége, a reformált egyház haladó-polgári irányzatainak a jelenléte, a nagyfokú társadalmi mobilitás, az „innovatív” paraszti mentalitás stb. kedvező hatásai az elmúlt fél-évszázad során mára megszűntek. A tájszerető mentalitáson és identitáson kívül jobbadán ma már egyetlen olyan társadalmi tényező sincs, amely a korábbiakhoz hasonló kedvező társadalmi hatást tudna kiváltani az Alföldön. Azt lehet mondani, hogy a gazdaság és a társadalom fejlődésének végső soron az utóbbi számára előnyös diszharmóniáját immár a teljes „harmónia”, a korszerűtlen gazdasági szerkezethez igazodó korszerűtlen társadalmi struktúra egymásnak megfelelése, sőt esetenként a korábbiakkal ellentétes előjelű, ezúttal már a társadalmi mozgásfolyamatok számára hátrányos diszharmónia váltotta fel (Beluszky P. 1992, Csatári B. 1993).

Az Alföld-problematika megítélésben természetesen akadnak nézetkülönbségek, hangsúlyeltolódások és vitatható álláspontok is⁹. Meglehet, hogy az Alföld „másságáról” a fejlődés „alföldi útjáról”, sajátosságairól, a „regionalista” kutató számára merőben szokatlan dolgok előfordulásáról beszélni történelmi időkben, de legalábbis egy évszázaddal korábbról jóval könnyebb, mint manapság. Ám az „alföldi út” kérdőjelei a jelenben is szép számmal megfogalmazhatók. Ilyen kérdéshalmaz gyűjthető össze csupán egyetlen, a társadalmi folyamatok alakulásának esélyeit latolgatva is. Magától kínálkozik ugyanis a kérdés, hogy beszélhetünk-e még napjainkban is „alföldi társadalomról”, következésképp alföldi identitásról, az Alföld másságáról, „Alföld-tünetsoporról”, a társadalomfejlődés sajátos alföldi útjáról úgy, ahogy ezt történelmi korokra vonatkozóan a falukutató írók és szociográfusok (Darvas József, Féja Géza, Veres Péter), történészek (Balogh István, Kerék Mihály, Orosz István), a területi tudományok mai művelői (Beluszky Pál, Csatári Bálint) és mások (Becsei József, Böhm Antal, Harcsa István) tették, teszik. Nem volna-e helyesebb „alföldi társadalom” helyett, az Alföld társadalmáról beszélni? Az utóbbi kérdésfelvetés egyben feltételezi azt is, hogy az elmúlt évtizedek gazdasági-társadalmi folyamatai nyomán az Alföld társadalma - hasonlóan az ország más vidékeihez – „uniformizálódásnak” indult. S ha – mint várható – ez a tendencia

felerosódik, megmaradnak-e a jövőben is a régió társadalmának a megkülönböztető jegyei? Végül, de nem utolsósorban megvannak-e a paraszti polgárosodás lehetőségei, s milyen térségi különbségek jellemzik az újra kibontakozó folyamatot?

Jogos kérdések ezek, amelyekre történelmi térben és időben könnyebb megtalálni a helyes és viszonylag egyértelmű válaszokat, mint a jelenre és a jövőre vonatkozóan. Ezért is jelent igazi kihívást a regionális tudományok művelői számára az Alföldön zajló és a jövőben várható társadalmi folyamatok és azok térségi különbözőségeinek a vizsgálata. Annál is inkább, mert az Alföld régió esetében a centrum-periféria hatásai által formált jellegzetes történeti-gazdasági-területi-települési-táji, s nem utolsósorban társadalmi fejlődés regionális különbözőségei sajátosan új megvilágításba kerültek a rendszerváltás nyomán. Aligha véletlen, hogy az „Alföld-tünetcsoport” néhány elemének az újjáéledése következtében ismét a tudományos érdeklődés homlokterébe került az Alföld-problematika, ezzel összefüggésben a társadalmi folyamatok tanulmányozása is.

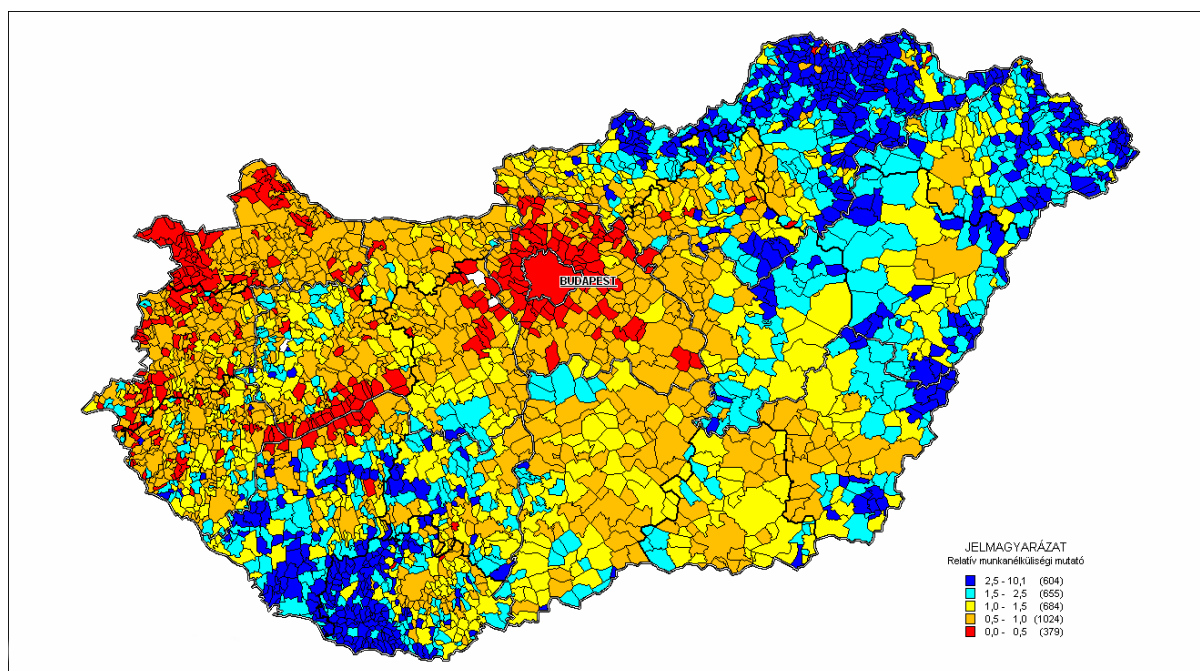
Melyek az újjáéledt, az ország területi fejlődésének „szétszakadásával”¹⁰, de legalábbis a területi egyenlőtlenségek növekedésével és a hátrányos helyzet további elmélyülésével fenyegető „Alföld-tünetcsoport” főbb jellemzői, melyek azok a társadalmi-gazdasági sajátosságok, amelyek a gazdasági és társadalmi struktúraváltozások és mozgásfolyamatok tartalmát és minőségét döntően meghatározzák napjainkban? A feltételrendszer oldaláról vizsgálva a kérdést, könnyű belátni, hogy a társadalmi folyamatok alakulását befolyásoló régi és újkeletű tényezők sokaságából (pl. a hátrányos történelmi örökség következményei, a tradicionális mezőgazdasági társadalomból öröklött jellegzetességek, a tanyarendszer, az ingázás, a szelektív vándorlás, a periféria-helyzet erősödése stb.) mindenképpen a gazdaság közelmúltbeli súlyos válsága a legfontosabb. Mindezek külön-külön és együtt is szerepet játszottak a specifikumok és területi differenciák létrejöttében.

Napjainkban a magyar gazdaság átalakulása újfent egy elmélyült területi válság körülményei között megy végbe. A területi válság alapvető jellemvonása az ország keleti részének „leszakadása”. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy Kelet-Magyarország megyéiben a gazdaság átalakulását súlyos munkanélküliség kíséri. A munkanélküliek zöme a Budapest–Szolnok–Szeged vonaltól északra-keletre elterülő országrészen él, hiszen Kelet-Magyarországon alig találunk néhány olyan települést, ahol a munkanélküliségi ráta ne érné el az országos átlag legalább kétszeresét. Az itt lévő megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar) évek óta élen járnak a munkanélküliségi rangsorban. A munkanélküliségre vonatkozó legfrissebb adatok

alapján is jól kirajzolódnak a területi egyenlőtlenségek, a külső- és belső periférikus területek nemcsak az Alföldre, hanem az egész országra vonatkozóan is (IV/3. ábra).

IV/3. ábra

*A relatív munkanélküliségi mutató alakulása Magyarországon településenként
(2002. augusztus)*

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal alapján.

Az elmondottakból az is nyilvánvaló ma már, hogy a rendszerváltás során újraindult viszonylagos gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi vesztesei mindenekelőtt az alföldi és keleti-északkeleti ország- és megyehatár mentén fekvő elzárt és elmaradott falusi térségek lettek. A Budapestre és az ország ún. ipari tengelyére épült centrumokhoz képest az Alföld továbbra is periféria maradt, kiterjedt határ menti területek és „szigethelyzetbe” szorult belső térségek pedig egyenesen a „periféria perifériájává” váltak (Baranyi B. 1999, Tóth J. 1988).

IV.1.4. Összegzés

Általánosabb érvénnyel, az ország más periférikus területeire vonatkozóan is elfogadható Enyedi Györgynek az a megállapítása, amely különösképpen az Alföldre vonatkozóan igaz, nevezetesen, hogy az Alföld története tulajdonképpen megkésetttség egy megkésett országban, a félperiféria félperifériáján helyezkedve el, s fejlettségi szintjét

tekintve a térség ma is félperiférikus jellegű, valahol az Európai Unió peremvidékén (*Enyedi Gy. 2003*).

Mi várható tehát a jövőben? Amíg a kibontakozás és fellendülés oly annyira várt jelei számottevő mértékben megmutatkoznak, addig is szembe kell nézni a ma még lehangoló valósággal: az alföldi megyék-régiók jelenleg is az ország leghátrányosabb tájegységei-régiói közé tartoznak. Kényszerűen megszabadulva a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (tsz) állandó munkahelyektől, az immár "kisvállalkozóvá előlépett" paraszti népesség még szorultabb helyzetbe került, mint a 60-as és 70-es években, amikor tömegesen vált az ingázás "foglyává". Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő agrártámogatás és piac hiányában, a kis földterülettel rendelkező mezőgazdasági vállalkozó eleve vert helyzetben van az Alföld jelentős részén. Az igazi "kitörés" várhatóan csak keveseknek adatik majd meg. Egyre többen kerülhetnek közülük rövid időn belül a társadalmi-gazdasági élet periferiájára. Az elmondottak pedig a keleti országrész kiterjedt területeinek a társadalmi, egyszersmind a területi léptékű leszakadáshoz vezethet és egy később már nem, vagy csak óriási nehézségek árán visszafordítható folyamat felgyorsítója lehet, holott a kedvezőtlen folyamatok ellenében az Alföld lakossága – különösen a falvak népe – a gazdasági rendszerváltással együtt járó előnyök és hátrányok újfajta megosztását várja nemcsak egyes társadalmi csoportok és rétegek, hanem a különböző régiók között is (*Baranyi B. 1994, 14–15*).

Van-e esély megmaradásra és a felzárkózásra? – A kérdés és a megoldásokat kereső válasz elsősorban a munkanélküliség és foglalkoztatási viszonyok javítására, illetve a munkahelyteremtésnek a lehetőségeire vonatkozik, különösen az aprófalvas térségekben, ahol a munkaerőpiac problémái – annak ellenére, hogy ezekben a térségekben egyöntetűen magas munkanélküliség a jellemző – eltérnek a más vidéki térségek foglalkoztatási gondjaitól. A legnagyobb különbségek a munkanélküliség és az elnéptelenedés, az elöregedés és az újranepesülés együttes jelenlétéből, valamint a munkaerő rendkívül alacsony koncentrációjából, földrajzi szórtságából adódnak. Gondot jelent azonban a különféle értékek értéként való tudatosulásának és a hasznosításban használható innovációk terjedésének hiánya. Kérdés, hogy ezek a hiányok milyen mélyek, kívülről hogyan lehet a folyamatokat kedvezően befolyásolni?

A hátrányos és periférikus helyzetű rurális, erősen agrártérségek kapcsán a fenntartható fejlődés esélyei főként azzal kecsegtetnek, hogy amíg a kibontakozás és fellendülés oly annyira várt jelei számottevő mértékben megmutatkoznak, addig is szembe kell nézni a ma még lehangoló valósággal: az alföldi megyék-régiók jelenleg is az ország

leghátrányosabb tájegységei-régiói közé tartoznak. Kérdés, hogy a helyzet megváltoztatásához mennyiben tudnak majd hozzájárulni az ország EU-csatlakozásától remélt előnyök, más szóval támogatások. Erre a magyar perifériák fölzárkóztatásának, a kohéziós politika eredményességének az elősegítéséhez fölöttebb szükség lesz, mert a térség önerőből nehezen lesz csak képes kilábalni a tartós válságból.

Jegyzetek:

¹ Wallerstein, I. kifejezése.

² Ld. erről részletesebben Csatári B.: A területi konfliktusok és a periféria-problémák általános értelmezése c. bevezető tanulmányát.

³ A centrum–periféria elméletekről részletes áttekintést nyújt Barta Györgyi mélyenszántó tanulmánya, amelyben igen helyesen állapítja meg többek között – a már idézett Wallerstein álláspontját erősítve –, hogy a centrum–periféria viszony a világban függőségi láncolatot alkot, amely egyrészt azt jelenti, hogy ugyanaz a térség (település) egy időben lehet periféria és centrum is, másrészt azt, hogy az egyik térség fejlődése másutt az elmaradottság fokozódásával jár. Mint ahogy a szerző által ugyancsak megidézett (G. J. R. Linge, 1988) másik tanulmányra hivatkozva, a szerző a centrum–periféria lassan változó viszonyrendszerében helyesen világít rá, hogy egy-egy periférikus térség is centrummá válhat (Kanada, Japán), illetve a korábban inkább centrumhoz tartozó térségek is perifériára csúszhatnak, mint pl. egyes kelet-európai országok.

⁴ A refeudalizáció és a második jobbagyság európai és magyarországi sajátosságaival foglalkozó gazdag szakirodalomból ld. többek között: Maksay F. 1958, Pach Zs. P. 1963, Szabó I. 1940, 1976, Szűcs J. 1983, Varga J. 1969.

⁵ Enyedi György akadémikus felfogásában: „A centrum az a térség, amelyben a gazdasági-társadalmi innovációk (a technológiától az intézményi-szervezeti újításokig) megszületnek; melynek következtében a térség gazdasága új, versenyelőnyrel rendelkező fejlődési szakaszra lép, s ennek eredményeként a térség társadalma is átalakul, jóléte növekszik. Az újítások azután megkésve, gyakran módosulva, előnyeikből veszítve megjelennek a félperiférián; a perifériáig pedig el sem jutnak, vagy csak akkor, amikor már elavultak; a centrumban addigra új fejlődési modell formálódik.” (Enyedi Gy. 2003).

⁶ Ld. erről részletesebben Baranyi B. 2002b.

⁷ Rostow, W.W. kifejezése. – Ld. erről részletesebben Ripp G.: A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. Budapest, 1967. Kossuth K. A magyarországi nagy fellendülés, a gazdasági növekedés és modernizáció folyamatában sajátos elem volt Beluszky Pál álláspontja szerint „az állam nagyfokú aktivitása, protekcionizmusa; ez a területi fejlődést is nagymértékben befolyásolta (állami kamatgaranciák a vasútépítéshez, a vasutak állami kézbe vétele, központi tarifapolitika kialakítása, az állami tulajdon magas aránya a gazdaságban, regionális adókedvezmények stb.)” (Beluszky P. 2002, 73).

⁸ Ld. erről részletesebben többek között Galántai J. 1990, Hajdú Z. 2001, L. Nagy Zs. 1965, Ormos M. 1983, Palotás Z. 1990, Pritz P. 1995, Ránki Gy. 1976, Romsics I. 2001, Szász Z. 1999.

⁹ Ld. erről részletesebben Baranyi B. 2000, 522.

¹⁰ Az ország két vagy három részre „szakadásával”, különösen pedig az Alföld, azon belül a keleti megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és részben Békés megye), valamint az északi-északkeleti országrész (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád megye) már-már drasztikus mértékű leszakadásával kapcsolatos nézetekkel már jóideje heves vitát folytat Enyedi György, mint az Alföld régió kapcsán is tette az 1993. évi első Alföld-kongresszuson (Enyedi Gy. 1994, 13–16). – Álláspontját és érvelését természetesen el lehet fogadni, szó sincs „leszakadásról” (a szó önmagában is képzavar), ám a jelentős területi differenciák és távolságok megléte nyilvánvaló. – Ezzel kapcsolatban ld. még részletesebben Baranyi B. 2000.

¹¹ Ld. többek között Beluszky P. 1990, 2002, Barta Gy. 1990, Enyedi Gy. 1993, 1994, 1996, 2003, Miklóssy E. 1990, Nemes Nagy J. 1990, 1996, Szűcs J. 1983.

Felhasznált irodalom:

- Baranyi B. (1994): A vállalkozás-élénkítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában: Felzárkózás vagy leszakadás. – In: A vállalkozás-élénkítés agroökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű térségekben. Szerk.: Süli-Zakar I., KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék. Debrecen, pp. 7–16.
- Baranyi B. (1999): A „periféria perifériáján” - a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. – Tér és Társadalom. 4. pp. 17–44.
- Baranyi B. (2000): Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. – Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Szerk.: Horváth Gy., Rechnitzer J. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. pp. 509–523.
- Baranyi, B. (2002a): Before Schengen – Ready for Schengen. Euroregional Organisations and New Interregional Formations at the Eastern Borders of Hungary. Pécs, Centre for Regional Studies. (Discussion Papers, 38.).
- Baranyi B. (2002b): Új folyamatok az Alföld társadalmában. – Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld. Szerk.: Csatári B., Timár J. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. pp. 29–58. (Magyarország az ezredfordulón. IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása).
- Baranyi B. (2003): A határmentiség dimenziói Magyarország keleti államhatárai mentén. Akadémiai doktori értekezés kézírata. Debrecen, 320 p.
- Barta, Gy. (1990): Centrum–periféria folyamatok a magyar gazdaság területi fejlődésében? – Tér–idő–társadalom. Szerk.: Tóth J. Pécs, MTA RKK. pp. 170–188.
- Beluszky P. (1988): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). Tér és Társadalom. pp. 3–28.
- Beluszky P. (1990): „Tradicionális” területi hátrányok és terápiájuk Magyarországon (1948–1992). In: Tér–idő–társadalom. Szerk.: Tóth J. Pécs, MTA RKK. pp. 49–63.
- Beluszky P. (1992): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). Vég kiadás I. Társadalomföldrajzi Tanulmányok (1959–1992). Bp. MTA RKK. pp. 39–59.
- Beluszky P. (1994): Alföldi út? Alföldi ösvények! In: Az „alföldi út” kérdőjelei. Alföld-Kongresszus, 1993. Timár Judit (szerk.) Békéscsaba. MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály. pp. 263–271.
- Beluszky P. (2002): Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)–1948–1991. – In: Vég kiadás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok. Pécs, MTA RKK. pp. 71–94.
- Berend T. I. – Ránki Gy. (1979): Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a 19. századi Európában: az európai periféria az ipari forradalom korában. Bp. Közgazdasági és Jogi K.
- Csatári B. (1993): Az Alföld tünetcsoport újraéledése 1990–1994. Tér és Társadalom, 3-4. sz. pp. 1–12.
- Csatári B. (1994): Az alföld-problematika fő kérdései, a regionális fejlődés esélyei és korlátai. In: Az „alföldi út” kérdőjelei. I. m. pp. 79–83.
- Enyedi Gy. (1976): Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. Budapest, Közgazdasági és Jogi K.
- Enyedi Gy. (1993): Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Bp., Közgazdasági és Jogi K.
- Enyedi Gy. (1994) Az Alföld fejlődésének perspektívái. In: Az „alföldi út” kérdőjelei. I. m. pp. 13–16.
- Enyedi Gy. (1996): Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Bp., Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, település, régió).
- Enyedi Gy. (2003): Európa peremén? – A III. Alföld Kongresszuson (2003. november 28–29. Békéscsaba) elhangzott bevezető előadás kézírata. 8 p.
- Erdei F. (é.n.): Futóhomok. Athenaeum, Budapest.
- Erdősi F. (1988): A határmenti térségek kutatásáról. – A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. Szerk.: Erdősi F., Tóth J. Pécs, MTA RKK; Ts-2/2 Program Iroda. pp. 18–30.

- Erdősi F. (1996): A Kárpát-medence közlekedési hálózatának alakulása és nemzetközi kapcsolódásai. – A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák S. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék. pp. 225–238.
- Erdősi F.–Tóth J. (szerk.) (1988): A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. Pécs, MTA RKK; Ts-2/2 Program Iroda.
- Féja G. (é.n.): Viharsarok. Athenaeum, Budapest.
- Frisnyák S. (1988): Szabolcs-Szatmár megye gazdaságilag elmaradott területei. – A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. I. m. pp. 119–120.
- Galántai J. (1990): A trianoni békekötés 1920. Budapest, Gondolat.
- Golobics P.–Tóth J. (1999): A nemzetközi regionális együttműködés és Magyarország térszerkezete. – Változó környezetünk. Tiszteletkötet Fodor István professzor úr 60. születésnapjára. Szerk.: Tóth J., Wilhelm Z. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet. pp. 7–22.
- Gorzalak, G. (1998): Regional and Local Potential for Transformation In Poland. – Regional and Local Studies 14. Warswa, European Institute for Regional and Local Development.
- Hajdú Z. (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. (Studia Regionum)(Területi és Települési Kutatások, 17.).
- Hardi T. (2000): Államhatárok és regionális együttműködések. – Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Szerk.: Horváth Gy., Rechnitzer J. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. pp. 595–615.
- Illés I. (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. (Területi Kutatások, 19.).
- Kocsis K. (1988): A határmenti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. A magyar–szlovák határvidék keleti részének népesedési folyamatai (1910–1980). – Földrajzi Értesítő. 1–4. pp. 137–158.
- Kovács T. (1991): A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. – Tér és Társadalom. 1. pp. 41–55.
- Kovács, T. (1993): Borderland Situations It Is Seen by a Sociologist. Pécs, Centre for Regional Studies. (Discussion Papers, 18.).
- Linge, G. J. R. (1988): Peripheralisation and Industrial Change. – In: LINGE, G. J. R. (ed.): Peripheralisation and Industrial Change. Croom Helm, London, New York, Sydney. pp. 1–22. Periferizálódás és az ipari változás. – Tér és Társadalom, 1988. 4. pp. 82–89.
- Majdán J. (1996): Vasutak a határ két oldalán. – Határon innen - határon túl. Szerk.: Pál Á., Szónokyné Ancsin G. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék. pp. 251–274.
- Majdán J. (2002): A vasút szerepe a határok kialakulásában. – „... ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Szerk.: Pásztor C. Balassagyarmat– Várpalota, Nógrád Megyei Levéltár. pp. 100–115. (Nagy Iván Könyvek)(Kárpátia Könyvek).
- Maksay F. (1958): Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai K. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 7.)
- Miklóssy E. (1990): Magyarország belső gyarmatosítása. – Tér és Társadalom. 2. pp. 1–13.
- Molnár E. (főszerk.) (1967): Magyarország története I. köt. 2. kiad. Budapest, Gondolat.
- L. Nagy Zs. (1965): A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Nemes Nagy J. (1990): Területi egyenlőtlenségek dimenziói. Adalékok egy „kvázi-elmélethez”. – Tér és Társadalom, 2. sz. pp. 15–30.
- Nemes Nagy J. (1996): Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. – Földrajzi Közlemények CXX. (XLIV.) kötet, 1. sz. pp. 31–48.

- Ormos M. (1983): Padovától Trainonig 1918–1920. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Pach Zs. P. (1961): A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugattól. (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez) – Agrártörténeti Szemle, pp. 1–9.
- Pach Zs. P. (1963): Nyugat-európai és magyar agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest.
- Pach Zs. P. (1966): The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century - Economic History Review, 2. sorozat XIX. 1. sz. 13. p.
- Palotás Z. (é.n.): A békeszerződések katasztrofális következményei. Szeni Molnár Társaság.
- Palotás Z. (1990): A trianoni határok. Budapest, Interedition.
- Pritz P. (1995): A magyar diplomácia két háború között. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Ránki Gy. (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rechnitzer J. (szerk.) (1990): Nyitott határ. (A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban.) Győr, MTA RKK Nyugat-Dunántúli Tudományos Intézet.
- Rechnitzer J. (1997): Eurorégió vázlatok a magyar–osztrák–szlovák határ menti térségekben. – Tér és Társadalom. 1997. 2. pp. 29–58.
- Rechnitzer J. (1999a): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. – Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségekben. Szerk.: Nárai M., Rechnitzer J. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. pp. 9–72.
- Rechnitzer J. (1999b): Országhatár menti együttműködések, mint a területfejlesztés új stratégiai irányai. – Határok és régiók. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia, Szeged 1999. november 29–30. Szerk.: Szónokyné Ancsin G. Szeged, SZTE Természettudományi Kar Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék. pp. 7–23.
- Romsics I. (2001): A trianoni békeszerződés. Budapest, Osiris.
- Rónai A. (é.n.): Fejezetek a politikai földrajzból. Budapest, Püski nyomda.
- Rónai A. (1989): Térképezett történelem. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Ruttkay É. (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. – Comitatus. 12. pp. 23–35.
- Süli-Zakar I. (1992): Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata Északkelet-Magyarország határ menti területein. – Földrajzi Közlemények. 1–2. pp. 45–56.
- Szabó I. (1940): A magyar parasztság története. Bp.
- Szabó I. (1976): Jobbágyságok – Parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Szerk.: Fűr L. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szász Z. (1999): Erdély-tervek. 1918–20. – História. 4. pp. 26–28.
- Szűcs J. (1983): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Budapest, Gondolat.
- Tóth J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest, Akadémiai K.
- Tóth J. (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. – Határon innen - határon túl. I.m. pp. 27–43.
- Tóth J. – Csatári B. (1983): Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. – Területi Kutatások, 1983. 6. pp. 78–92.
- Tóth J.–Golobics P. (1996): Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. – A Kárpát-medence történelmi földrajza. Szerk.: Frisnyák S. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék. pp. 107–119.
- Varga J. (1969): Jobbágyságszervezés a magyarországi feudalizmus kései századaiban. Budapest.
- Varga D. (1982): Az ország peremén. Budapest, Magvető Kiadó. (Gyorsuló idő)
- Wallerstein, I. (1983): A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. (A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században). – Budapest, Gondolat.

IV.2. A perifériák munkaerőpiaca – avagy a munkaerőpiac perifériái

A munkaerőpiac működésének sajátosságai – munkaerőpiaci modellek

A munkaerőpiac – ahogyan ezt a rendszerváltást követően Magyarországon több tízsőt százezren a saját bőrükön is megtapasztalhatták – nem pusztán elméleti fogalom, hanem maga sajátos működési feltételei ellenére a „valóságos” piacokhoz igen hasonlóan funkcionáló közeg. A megállapítás napjainkban már evidensnek tűnik, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a volt szocialista tömb országaiban a rendszer már alapjaiban elvetette a munkaerőpiac létezését, mivel a munkaerőt egyáltalán nem tekintette árucikknek. Ennélfogva az 1990-es évek elejéig néhány kivételtől eltekintve (Bánfalvy Cs. 1989, Dövényi Z. 1985, Ferge Zs. 1988, Fóti J. 1989, Tímár J. 1964) nem találkozhattunk a hazai szakirodalomban a témát bármilyen szempontból feldolgozó munkákkal (a kutatók ugyanis csak kevés részterületre, például a foglalkoztatási átrétegződésre koncentrálnak), és a fentebb említett tanulmányok jórészenek megjelenését vélhetően csak az tette lehetővé, hogy 1987-ben hivatalosan is elismerték a munkanélküliség létezését Magyarországon.

A munkanélküliség tömegessé válásával párhuzamosan dinamikusan emelkedett a munkaerőpiaci folyamatokat elemző művek száma is (például Bánfalvy Cs. 1994, Dövényi Z.-Tolnai Gy. 1993, Enyedi Gy.–Tamási P. 1992, Kollányi M. 1993, Nagy Gy. 1993, Tímár J. 1992), és bár a téma nem vált a hazai kutatások zászlóshajójává – Dövényi Zoltán kissé pesszimista szavai szerint „egy kézen megszámlálhatók a problémakörrel komolyabban foglalkozó geográfusaink” (Dövényi Z. 2001) –, mégis elkezdődött, és azóta is folyik (Balcsók I. 2001, Orgovány E. 1998, Teperics K. 2002, Tímár J. 1997 stb.) a területi különbségek bemutatását, illetve az azokat kiváltó okok feltárását célzó kutatómunka. A problémák újszerűségét mutatja az a tény is, hogy esetenként a magyar sajátosságok iránt érdeklődő külföldi szerzők (pl. Ploetz, M. 1994) tollából láttak napvilágot a munkaerőpiac regionális-települési (város-falu stb.) eltéréseit vizsgáló elemzések.

A munkaerőpiac működésével, illetve annak egyensúlyi zavaraiival számos tudományterület (geográfia, közgazdaságtan, szociológia stb.) foglalkozik behatóan, és a jelenségek összetettségét figyelembe véve ez teljesen érthető. Noha minden tudományterület a saját szempontrendszerét használja, abban mégis egyetértés alakult ki, hogy a munkaerőpiac tulajdonképpen egy olyan közeg, ahol az emberi erőforrásokkal való közvetlen gazdálkodás folyik. Ez a piac ugyanakkor más, mint a többi: itt maga az ember az árucikk, ezért a

működési feltételeket a gazdasági érdekeken túl számos egyéb tényező (pl. a szociális szempontok) is meghatározzák, vagyis a működése jóval bonyolultabb bármelyik elméleti modellnél.

A felmerülő nehézségek ellenére az elmúlt évtizedekben több munkaerőpiaci modell született, és mivel az egyes folyamatokat kiváltó okokat egyik sem tudta teljes mértékben feltárni, ezért az egyes modellek egymást kiegészítve alkalmazhatóak a leginkább. Ez alól némileg kivételt jelent a legrégebbi, ún. neoklasszikus felfogás, amely szerint a munkavállalók és a munkáltatók eltérő érdekei (előbbi a béreket, utóbbi a profitot szeretné maximalizálni) végső soron egyensúlyt eredményeznek, mert a célok csak racionális működés esetén érhető el (*Becker, G. 1964*). A szabad versenyt előtérbe helyező elmélet azonban több tényezővel nem számolt, és alkalmatlan volt a működési zavarok (a munkanélküliség) okainak megmagyarázására.

Az ún. duális-szegmentált munkaerőpiac elmélete már jóval közelebb áll a valósághoz, mivel egyik alapgondolata, hogy a piac működéséből eredően jellemző vonás a belső tagolódás, a szegmentáció. Az elmélet azonban nem a térben jelentkező, hanem a munkaerő minőségéből adódó eltérésekre koncentrál, és az iskolai végzettséget, a munkáltató számára hasznosítható szakképzettséget emeli a középpontba, ez alapján különíti el az egyes munkaerőpiaci csoportokat (*Piore, M. 1971*).

A témánk szempontjából leginkább alkalmazható, ún. helyi munkaerőpiacok modellje már figyelembe veszi a területi különbségeket is, mivel az a kiindulópontja, hogy a munkavállalók és a munkaadók egyaránt strukturált halmazokba tömöríthetők, amelyeket a szakmai végzettség eltérései és a térbeli különbségek együttesen hoznak létre. Ezek alapján kijelölhető az egyes helyi munkaerőpiacok határa, amelyeken belül kiélezett verseny folyik mind a keresleti (munkaadók), mind a kínálati (munkaerőbázis) oldalon. A helyi munkaerőpiacok létezése egyben feltételezi azt is, hogy az egyes részpiacok rugalmas kapcsolatban vannak egymással, és az egyes szereplők számára adott a lehetőség a piacok közötti mozgásra (a munkahely megváltoztatása, magasabb képzettség megszerzése stb.), és egyszerre több részpiac szereplőivé is válhatnak (*László Gy. 1996*).

A munkaerőpiaci perifériák kialakulása szempontjából tehát a piac több szempontból is jelentkező töredezettségének, erőteljes szegmentációjának van alapvető szerepe. Ezeket az egyenlőtlenségeket számos, a legkülönbözőbb területekre kiterjedő tényező váltja ki, amelyek általában egymás hatását erősítve jelentkeznek. A bonyolult – térbeli – struktúra kialakulásában egyebek mellett szerepet játszik a helyi gazdaság teljesítőképessége és szerkezete, az infrastrukturális hálózatok fejlettségi állapota (ez jelentős mértékben

meghatározza az elérhetőségi viszonyokat, a tökevonzó képességet stb.), a rendelkezésre álló munkaerő összetétele (demográfiai, képzettségi szerkezet), vagy a helyi társadalom szerkezete, aktuális állapota (bérviszonyok, szegregáció stb.).

A perifériaterületek lehatárolásának módszertani problémái

A munkapiac működése szempontjából legkedvezőtlenebb helyzetben lévő, vagyis a tulajdonképpeni munkaerőpiaci perifériákat kijelölő területek lehatárolásának szinte önmagát felkínáló módszere, hogy azokat a térségeket keressük, ahol a legnyilvánvalóbb a piac keresleti és kínálati oldala között fennálló egyensúly kedvezőtlen megbomlása – vagyis magas szintű a munkanélküliség.

A munkaerőpiac egyensúlyi helyzetének megbomlása alapvetően két ok miatt léphet fel (és ez természetesen egy jól működő munkaerőpiacon is előfordulhat): vagy munkaerőhiány („globális kereslet”), vagy munkaerő-felesleg („globális túlkínálat”) jelentkezik. Az államszocialista rendszerre az előbbi, míg a működő piacgazdaságok gyakorlatilag mindegyikére az utóbbi a jellemző, és ennek a munkanélküliség a legszembetűnőbb megjelenési formája.

Noha a „munkanélküli” kategória felállítása látszólag nem okoz különösebb gondot – elvben minden olyan személy annak számít, akinek az adott pillanatban semmilyen munkahellyel sem rendelkezik – a probléma mégis nagyon összetett. Jól jelzi ezt az is, hogy a munkanélküliség kritériumai nemzetközi viszonylatban igen eltérőek, és az adatgyűjtési rendszerek különbségei miatt sok esetben egy-egy országon belül is eltér a munkanélküliség szintjének mérési gyakorlata. Magyarország jelen pillanatban ezek közé az országok közé sorolható, mivel a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) és az Állami Foglalkoztatási Szolgálat (ÁFSZ) eltérő kritériumok alapján eltérő adatokat szolgáltat az egy adott időpontban jellemző munkanélküliségről.

A KSH 1992-től kezdve végez az OECD és az ILO kritériumainak megfelelő munkaerő-felmérést, amelynek során negyedévente kb. 30 ezer háztartást (vagyis hozzávetőlegesen 55–60 ezer 15 és 74 év közötti lakost) keresnek fel. Az így kapott adatok minden esetben a felmérést megelőző hétre vonatkoznak, és munkanélkülinek minősül minden olyan válaszadó, aki az adott héten nem dolgozott, viszont a megelőző négy hétben aktívan állást keresett, és az esetlegesen felkínált álláslehetőséget hajlandó két héten belül betölteni. Az ÁFSZ gyakorlata ezzel szemben azokat tekinti munkanélkülieknek, akik az adott hónap 20. napján nem rendelkeznek munkaviszonnyal, nem nyugdíjasok, nem tanulnak, nem részesülnek foglalkoztatást elősegítő támogatásban (átképzés, közhasznú munka stb.),

munkát keresnek, és mindenekelőtt szerepelnek a Munkaügyi Központok nyilvántartásában – vagyis a regisztrált munkanélküliek közé tartoznak.

A munkanélküliség fogalmának tisztázatlansága (a fentebbi kategóriák több esetben nyilvánvalóan nem esnek egybe) mellett az egységes mérési kritériumok szempontjából komoly gondokat okoz, hogy a munkanélküli, a foglalkoztatott, illetőleg a gazdaságilag inaktív kategóriák között többféle „közbülső állapot” létezik, amelyeket lehetetlen egyértelműen besorolni. Ilyen például a kényszerből vagy önként vállalt részmunkaidő, a közhasznú munka, az átképzés, a reményvesztett állástalanság, vagy éppen a nem hivatalos munkavégzés.

A fogalmi és mérési bizonytalanságok összességében tehát valamennyi adatgyűjtési módszerre vonatkoznak, mert bármelyik rendszert választjuk, minden esetben lesznek olyan, ténylegesen munka nélkül lévő emberek, akik nem szerepelnek egyetlen statisztikában sem. A KSH adatai ugyanis (az egyébként tekintélyes) felvett mintán alapuló számított értékek, és ezért tulajdonképpen csak regionális szinten relevánsak, míg a munkaügyi nyilvántartásban csak azok szerepelnek, akik elhelyezkedésük vagy ellátásuk érdekében kapcsolatot tartanak fenn valamelyik munkaügyi központtal.

A számos probléma ellenére a munkaerőpiaci szempontból periferikus helyzetben lévő területek kijelölésére mégis az egyetlen, többé-kevésbé megbízható adatokra alapozott, kistérségi-települési szinten is alkalmazható módszer a munkanélküliség térbeli különbségeinek és időbeli alakulásának elemzése. Tény, hogy ez csak a munkaerőpiac egy szegmense, de a tényleges munkaerő-keresletről országos szinten nem lehet megbízható, a változások nyomon követésére alkalmas adatokhoz jutni, ezek nélkül pedig nem lehet szó valódi munkaerőpiaci vizsgálatról. A Munkaügyi Központok ugyan vezetnek statisztikákat az aktuálisan érvényes betöltetlen álláshelyekről, de a vállalatokat-vállalkozásokat érintő bejelentési kötelezettség ellenére ezek az adatok optimista becslések szerint legfeljebb a tényleges üres álláshelyek felét foglalják magukba.

Az adathiányból eredő kényszeren túlmenően további érvek is szólnak a tényleges helyzetet csak közelítőleg bemutató munkanélküliségi mutatók használata mellett. Ezek közül a perifériák vizsgálatának szempontjából a legfontosabb, hogy a munkanélküliség szerencsés esetben csak a „két munkahely közötti átmeneti időszakot” jelenti az érintett munkavállalók számára, azonban ha nagyobb tömegeket érint, sőt tartósan magas szinten állandósul egy térségben, akkor ez már komoly strukturális problémákra világít rá, és a munkanélküliség egyfajta indikátorrá válik. Egy olyan indikátorrá, amely a széles összefüggésrendszer miatt jól

jelzi a helyi gazdaság és társadalom potenciálját, illetve verseny-, megújuló- és alkalmazkodóképességét.

A munkaerőpiaci perifériák lehatárolásakor tehát alapvetően a munkanélküliség aktuális szintjét jelző, az ÁFSZ nyilvántartásában szereplő regisztrált munkanélküliek létszáma alapján számított munkanélküliségi mutatót vettük figyelembe, de a finomabb és árnyaltabb helyzetkép érdekében több más, a foglalkoztatáshoz-munkanélküliséghez szorosan illeszkedő adatokat is felhasználtunk. A munkanélküliségi mutató (bár szintén a munkanélküliség szintjét mutatja) nem azonos a munkanélküliségi rátával. A munkanélküliségi ráta a munkanélküliek létszámát a gazdaságilag aktív népesség számához viszonyítva adja meg százalékos értékben, de mivel ez utóbbi adat kistérségi-települési szinten csak a népszámlálások alkalmával áll rendelkezésre, ezért ebben az esetben a regisztrált munkanélküliek munkavállalási korú népességhez viszonyított arányát, vagyis a munkanélküliségi mutatót használják.

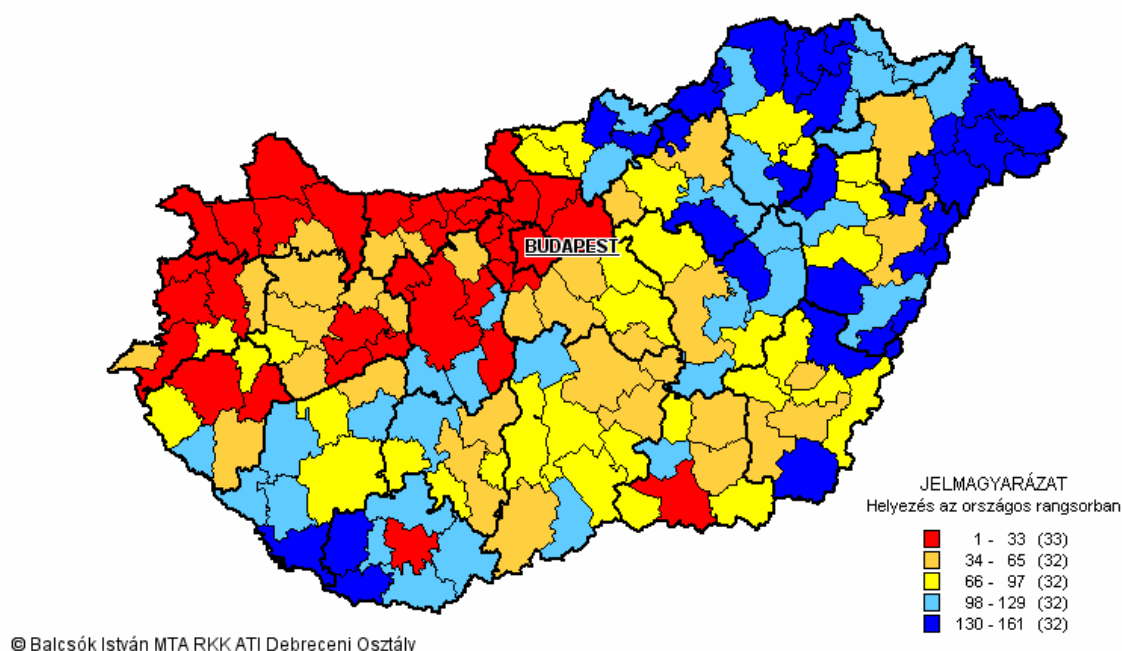
A további tíz, a munkanélküliségi mutatóval szoros pozitív vagy negatív korrelációs kapcsolatban lévő arányszámok forrása részben a 2001. évi népszámlálás, részben pedig az ÁFSZ 2002. december 20-i adatbázisa. A „kiegészítő mutatók” között szerepel a foglalkoztatottak (korrelációs együttható értéke -0,87), a „nem dolgozik, nem tanul” kategóriába tartozók (0,85), a roma etnikumhoz tartozók (0,76), a legfeljebb az általános iskola 8 osztályát befejezők (0,73), illetve az inaktív keresők (0,66) teljes népességhez viszonyított aránya, valamint a tartós – legalább egy éve munka nélkül levő – (0,80), a segédmunkás állománycsoportba tartozó (0,80), a maximum az általános iskolát befejező (0,72), a szellemi foglalkozású (-0,76), illetve a diplomás (-0,63) regisztrált munkanélkülieknek az összes regisztrálthoz viszonyított aránya.

A munkanélküliségi mutató, valamint a fent említett viszonyszámok mindegyike esetében felállítottuk a 161 darab munkaügyi kistérség országos sorrendjét, majd az egyes mutatók esetében jellemző helyezési számokat átlagolva megkaptuk a kistérségek sorrendátlagait. Ezt felhasználva összeállítottunk egy újabb helyezési listát, amely tehát már több szempont együttes figyelembevételével mutatja ki a munkaerőpiaci szempontból legkedvezőbb (centrum), illetve leginkább hátrányos helyzetben lévő (periféria) területeket. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a szempontrendszer számos további elemmel bővíthető, de terjedelmi és egyéb korlátok miatt arra törekedtünk, hogy a kiválasztott mutatók között elsősorban a foglalkoztatási és munkanélküliségi szempontból kiemelkedő fontosságú, ahhoz a legszorosabban kapcsolódó adatok szerepeljenek.

Az egyes munkaügyi kistérségeknek az összesített mutatók alapján felállított országos rangsorban elfoglalt helyezését bemutató térképen jól látszik, hogy a munkaerőpiaci perifériaterületek általában zárt tömbökben, leginkább a keleti-északkeleti országhatár mentén helyezkednek el. Hasonlóan rossz helyzetben csak a DNy-i határszél aprófalvas területei, illetve a Közép-Tiszavidék vannak, és a munkaerőpiac igen erőteljes polarizációját mutatja, hogy csak ezekben a térségekben találunk olyan kistérséget, amelyik az országos lista utolsó 32 helyének valamelyikét foglalja el (1. ábra).

1. ábra

A munkaügyi kistérségek országos rangsorban elfoglalt helyezése a kiválasztott mutatók sorrendátlaga alapján

A munkaerőpiac területi struktúrája tehát első ránézésre egyértelműen szoros kapcsolatot mutat a gazdasági teljesítőképességgel, illetve az egyébként is összetett hatásmechanizmusokat generáló közlekedési-elérhetőségi viszonyokkal. Külön kiemelhető például az M1-es és az M7-es autópályák nyomvonalán kialakuló összefüggő centrumterület, és kisebb mértékben ugyan, de a keleti autópálya hatása is kirajzolódik (mindez annak ellenére így van, hogy az összevont sorrendátlag számításánál az elérhetőségi tényezőt nem vettük figyelembe). Ez önmagában rámutat arra a bonyolult összefüggésrendszerre, amely meghatározza a munkaerőpiac területi különbségeit – tehát a fentebb vázolt sokrétű módszertani problémák ellenére a munkanélküliség vizsgálata önmagában is alkalmasnak tűnik arra, hogy bemutassa a munka világában kialakuló perifériák sajátosságait

A munkanélküliség alakulása a periferiákon a rendszerváltástól napjainkig

A szocialista világrendszer országaiban, és így Magyarországon is, a munkanélküliség – legalábbis hivatalosan – gyakorlatilag ismeretlen fogalom volt, amely nem fért össze az egyik legfontosabb célként kitűzött teljes foglalkoztatottsággal. Az állam tehát mindenki számára munkát biztosított, sőt a „munkakerülést” közveszélyes, büntetendő cselekményként fogta fel. A világ gazdaságban bekövetkezett változások azonban az 1980-as évek végére gyakorlatilag lehetetlenné tették a piaci viszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyó, és csak nagyon nagy pluszköltségekkel fenntartható foglalkoztatási rendszer életben tartását.

A szocialista társadalom vívmányának tekintett teljes foglalkoztatottság politikája tehát már az 1980-as évek közepére csődöt mondott, mivel a fokozódó gazdasági problémák következtében drasztikusan lecsökkent a munkaerő iránti kereslet, és a korábban jellemző krónikus munkaerőhiány helyébe lépett az egyre nagyobb tömegeket érintő rejtett, ún. „kapun belüli” munkanélküliség. A nyílt munkanélküliségről szóló adatok először 1986-ban láttak napvilágot, de a hivatalos álláspont szerint ez elhanyagolható mértékű volt, és azt várták, hogy átmeneti jelenségeként hamarosan magától is megszűnik.

Akkor még senki sem sejthette, hogy ez nem lesz így – sőt, éppen az ellenkezője következik majd be, és a munkanélküliség annyira gyorsan fut majd fel, hogy a foglalkoztatáspolitikai képtelen lesz vele mit kezdeni. Az első aggasztó jelek már a rendszerváltás évében jelentkeztek: a korábban jellemző néhány száz fő helyett 1990. január hónapban már 23 ezer munkanélkülit tartottak nyilván, bár a regisztrált üres álláshelyek száma egészen májusig meghaladta ezt az értéket. A későbbiekben ez a tendencia megfordult, és a munkanélküliek száma ettől kezdve folyamatosan emelkedett.

Az igazán nagy megrázkódtatás azonban csak ezt követően, 1991 és 1992 folyamán következett be: 1992-re az 1989-ben létező munkahelyek csaknem egyharmada megszűnt, és ennek következtében közel egymillió ember veszítette el az állását. A munkanélküliség tehát tragikus hirtelenséggel, a piacgazdaságokra is csak igen ritkán jellemző ütemben szökött fel. A regisztrált munkanélküliek abszolút száma és aránya 1993. februárban érte el a csúcspontját: ekkor összességében 705.032 fő szerepelt a Munkaügyi Központok adatbázisaiban, ami a gazdaságilag aktív népességhez viszonyítva 13,6%-os arányt jelentett.

A munkanélküliség nagyon gyors felfutása leginkább annak tudható be, hogy az 1990-es évek elején a korábbi biztos exportpiacok közel egyharmadát veszítette el az ország, miközben nem sikerült betörni egyetlen új piacra sem. Az összeomló KGST maga alá temetett jónéhány, a keleti piacokra termelő szocialista nagyvállalatot, mivel ezek legtöbbször silány

minőségű termékeit a piacorientáció-váltást követően a nyugati országokban nem kívánták megvásárolni; az egykori felvevőpiacokról pedig eltűnt a fizetőképes kereslet.

Az export drasztikus visszaesése a termelés hasonlóan gyors mérséklődését vonta maga után: a KGST széthullása mintegy 30–40%-os visszaesést eredményezett az iparban, különösen a gépipart, a textilipart és az élelmiszeripart állítva igen súlyos problémák elé. Nem feledkezhetünk meg a hazai kereslet beszűküléséről sem, mivel az átalakulások Magyarországon is jelentős életszínvonal-csökkenéssel jártak. A válsággóccá vált ágazatokból a veszteségek csökkentése érdekében tömegével bocsátották el a feleslegessé vált munkaerőt, és a vállalatok jelentős része az utaztatási költségek minimalizálására törekedve már a kezdeti időktől fogva az ingázó dolgozóktól szabadult meg a leggyorsabban.

Az ingázás lehetőségeinek gyors beszűkülése igen súlyosan érintette azokat a zömében ÉK-magyarországi területeket, ahol hagyományosan magas volt a távolsági ingázók száma, így a Budapesten illetve más megyékben történt létszámleépítések erőteljesen éreztették negatív hatásait. Ez a folyamat természetesen magukban az érintett térségekben szintén lejátszódott, és ennek leginkább az egyébként is hátrányos helyzetben levő, nehezen megközelíthető határmenti falvak lettek az igazi kárvallottjai.

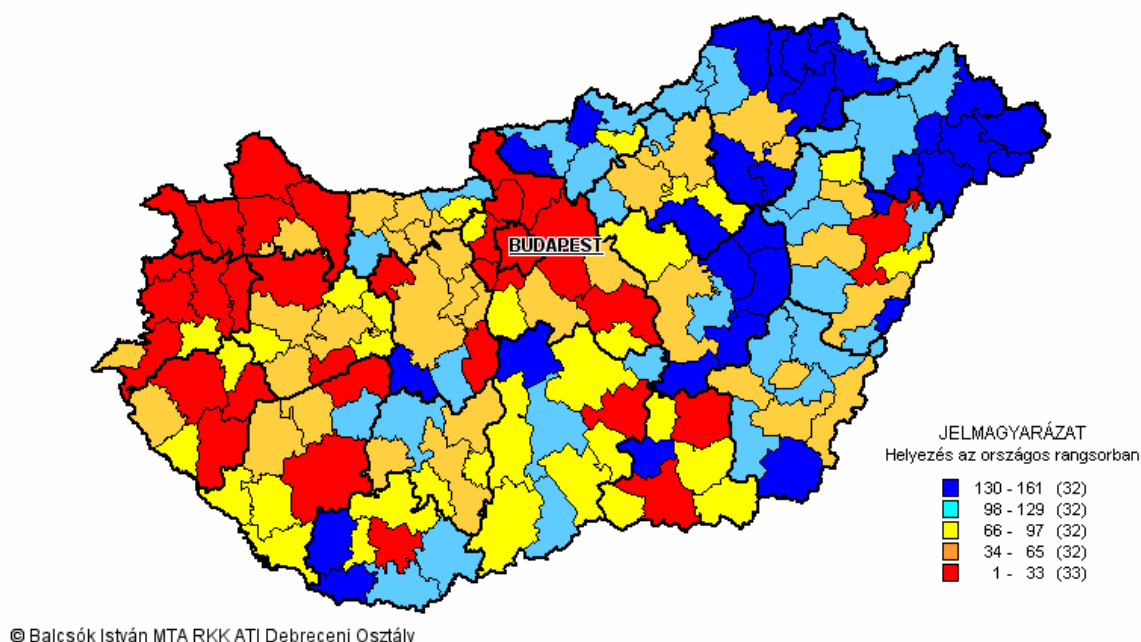
Az egyébként sem csekély gondokat tovább fokozta, hogy hasonlóan nagy megrázkódtatások érték a K- és DNy-magyarországi határ menti térségek másik fő foglalkoztatóját, a mezőgazdaságot is. Ráadásul ebben a szektorban a „mélyrepülés” térben és időben egyaránt elhúzódva jelentkezett – gyakorlatilag mind a mai napig tart. A legsúlyosabb válság tünetei 1992 júliusa és 1993 júniusa között jelentkeztek: ekkor játszódtak le létszámban és arányban a legnagyobb leépítések. A szövetkezetek csődje különösen a falvakban élőket érintette igen hátrányosan, mert sok helyen a tsz volt az egyetlen foglalkoztató, így annak megszűntével az újra elhelyezkedésre alig maradt esély.

A mezőgazdaság munkaerőigénye az ágazat teljes strukturális átalakulása (a tsz-ek, mint nagyüzemek széthullása) miatt a töredékére csökkent. Ez igen jelentős mértékben hatott az ipari képzettségű munkanélküliek számának növekedésére is, mivel a szövetkezetekhez tartozó melléküzemágak legnagyobb része megszűnt; a kárpótlás során földhöz jutott (mára már a tulajdonosi formát tekintve uralkodóvá vált) egyéni gazdálkodók lehetőségei pedig nem engedték meg ezeknek az embereknek a további foglalkoztatását. A gazdasági struktúra tehát radikálisan, és ugyanakkor nagyon gyorsan átalakult, amit természetesen a munkaerőpiac térszerkezete is követett.

Az előzőekben vázolt folyamatok oda vezettek, hogy már az 1990-es évek elején kirajzolódtak azok a térségek, amelyek munkaerőpiaci szempontból egyértelműen a

rendszerváltás vesztesei közé tartoztak, és perifériaterületekké váltak. Nem meglepő módon ezek jelentős része egybeesik az előzőekben lehatárolt, napjainkban is a legnagyobb foglalkoztatási gondokkal küszködő kistérségekkel, ahogyan az a munkanélküliségi mutató 1992. és 2002. december 20-i értékeit feltüntető térképekről is leolvasható (2. ábra, 3. ábra).

2. ábra
A kistérségek országos rangsorban elfoglalt helyezése a munkanélküliségi mutató értéke alapján (1992. december 20.)

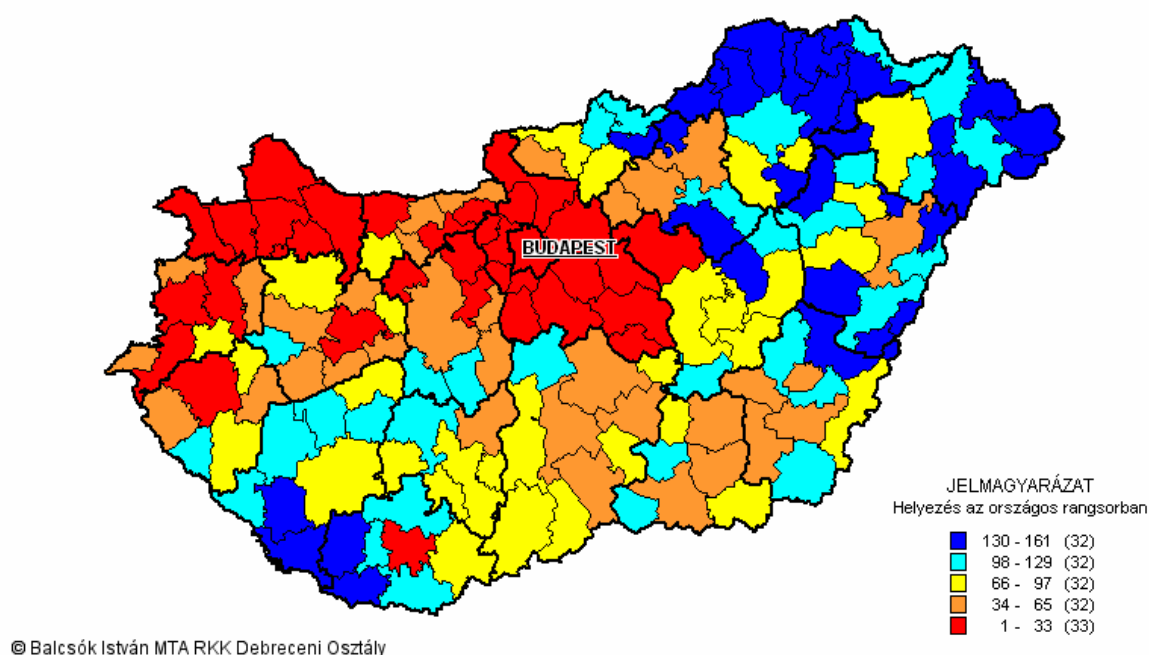
A munkanélküliség területi struktúrája tehát nem sokat változott az elmúlt bő egy évtizedben: az 1992-ben a 32 legmagasabb munkanélküliséggel sújtott kistérség közé tartozók közül 20 ma is ebben a kategóriában található, és az ellenkező végletet jelentő, a lista élén álló csoportban is hasonló (21 darab) ez az arány. A munkanélküliek számának és az aktív korú népességhez viszonyított arányának alakulásában ugyanakkor lezajlott két, hatásait tekintve gyökeresen ellentétes tendencia. Egyfelől a regisztrált munkanélküliek száma és aránya országos átlagban dinamikus csökkenést mutat, másrészt azonban ezzel egyidejűleg jelentősen nőtt az átlaghoz viszonyított eltérések szélsőértékei között mérhető különbség.

A munkaügyi központok nyilvántartásaiban szereplő regisztrált munkanélküliek száma az 1992. december 20-i 663.027 főről 2002 azonos időszakára 344.901 főre csökkent, vagyis alig több mint felére esett vissza, és ennek megfelelően a munkanélküliségi mutató 11,1%-ról 5,3%-ra mérséklődött. Ez nagyon komoly előrelépésként értékelhető még annak ismeretében is, hogy ebben az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök eredményes alkalmazása mellett vitathatatlanul jelentős szerepet játszottak az időközben bekövetkezett – és sok esetben a

regisztrált munkanélküliek számának csökkenését eredményező – adminisztratív változások (a jövedelempótló támogatás vagy a pályakezdekők munkanélküli segélyének megszüntetése, a járadékra való jogosultság időtartamának többszöri csökkentése stb.).

3. ábra

A kistérségek országos rangsorban elfoglalt helyezése a munkanélküliségi mutató értéke alapján (2002. december 20.)

Az országosan csökkenő tendenciával párhuzamosan azonban kistérségi szinten a szélsőértékek irányába történő elmozdulás következett be. A folyamat alapvetően arra vezethető vissza, hogy az egyébként is kedvezőbb helyzetben lévő területeken (pl. Budapest és az agglomeráció, Nyugat-Magyarország) tovább csökkent a munkanélküliség, míg az eleve magas munkanélküliséggel sújtott térségekben (Északkelet-Magyarország, Dél-Baranya stb.) összességében csak az átlagnál lassabban, vagy egyáltalán nem csökkent a regisztrált munkanélküliek aránya.

A munkanélküliek számának és arányának az országos átlagnál lassabb csökkenése, stagnálása, illetve esetenként emelkedése magával vonta az országos átlaghoz viszonyított negatív irányú eltérés amplitúdójának növekedését is. Miközben ugyanis 1992-ben még csak 2,7-szeres volt az átlagértékhez viszonyított legnagyobb eltérés, addig ez 2002-ben már 4,7-szeresre emelkedett. A tendencia háttérében az áll, hogy miközben az országos átlag alig a felére esett vissza a vizsgált időszakban, addig a munkanélküliségi mutató legmagasabb értékei kistérségi szinten a korábbi 20–30%-hoz képest jelentős, de az országos ütemet messze nem elérő csökkenés után még mindig 15–25% környékén alakulnak.

A térképeken az a trend is nyomon követhető, hogy a munkanélküliség szintje a kedvező és a kedvezőtlen helyzetben levő térségekben-régiókban egyaránt homogenizálódott, mert előbbi esetben az alacsony, utóbbiban pedig a magas munkanélküliséggel sújtott területek növelték jelentősen területi kiterjedésüket, és Kelet-Magyarországon egy jól kirajzolódó, Ny-K-i, illetve DNy-ÉK-i irányú elmozdulás következett be. Ennek eredményeként egyre élesebben határolódnak el egymástól a különböző adottságú térségek, és kistérségi szinten még inkább érzékelhetővé válik a foglalkoztatási szempontból válságban lévő területek fokozatos leszakadása.

A perifériaterületek legfontosabb munkanélküliségi jellemzői napjainkban

A DNy-magyarországi, a közép-tiszavidéki, illetve az ÉK- és K-magyarországi határ menti területeken kialakult perifériaterületeket alkotó 32 kistérségben (lásd az 1. ábrát) a korábbi évekhez hasonlóan 2002. decemberben is az országos átlagot magasan meghaladó munkanélküliség volt jellemző. A kistérségekben összesen 73.475 fő regisztrált munkanélkülit tartották nyilván, vagyis az 557.194 fős aktív korú népességhez viszonyítva 13,2%-os volt a munkanélküliség. A mutató értéke tehát az 5,3%-os országos átlagnak pontosan a 2,5-szeresét érte el, míg a sellyei kistérségben négyszeres, a gönciben pedig 4,7-szeres volt ugyanez a viszonyszám. A szóban forgó térségek három kivételével (a csurgói, a létavértesi és a letenyei) a 7/2003. (I. 14.) évi kormányrendelet alapján a hivatalosan is a magas munkanélküliséggel sújtott területek közé tartoznak, mivel a munkanélküliségi mutató értéke esetükben meghaladja az országos átlag 1,75-szeresét.

A régóta tartósan az országos átlag felett alakuló munkanélküliség egyik természetes következménye, hogy a perifériaterületeken több szempontból is kedvezőtlennek vált (sok térségben már eleve az volt) az elvben rendelkezésre álló szabad munkaerő – ez alatt jelen esetben a regisztrált munkanélkülieket kell érteni – összetétele. Ez azért jelent különösen nagy problémát, mert az elhelyezkedési esélyeket alapvetően meghatározza, hogy az adott személy milyen kvalitásokkal rendelkezik – sőt, a munkaerő minősége egyre fontosabb tökevonzó tényezővé lép elő.

Éppen emiatt nem tekinthető szerencsésnek az a sajátosság, hogy a perifériahelyzetben levő térségek döntő többségében az országos átlagot jelentősen meghaladó szintet ér el a tartós munkanélküliek aránya. Az ország egészét tekintve a regisztrált munkanélküliek mintegy 22%-a tartozik ebbe a kategóriába, ezzel szemben a periférikus térségek átlaga 31%, és Hajdúhadház, illetve Komádi térségében ez az érték megközelíti az 50%-ot. Ráadásul a 2001-es nagy tiszai árvize utáni újjáépítési és védműfelújítási munkálatok vélhetően még

mindig éreztetik ebből a szempontból kedvező hatásukat, mivel pl. a fehérgyarmati kistérség az országos átlag felét is alig haladja meg, és (különösen a környezetéhez viszonyítva) az ennyire alacsony értéket a kiemelt támogatások sem indokolják.

A nyilvántartásban legalább egy éve folyamatosan szereplő, vagyis az eltelt időszak alatt munkaviszonnyal még köz- vagy közhasznú munka keretében sem rendelkező emberek elhelyezése tehát szinte mindegyik térségben nehezen megoldható gondokat okoz. A tartós elhelyezkedési gondokkal küszködők magas aránya azért jelent különösen nagy problémát, mivel sok esetben a munkavállalás szempontjából további kedvezőtlen adottságokkal (alacsony vagy nem piacképes végzettség, magasabb életkor, roma származás stb.) párosul, és ez komolyan behatárolja a munka világába történő visszajutás lehetőségeit. Az érintettek ugyan számos „túlélési stratégiát” dolgoztak ki, ám ezek döntően a segélyekre alapozott életformát jelentenek, és hosszabb távon semmiképpen sem vezethetnek eredményre.

Az elméleti kutatások és a gyakorlati tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy napjaink tudásbázisú társadalmában egyre inkább felértékelődik a képzett, és a gyorsan változó feltételekhez alkalmazkodni képes munkaerőbázis. A képzettségi szint tehát egyre inkább meghatározza az elhelyezkedési esélyeket, ezért nem mellékes kérdés, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű periférikus milyen a munkaerő jelenlegi képzettségi összetétele. A munkához jutás lehetőségeinek szempontjából tehát alapvető fontosságú az iskolai végzettség, de az esélyeket igen komolyan befolyásolja az életkor, az álláskereső neme, illetve számos egyéb tényező, amelyekről azonban különböző okok miatt nem állnak rendelkezésre használható adatok (pl. a roma etnikumhoz való tartozás, a munkavállalással kapcsolatos motiváltság stb.).

A vizsgált perifériaterületek nagyobbik része az iskolai végzettség és a képzettségi viszonyok szempontjából nézve is óriási nehézségekkel küzd, mivel az össznépesség egészére jellemző az átlagosnál alacsonyabb iskolázottsági szint. Az előregedő aprófalvas térségekben sok idős ember csak az elemi iskolát fejezte be, és az ÉK-Magyarországon jelentősen felülreprezentált roma népesség általánosan jellemző alacsony iskolázottsága sem javít a helyzeten. Ezért nem meglepő, hogy miközben országos átlagban 46,3% a legfeljebb az általános iskola 8 osztályát befejezőknek a hét évesnél idősebb népességhez viszonyított aránya, addig a 32 kistérség átlaga 60,4% – ráadásul nagyfokú területi homogenitás is jellemző.

A regisztrált munkanélküliek esetében valamivel kedvezőbb a kép, mert az alacsony iskolai végzettséggel (vagy azzal sem) rendelkezők jelentős része különböző okok miatt nem tart fenn kapcsolatot a Munkaügyi Központokkal, vagy életkora miatt eleve nem szerepelhet a

regiszterben. A maximum általános iskolai végzettséggel rendelkező munkanélküliek aránya országos szinten évek óta 43% körül alakul, míg a munkaerőpiaci perifériákon 2002. decemberben átlagosan 55,3% volt a részesedésük.

Az utóbbi időszakban növekedésnek indult diplomás munkanélküliség a vizsgált térségekben még nem érezteti hatását: az országos átlag 3,2%-os értékéhez képest mindössze 0,98%-os részarány volt mérhető. A diplomások alacsony aránya a regisztrált munkanélkülieken belül azonban csak részben tekinthető kedvező mutatónak. Önmagában szemlélve ugyan azt mutatja, hogy a határ menti térségekben nincs elhelyezkedési gondja a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek, és ez általában így is van. Ez viszont annak a következménye, hogy a helyi objektív és szubjektív körülmények (alacsonyabb keresetek, elmaradottabb infrastruktúra, rossz megközelíthetőség, korlátozott karrierlehetőségek stb.) a magasan kvalifikált munkaerő eleve jóval kisebb arányban jelenik meg a munkaerőpiacon.

Az esetek többségében a térségek ráadásul messze esnek a felsőfokú oktatási intézményektől (ahol nem, ott általában magasabb is a diplomás munkanélküliek aránya), és a távolabbi nagyvárosokban tanuló fiatalok jelentős része a diploma megszerzése után sem tér haza – inkább ott vállalja a munkanélkülivé válás kockázatát. Nem véletlen tehát, hogy a határ menti térségekben a felsőfokú végzettséget igénylő munkakörök (mérnök, orvos, tanár stb.) jelentős részében a határokon túlról érkező (zömében magyar nemzetiségű) külföldi munkavállalók dolgoznak, mivel a szóban forgó álláshelyek hosszabb ideig betöltetlenek maradtak. A relatíve jobb elhelyezkedési lehetőségek, illetve az össznépszerűségben belüli eleve kisebb részesedés mellett a diplomás munkanélküliek alacsony arányában természetesen a nagy számú képzetlen álláskeresőnek is szerepe van. Ebből a szemszögből tehát inkább már kedvezőtlennek tekinthető az alacsonyabb részesedés, mivel ez egyben a rendelkezésre álló szabad munkaerő alacsonyabb képzettségi színvonalára utal.

A regisztrált munkanélküliek foglalkozási állománycsoportok közötti megoszlását vizsgálva érdemes kitérni a szakképzetlen segédmunkások sajátosnak nevezhető munkaerőpiaci helyzetére. A szakképzetlen (és ezért egyben nagyon olcsó) munkaerő magas aránya kedvezőtlen jelenség, de a teljes népesség és a regisztrált munkanélküliek iskolázottságára vonatkozó adatok ismeretében nem meglepő, hogy a periférikus térségek ebből a szempontból sem állnak túl jól. A 2002. decemberi adatok alapján a 32 kistérségben összességében 37,5% volt a segédmunkások részesedése a regisztrált munkanélkülieken belül, és ez számottevően meghaladja a 24,4%-os országos átlagot. Az arányok annak ellenére ilyen magasak, hogy a közhasznú- és közmunkák alkalmával az önkormányzatok jelentős számban alkalmaznak

segédmunkásokat, és minden bizonnyal a statisztikákban nem szereplő, ún. „látens munkanélküliek” között is szép számmal képviseltetik magukat.

A segédmunkások magas aránya nem csak foglalkoztatási szempontból kedvezőtlen, hanem a helyi társadalom életminőségét is negatívan befolyásolhatja, mivel az alacsony bérek mellett ráadásul ez réteg a leginkább kiszolgáltatott a munkaerőpiaci versenyben. Jól megfigyelhető ugyanis az a jelenség, hogy az alacsony képzettséget igénylő foglalkozásokat nagy munkaerőpiaci mobilitás jellemzi, mivel nagy számban szerepelnek mind az elbocsátandók, mind a felvenni kívántak között. Ez azzal magyarázható, hogy a munkaerőpiaci túlkínálat miatt a munkáltatók a pillanatnyi szükségleteik függvényében döntenek a foglalkoztatni kívánt munkaerő létszámáról és összetételéről, mivel egyáltalán nem jelent gondot a kvalifikálatlan munkaerőtől való gyors megszabadulás, illetve a munkaerő létszámának újbóli feltöltése. Ez alól a tendencia alól csak néhány olyan munkakör jelent kivételt, ahol a terhelés jelentősen meghaladja az elérhető jövedelmet (takarítónők, varrónők, ápolók), mivel ezeknél számottevő a keresleti oldal túlsúlya.

A munkaerőpiac perifériáinak vizsgálatakor nem lehet megkerülni a cigányság nagyon súlyos foglalkoztatottsági helyzetének problémakörét sem. A valós helyzetkép megrajzolását ugyanakkor szinte lehetetlenné teszi, hogy a roma etnikum létszámára és az össznépességhez viszonyított arányára nézve pontos és megbízható adatok gyakorlatilag semmilyen forrásból nem állnak rendelkezésre. A 2001-es népszámlálás nemzetiségi adatai szerint Magyarországon összesen 205.720-an vallották magukat a roma etnikumhoz tartozónak, ami a teljes népesség kerekén két százalékát teszi ki. A vizsgálatban szereplő 32 kistérségben élő 878.667 ember közül 62.920 roma lakost írtak össze, vagyis a népességen belüli arányuk (7,2%) több mint 3,5-szerese az országos átlagnak (az encsi és az edelényi kistérség értékei (18,8 és 17,6%) pedig már majdnem tízszeres eltérést mutatnak a középértékhez viszonyítva). Ezeket az adatokat ugyanakkor óvatosan kell kezelni, mert a nemzetiségi hovatartozás bevallási hajlandósága minden census alkalmával komoly problémákat vet fel.

A mértékadó becslések alapján valójában megközelítőleg kétszer ennyien élnek a vizsgált kistérségekben, és sok olyan település van, ahol részesedésük meghaladja a 30-40%-ot, sőt léteznek tisztán roma lakosú falvak (a népszámlálás alkalmával Csenyétén a népesség 93%-a, Alsószentmártonban 78, Gilvánfán pedig 71%-a vallotta romának magát, de ezekben a helységeken ténylegesen már szinte csak roma népesség él). Emiatt nem mellékes az a kérdés, hogy milyen szerepet töltenek be a térség munkaerőpiacán. Általában az a jellemző, hogy a roma etnikum mintegy 70-80%-a tartósan kiszorult a legális munkaerőpiacról, és vajmi kevés esélye van arra nézve, hogy visszakerüljön oda. A tartósan munkanélküliek

mintegy 70%-át ők adják, és a becslések alapján a látens munkanélkülieken belül is ők vannak többségben.

A kialakult helyzetnek számos oka van. A legkézenfekvőbb azonnal nyilvánvalóvá válik, ha figyelembe vesszük a roma etnikum iskolai végzettségét, mert a képzettségi szintjük igen elszomorító képet mutat, és nagyrészt emiatt rendelkeztek a vizsgált kistérségek az országosnál jóval rosszabb mutatókkal akkor, ha a 8 általánost (vagy még annyit sem) végzetek arányát vettük figyelembe. Emiatt itt alapvető fontosságúak a roma etnikum számára indított felzárkóztató programok, melyek lehetőséget biztosítanak az alapfokú képzettség, majd erre építve valamilyen szakképzettség megszerzésére. A képzettségi szint általános emelésének sikerét azonban erőteljesen megkérdőjelezheti az is, hogy a roma etnikum nagy tömegei élnek nyomorszinten, gyakran elképesztő egészségügyi és lakáskörülmények között. Emellett gyakorlatilag mindegyik családot sújtja a munkanélküliség, így a gyermekek iskoláztatását sokszor akkor is képtelenek finanszírozni, ha a megfelelő akarat egyéként meg is lenne hozzá – tehát tartani lehet a problémák újratermelődésétől.

A munkaerőpiaci perifériák felzárkóztatásának kérdései

Az előző néhány oldalon vázlatos képet kaphattunk a többféle szempont alapján lehatárolt perifériaterületek (pontosabban 32 kistérség) munkanélküliségi helyzetéről, a közeli múltra és a jelenre vonatkozó legfontosabb adatokról és folyamatokról, és ezek alapján nyilvánvaló, hogy a tartósan magas szintű munkanélküliség valamennyi térség alapvető problémája. A látottak korántsem adnak okot a megnyugvásra, mert a jelenlegi tendenciák változatlansága esetén a vizsgált területet szinte teljes egészében az ország fejlettebb területeitől való további leszakadás fenyegeti. Az elmúlt évtizedben ugyanis a munkaerőpiac területi struktúrája nem módosult lényegesen, a területi különbségek azonban tovább nőttek a centrum és a perifériaterületek között.

A rendszerváltás óta eltelt időszak tehát megmutatta, hogy a munkaerőpiaci perifériák felzárkóztatásának lehetőségei meglehetősen behatároltak, hiszen a foglalkoztatási gondokat nem sikerült orvosolni, de még csak érdemi szinten javítani sem. A problémák nagyon sokrétűek és szerteágazók, a helyi gazdaság és a társadalom gyakorlatilag minden területével összefüggésben vannak, és vissza is hatnak azokra. A kedvezőtlen munkanélküliségi mutatók számos, a rendszerváltást követően jelentkező gazdasági-társadalmi folyamatok által generált, a foglalkoztatási viszonyokra nézve kedvezőtlen hatást gyakorló tényező együttes eredményeként alakultak ki. A munkanélküliséget közvetlenül kiváltó okok alapján tehát

mindhárom alapvető típus jelentkezik: az idényszerűen és krónikusan egyaránt fellépő globális eredetű, az információk hiányából adódó súrlódásos vagy frikciós, illetve a munkaerő-kereslet és -kínálat jelentős eltérése miatt kialakuló strukturális munkanélküliség együttesen, egymás hatását erősítve van jelen a periferiákon.

A rossz foglalkoztatási helyzet a vizsgált periferiák összetett gyökerű elmaradottságának egyik legfontosabb következménye, ugyanakkor tartóssá válása, illetve a munkanélküliek tömeges megjelenésének következményei (társadalmi devianciák, elszegényedés, stb.) miatt maga is az elmaradottság egyik fő tényezőjévé, strukturális elemmé vált. A munkanélküliség elfogadható szintre való csökkentéséhez elsősorban az azt előidéző kedvezőtlen adottságok megszüntetésén át vezet az út, ehhez pedig szélesebb együttműködésre, kormányzati segítségre és mindenekelőtt a térségek fejlesztésére fordítható minél több pénzre lenne szükség.

A vizsgált terület legnagyobb foglalkoztatási problémája a munkahelyek hiánya. Az esetlegesen meglévő régi vállalatok és tsz-ek leépültek vagy megszűntek, és az utánuk maradt ürt máig sem sikerült betölteni, mert a helyi vállalkozások kis méretűek és tőkeszegények, a nagyobb beruházásokra képes külföldi tőkét pedig egyáltalán nem vonzzák a szerényebb lehetőségek. Megoldást jelenthetne a helyi vállalkozások megerősítése (adó- és hitelkedvezmények, állami támogatások, stb. segítségével), hogy a kisüzemekből stabil, a térségek sajátosságait jól kihasználó, nagyobb munkaerőt foglalkoztató középüzemek jöhessenek létre. Ezek önálló tevékenységet és – ahogyan arra már most is van példa – a nagyobb cégek részére bedolgozási munkákat egyaránt végezhetnének. A jelenlegi adottságokat figyelembe véve ezeket tervszerűen, egy-egy nagyobb, jobban megközelíthető faluba kellene telepíteni, hogy az elzártabb településekről is elérhető munkalehetőséget biztosítsanak.

Kétségtől drágább, de hosszabb távon mindenképpen előnyös megoldást kínál az is, ha a jelenlegi periferiákat (vagy legalább egy részüket) sikerül vonzóvá tenni a befektetők számára. Ennek érdekében azonban jelentősen javítani kell a szolgáltatások és mindenekelőtt az infrastruktúra színvonalán, ami a helyi tőke hiányában csak jelentős kormányzati segítséggel képzelhető el. Mindenekelőtt az úthálózat kiépítésére illetve korszerűsítésére lenne szükség, mert ez jelentősen javítana a közlekedési kapcsolatokon, és ezzel nemcsak a befektetőket egyik leginkább elriasztó tényezőt lehetne megszüntetni, hanem könnyebbé válna a bejárás és elérhetőbbek lennének a munkahelyek a ma még elzárt településekről is (az más kérdés, hogy a magas utazási költségek miatt kihasználnák-e ezt az emberek – de jelenleg még a lehetőségük sincs meg rá).

A továbblépéshez azonban nem elegendők pusztán az új munkahelyek, mivel azok működéséhez elengedhetetlen a megfelelő képzettségű munkaerő biztosítása. Ezzel pedig a vizsgált terület teljes egészén nagy problémák vannak. A legfontosabb feladat a szakképzetlenek igen magas arányának csökkentése, hogy nagyobb esélyük legyen az elhelyezkedésre. Ezt leginkább a ma is folyó munkaerőpiaci képzések és átképzések segítségével lehet megvalósítani, a tanfolyamokat azonban sokszor éri az a vád, hogy nem felelnek meg a piaci igényeknek, és elvégzésük után sem lesz könnyebb az elhelyezkedés. Éppen ezért tovább kell erősíteni azt a most is tapasztalható törekvést, hogy a tanfolyamokat előzetes igényfelmérés után, esetleg a későbbi elhelyezkedést biztosító vállalatokkal együttműködve indítsák be. Tovább kell folytatni a 8 általánosnál kevesebbel rendelkezők felzárkóztatását, hogy nekik is legyen esélyük valamilyen szakképesítés megszerzésére.

A legjobb megoldás persze az lenne, ha a képzettséget már nem munkanélküliként kellene megszerezni, hanem még az iskolapadokban. Ez azonban egyre több családnak jelent gondot, főleg a roma etnikum spórol a gyermekek taníttatásán. Így viszont folyamatosan újratermelődik a képzetlen, maximum segédmunkára használható munkaerő, ami nem kifejezetten vonzza a területre a kvalifikált szakembergárdát foglalkoztató modern üzemeket. További gondot jelent az, hogy a középiskolák jelentős részében a mai napig újratermelik a túlkínálat miatt elhelyezkedni képtelen fiatalokat, mert a képzési irányokon nagyon költséges, és a jövőbeni kereslet kiszámíthatatlansága miatt kockázatos is változtatni. Ezen a gondon érdemben segíthetnek (amennyiben léteznek) a közép – vagy hosszútávra kidolgozott térségfejlesztési programok, amelynek konkrét céljaira alapozva az iskolák preventív képzést indítva módosíthatnák a jelenlegi oktatási szerkezetüket.

Ugyancsak fontos feladat a felsőfokú végzettséggel rendelkezők elvándorlásának megállítása, mert amíg a felsőfokú oktatási centrumokban már ma is sok a diplomás munkanélküli, addig a periferiákon sok területen hiány van belőlük, és a határ menti térségekben nemegyszer a szomszédos országokból kell feltölteni az üres álláshelyeket. Az elvándorlás legfőbb okai az alacsonyabb kereset, a rossz közlekedés és az elmaradott infrastruktúra – vagyis az alapvetően kedvezőtlenebb életminőség. Ezeken a tényezőkön viszont a helyi társadalom és gazdaság működőképességének megőrzése érdekében egyébként is javítani kell, tehát elvben nem jelent plusz feladatot.

A munkaerőpiaci problémákkal erőteljes összefüggésben levő társadalmi erózió lefékezése szintén szükséges az érdemi előrelépéshez. Az utóbbi évtized(ek)ben megfigyelhető tendencia az inaktivitást választók létszámának és arányának folyamatos emelkedése (a 32 kistérség átlagát tekintve 1980-ban 19,9%, 1990-ben 26,5%, 2001-ben

pedig már 37,9% volt az inaktív keresők aránya), mert a munkanélküliség elől sokan menekültek a leszázalékolásba. Ez azonban több szempontból is nagyon káros. Egyrészt így az emberek szinte végleg feladják az elhelyezkedési esélyeiket, mert bár törvény írja elő, a munkáltatók nem szívesen foglalkoztatnak csökkent munkaképességűeket – inkább kifizetik a meglehetősen alacsony bírságot (emiat viszont a valóban elhelyezkedni akarók elhelyezése is reménytelen). Másrészt folyamatosan nő a pusztán segélyekből élők száma, és ez nem kedvez az életszínvonalnak sem. A segélyek összege sem túl magas, és a szociális ellátottak magas aránya negatívan hat a munkaviszonyban állók keresetére is.

A fentebb felsorolt problémák annyira sokrétűek, hogy azokat önmagukban képtelenek kezelni a térségek, mert ezek jóval túlnyúlnak a határaikon. Kormányzati segítségre van tehát szükség, de nem elsősorban segélyekre, hanem valódi vidékfejlesztésre. A felmerülő gondokat azonban nem szabad globálisan kezelni, mert az általánosítás könnyen elfedi a valódi állapotokat. Ezért nagyon fontosak tehát a további kutatások, a perifériaterületek sajátosságainak minél pontosabb megismerése, hogy erre alapozva a helyi körülményekhez igazodó, valóban működőképes programokkal lehessen segíteni azok felzárkózását.

Felhasznált irodalom:

- Balcsók István** (2001) Sokasodó gondok - szerény lehetőségek az északkeleti határ mente munkaerőpiacán. In: A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. (Szerk.: Baranyi Béla.) MTA Regionális Kutatások Központja Pécs, pp. 170–215.
- Bánfalvy Cs.** (1989) A munkanélküliség. Budapest, 230 p.
- Bánfalvy Cs.** (1994) Lassú változás a magyarországi munkanélküliségben. – In: Társadalmi Szemle 1994/2. pp. 81–86.
- Dövényi Z.** (1985) A munkaerőmozgás területi jellemzőinek alakulása az Alföldön. – In: Alföldi Tanulmányok 9. Békéscsaba, pp. 139–160.
- Dövényi Z.** (2001) Foglalkoztatottság és a munkanélküliség történeti és földrajzi aspektusai Magyarországon és Németország új tartományaiban. MTA doktori értekezés, Budapest, 164 p.
- Dövényi Z. - Tolnai Gy.** (1993) A munkanélküliség regionális kérdései Magyarországon. – In: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon (Szerk.: Enyedi György) Budapest, 1993. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó pp. 143–174.
- Enyedi Gy. - Tamási P.** (1992) A munkanélküliség Magyarországon. – In: Info–Társadalomtudomány 23. pp. 3–6.
- Ferge Zs.** (1988) Teljes foglalkoztatás - foglalkoztatáspolitikai - munkanélküliség. In: Valóság 1988 / 6. pp. 20–31.
- Fóti J.** (1989) Foglalkoztatás és munkaerőpiac az 1980- as években. In: Statisztikai Szemle 1989 / 6. pp. 349–564
- Kollányi M.** (1993) Foglalkoztatottság, munkanélküliség, termelékenység. In Statisztikai Szemle 1993 / 8–9. pp. 638–650.

- Nagy Gy.** (1991) "Aki segélyért jön és én tudok neki munkahelyet ajánlani, azt kiejtem...". In *Mozgó Világ* 1991 / 1. pp. 96–103
- Nagy Gy.** (1992) A munkanélküliség mérése. in *Info - Társadalomtudomány* 23. pp. 37–42.
- Orgovány E.** (1997) Foglalkoztatás és munkanélküliség Magyarországon. – In: *Statisztikai Szemle*, 1997/12, pp. 1022–1038.
- Ploetz. Manfred** (1994) *Falusi munkanélküliség itthon és külföldön* Miskolc, 1994. Regiocon Kiadó 297 p.
- Teperics K.** (2002) A Hajdú-Bihar megyei diplomások munkaerőpiaci helyzetének vizsgálata (A Debreceni Egyetem hatása a humán erőforrásokra). Debrecen, *Studia Geographica* 10. 159 p.
- Tímár J.** (1964) *Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai*. KJK Budapest, 197 p.
- Tímár J.** (1992) Foglalkoztatottság, munkanélküliség, foglalkoztatáspolitikai – In: *Info - Társadalomtudomány* 23. pp. 15–24.
- Tímár J.** (1997) A munkaerőpiac egyensúlyi problémái 2010-ben. – In: *Közgazdasági Szemle*, pp. 42–55.

IV.3. A társadalmi kirekesztettség: a perifériára szorult társadalmi csoportok az átmenet időszakában

A társadalmi kirekesztés a 2000. évi Nizzai Szerződés óta széleskörűen használt fogalomként vált Európában, a jelenség azonban már az 1980-as évek óta a nyugat-európai szociálpolitikai kutatások és viták fókuszában áll. A társadalmi kirekesztés, a halmozott szegénység, a depriváció kifejezések ugyanazon társadalmi jelenség leírására szolgálnak, a kutató nézőpontja dönti el, hogy a szegénység kialakulásához vezető folyamatot, vagy a különböző javaktól való megfosztottságot, mint e folyamat végtermékét veszi-e részletesebben górcső alá. Amennyiben a kialakuláshoz vezető út jellemzőinek leírása a kutatás témája, akkor a társadalmi kirekesztés vizsgálatáról beszélünk.

A¹ szegénységre vonatkozó szakirodalomban az empirikus vizsgálatok és módszertani polémikák vannak túlsúlyban, meglehetősen kevés a jelenségre vonatkozó klasszikus érelemben vett társadalomelméleti megközelítés. Egységes elméleti fogalomrendszer hiányában e dolgozat keretében csak néhány klasszikus szociológiai irányzat rövid áttekintésére nyílik lehetőség, olyan elméleti megközelítések összegzésére, amelyek valamely módon segítik a társadalmi kirekesztésnek, mint korunk társadalma egyik tipikus jelenségének megértését.

Két alapvető elméleti irányzat kapcsolódik a szegénység-problematikához a szociológiában: a funkcionalizmus és a konfliktuselmélet. mindkét irányzat a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásának, a társadalom tagolódásának folyamatát magyarázza más-más faktorokra helyezve a hangsúlyt.

A funkcionalista megközelítés szerint a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásának fő oka, hogy a társadalomban sokféle, a közösség számára eltérő jelentőségű feladatot kell ellátni, amelyet a közösség más-más módon jutalmaz (*Spéder, 2002*). A magas iskolai végzettséget és a sajátos, az átlagember által nem birtokolt képességeket igénylő feladatok ellátására nem mindenki alkalmas. A funkcionalista iskola jeles képviselői: *Davis és Moore* szerint az előbbiekből következően a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulása a pozíciók eltérő fontosságának, valamint az egyes emberek nem azonos képességeinek köszönhető.

A konfliktuselméleti iskola elméleti hátterét a marxizmus adja, amely szerint a kapitalista társadalom tagolódása a tulajdonon alapuló kizsákmányoláson alapszik. a modern társadalomban ehhez járulnak még hozzá a perifériára kerülés szempontjából fontos tényezők:

a szervezeti hatalom és a képzettség, amelyek szintén jelentősen befolyásolják egyes társadalmi csoportok kiszolgáltatott helyzetbe kerülését. A szegénység e folyamatok eredőjeként alakul ki.

Mindkét elméleti megközelítés szerint a szegénység mélyebb strukturális változások következménye, és a munkaerőpiaci helyzet áll az esetek túlnyomó részében a vizsgálatok fókuszában.

Az 1980-as években az előbbieken vázolt funkcionista és konfliktuselméleti megközelítések folytatásaként és továbbgondolásaként megjelentek a többdimenziós elméletek, amelyeket leginkább *Geiger, Lenski és Blau* munkássága fémjelez. A többdimenziós szemlélet megjelenése lehetővé tette a szegénységvizsgálatok finomítását, így megteremtődtek a feltételei a többszörösen hátrányos helyzetben élők, a deprivált helyzetűek vizsgálatának is. E szemlélet jelentősége továbbá abban rejlik, hogy a kutatók már nem csak egyetlen faktor, a foglalkoztatás mentén próbálják leírni a szegénység kialakulásának folyamatát, hanem a társadalmi helyzet fogalmának használatával az inaktív rétegekről is próbálnak információkat gyűjteni. Ez azért fontos előrelépés, mert a szegények többsége ma már inaktív pozícióban van, tehát nem adható a szegénységről átfogó kép e csoport vizsgálata nélkül.

Az 1980-as években Amerikában egy új fogalom jelent meg a társadalmi struktúrát elemző írásokban, az *underclass* fogalma. E fogalmi elnevezéssel a halmozottan hátrányos helyzetű csoportokat kívánták leírni és besorolni. Európában ugyanezre a csoportra a kirekesztett jelzőt kezdték el használni. A társadalmi kirekesztés a jóléti államokban bekövetkezett válságjelenségek elemzése, illetve az olajárrobbanás következtében bekövetkezett strukturális átrendeződések miatt és a globális kihívásokra adott nemzetállami válaszok révén került a figyelem középpontjába (*Szalai, 2002*). A társadalmi kirekesztés fogalmának megszületése kezdetben főként Franciaországban és Angliában az új típusú szegénység leírására szolgált, az Európai Unióban 1985-ben vezették be használatát. Az Unió történetében a kirekesztéssel kapcsolatban a fordulópontot az 1997. évi amszterdami szerződés jelentette, amelynek 137. cikkelye szerint a társadalmi kirekesztettség felszámolására az Európai Unió országainak átfogó stratégiára van szükségük (UNDP jelentés, 2003.). A szerződés jelentősége abban rejlik, hogy nemcsak deklarálta a kirekesztettség megszüntetésének fontosságát, hanem a foglalkoztatáson túl kijelölte azokat

---

¹ Az elméleti áttekintés Spéder Zsolt: A szegénység változó arcai című könyve releváns fejezetének felhasználásával készült.

az egyéb célterületeket, ahol szintén további beavatkozásokra van szükség, például: lakáshelyzet, közlekedés, kommunikáció.

A fogalom tisztázásához újabb jelentős előrelépés történt *Atkinson* munkássága révén, aki szerint a társadalmi kirekesztődés olyan elszigetelődési folyamat, amely során az egyes embereknek és társadalmi csoportoknak nincs választási lehetőségük (UNDP jelentés, 2003). Míg a szegénységvizsgálatok középpontjában a jövedelmi viszonyok állnak, a kirekesztés kutatásánál több tényező egyidejű vizsgálatára van szükség.

Magyarországon a társadalmi kirekesztés fogalmi használatáról és vizsgálatának kísérleteiről csak a rendszerváltás óta beszélhetünk. Érdemes áttekinteni röviden e jelenség okait. A fő ok abban keresendő, hogy a rendszerváltást megelőzően a szegénység nem létező fogalomnak tekintett jelenség volt Magyarországon. A rendszerváltás előtt a társadalom perifériáján élőket beilleszkedési zavarokkal küzdőknek és többszörösen hátrányos helyzetűeknek titulálták, akik kizárólag saját devianciáiknak köszönhatték kialakult helyzetüket (*Szalai*, 2002). A szegénység eltitkolásának egyik legkomolyabb következménye lett, hogy a társadalomtudósok számára nem állt rendelkezésre megfelelő nyelvezet és fogalmi rendszer a rendszerváltást követően drámai módon felszínre kerülő jelenség leírására.

A szegénység és társadalmi kirekesztődés vizsgálatok alapját képező társadalmi jelzőszámok² kidolgozása az 1960-as évektől csaknem két évtizeden keresztül tartott. A kutatóműhelyek létrehozásának célja az volt, hogy megoldást találjanak a szegénységgel kapcsolatos fogalmi, mérési és egyéb módszertani problémák feloldására. A legjelentősebb társadalomelméleti műhelyek a német *Zaph* és a skandináv iskola képviselője, *Vogel* vezetésével jöttek létre. Napjainkban a szegénység és kirekesztettség mérésével kapcsolatban a kutatók számára a legnagyobb kihívást az Európai Unió integrációs folyamatainak vizsgálata, illetve az erre vonatkozó nemzetközi összehasonlító jelzőszámok kidolgozása jelenti. Magyarországon az 1970-es évek közepén *Andorka Rudolf* vezetésével indult el a társadalmi jelzőszámok rendszerének létrehozása a Központi Statisztikai Hivatalban. A társadalmi indikátorok felhasználásának legtipikusabb területei: az elemzés, a tervezés és a különböző intézkedések révén bekövetkezett folyamatok monitoringja.

A szegénység és társadalmi kirekesztettség nemzetközi indikátorainak három típusát ismerjük: az elsődleges, a másodlagos és a harmadlagos indikátorokat. Az elsődleges indikátorok a társadalmi kirekesztettség legfontosabb területeit fogják át, a másodlagos indikátorok segítségével az elsődleges indikátorokat lehet magyarázni, a harmadlagos

² A társadalmi jelzőszámok áttekintése Monostori Judit, a KSH munkatársa 2003. november 6-án, a társadalmi befogadás-kirekesztés hatásairól szóló műhelybeszélgetésen tartott előadása anyagának felhasználásával készült.

indikátorok pedig a jelenség hazai sajátosságaira mutatnak rá. A társadalmi indikátorok rendszerét a Szociális Védelmi Bizottság dolgozta ki 2001-ben. A szegénység és a társadalmi kirekesztettség vizsgálatára szolgáló hazai indikátorok tervezete az alábbi elemekből épül fel: jövedelem, fogyasztás, lakás, halmozott szegénység, munkaerőpiac, iskola, tudás, szociális ellátórendszer, a különböző intézményekből, szolgáltatásokból való kirekesztettség, térbeli kirekesztődés és a társas kapcsolatokból való kirekesztődés. A felsorolásból is látható, hogy a tervezet objektív és szubjektív indikátorokat egyaránt tartalmaz. A korábbi gyakorlathoz képest jelentős előrelépést jelent, hogy egyéni élethelyzetek mérésére is alkalmas, valamint kistérségi és regionális szintű mutatókat egyaránt tartalmaz. Pozitívuma, hogy nagy hangsúlyt fektet a szegénység vizsgálatában a folyamat kialakulásának megismerésére, amely alapvető szempont a társadalmi kirekesztés magyarázatához. Az új rendszer segítséget kíván nyújtani a társadalmi döntéshozók számára is, hiszen olyan tényezők sorát tárja fel, amely megfelelő alapként szolgálhat a társadalompolitikai intézkedések kialakítása során. A társadalmi indikátorok bázisául a rendszeres adatgyűjtések és a különböző lakossági és intézményi felvételek szolgálnak (például: életmód és időmérleg, munkaerő és lakásviszonyokra vonatkozó vizsgálatok, Háztartási Költségvetési Felvétel).

A Központi Statisztikai Hivatal a szegénység és társadalmi kirekesztés alaposabb megismerése érdekében a Társadalmi Egyenlőtlenségek és Kirekesztettség projekt keretében új felvételeket indít a következő évtől. E vizsgálat három komponensre épül, az első az úgynevezett EU-SILC vizsgálat, amely a változó életkörülmények adatfelvételt foglalja magában, a második elem a Nemzeti Program, amely a szegénység és kirekesztettség szélesebb dimenzióit fogja át, (erre a vizsgálatra négy-öt évente kerülne sor), valamint célzott vizsgálatok indulnak a romák, a hajléktalanok és intézetben élők helyzetének részletes feltárására.

Az előbbiekből látható, hogy rendkívül lényeges elemekkel bővül a közeljövőben a szegénység és társadalmi kirekesztés vizsgálata, az új indikátor-rendszer alapján tervezett vizsgálatok révén lehetőség nyílik a korábban hiányként megfogalmazott átfogó szegénység és kirekesztés - definíció megfogalmazására és e két jelenség okainak és jellegzetességeinek mélyreható feltárására. További jelentősége abban rejlik a társadalmi indikátorok bővítésének, hogy a kirekesztés mérséklését célzó Nemzeti Akcióterv kidolgozásához rendelkezésre állnak majd a szükséges információk.

A szegénység cizellált vizsgálatára alkalmas indikátorok birtokában képet kaphatunk arról is, hogy mely társadalmi csoportok fosztódtak meg a felzárkózás lehetőségétől, kik élnek a tartós szegénység szempontjából a legveszélyeztetettebb léthelyzetben.

A rendszerváltást hazánkban rendkívül mély krízis-időszak követte, amely hatalmas társadalmi tömeget érintett. Ennek legtipikusabb jelenségei közé tartozott az életszínvonal drámai mértékű csökkenése, munkahelyek százezreinek megszűnése, a többség számára a létbiztonság elvesztése. Az alábbi táblázatban található makrogazdasági mutatók változása jól tükrözi a rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági folyamatok időbeli változását, a krízis és a stabilizáció időszakait.

IV.2/1.táblázat: A fő makrogazdasági mutatók alakulása, 1990-2001

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Reál-GDP növekedés	-3,5	-11,9	-3,1	-0,6	2,9	1,5	1,3	4,6	4,9	4,4	5,2	3,8
Magánfogyasztás	3,6	-5,9	0,0	1,9	-0,2	-7,1	-3,4	1,7	4,9	4,6	4,1	4,0
Állótőke-beruházás	-7,1	-10,4	-2,6	2,0	12,5	-4,3	6,7	9,2	13,3	5,9	7,7	3,1
Áru- és szolgáltatás -kivitel	-5,3	-13,9	2,1	-10,1	13,7	13,4	7,4	26,4	16,7	13,1	21,8	9,1
Áru- és szolgáltatás behozatal	-4,3	-6,3	0,2	12,6	5,7	-0,7	5,7	24,6	22,8	12,3	21,1	6,3
Fogyasztói árváltozás (átlag)	28,9	35,0	23,0	22,5	18,8	28,2	23,6	18,3	14,3	10,0	9,8	9,2
Nettó reálbérek	-3,7	-7,0	-1,4	-3,9	5,2	-12,2	-5,0	4,9	3,6	2,5	1,5	6,4
Munkanélküliségi ráta, évi átlag	1,5	6,8	9,3	11,3	10,2	9,5	9,2	8,7	7,8	7,0	6,4	5,7

Forrás: KSH

A rendszerváltást követő öt-hat évben az elszegényedés vált a szegénység szinonimájává (Szalai, 2002). Az elszegényedés a magyar társadalom csaknem 50-70%-át érintette. E jelenség árnyékot vetett a mély szegények helyzetére, akik már a szocialista társadalmi berendezkedés korszakában is a társadalom periferiáján éltek. A rendszerváltás előtt nem lehetett róluk beszélni, helyzetüket vizsgálni, a rendszerváltást követően pedig a figyelem más tömegjelenségekre terelődött, ezért nem jutott rájuk kellő mértékű figyelem. A politikai vezetés legfontosabb feladatává a gazdasági stabilizáció megteremtése vált, nem pedig a valódi szegénység okainak feltárása és a problémák kezelése. Az 1990-91-et követő öt-hat év alatt stabilizálódott az ország gazdasága, a hirtelen elszegényedéssel sújtott tömegek helyzete normalizálódott. A gazdaságban lezajlott pozitív folyamatok azonban nem javították a mély szegénységben élők helyzetét. Rájuk az sem segített, hogy közben a

társadalomtudósok a kutatások eredményeként rengeteg új információval rendelkeztek a szegényekről, 1993-ban megszületett a Szociális Törvény, és számos gyakorlati szakember jelent meg a humán és szociális szférában.

A következőkben áttekintjük, hogy mely társadalmi csoportok tekinthetők a kirekesztés kárvallottjainak (Szalai, 2002) és melyek e csoport főbb szociológiai jellemzői. Mint korábban említettük a társadalmi kirekesztés fogalma a szegénység egy speciális válfájának, a halmozott szegénység kialakulásának folyamataként aposztrofálható. Tehát a szegénység nagyon sokarcú állapot, az egyes szegénységtípust alkotó csoportok más-más pozíciót foglalnak el a társadalmi struktúrában, és helyzetükből való kikerülési esélyeik is differenciáltak. Ennek alapján megkülönböztetünk átmeneti és tartós szegénységet, valamint a jövedelmi-megélhetési és a halmozottan szegények kategóriáját. Ez utóbbi kategóriára használják a kutatók a mélyszegény, leszakadó és kirekesztett jelzőket egyaránt. A jövedelmi szegények életében a szegénység "csak" a mindennapi megélhetést érintő probléma (Szalai, 2002). A megélhetési szegények felzárkóztatása kizárólag anyagi eszközökkel is megoldható. Ezzel szemben a kirekesztetteknél a probléma sokkal súlyosabb, hiszen számukra a szegénység már életformává vált, életük minden szféráját ez a léthelyzet hatja át. Az első csoportba elsősorban az alacsony fizetéssel rendelkező aktív dolgozók, a gyermeknevelés miatt kisebb anyagi erőforrásokkal rendelkező munkás és esetenként alkalmazott kategóriába tartozó családok, valamint a minimálnyugdíjjal rendelkező, főként városi idősök tartoznak. Ők a rendszerváltást követően elsősorban az infláció munkaerőpiacra gyakorolt hatása, valamint a társadalombiztosítási juttatások devalválódása miatt váltak jövedelmi szegényekké. Azonban ezek a csoportok lakóhelyüket, lakhatási körülményeiket, a gyermekek iskoláztatását tekintve továbbra is a többségi társadalom tagjaiként élik mindennapjaikat. Ők alkotják a mai magyar társadalom egytizedét. Ezzel szemben a kirekesztettek, - ahogy elnevezésükből is következik-, szinte teljesen elszakadtak a társadalomtól. Közös jellemzőjük, hogy szegénységük elsősorban nem a rendszerváltás következménye, hanem adott esetben évtizedekre nyúlik vissza. Társas kapcsolataik rendkívül beszűkültek, csak a hasonló helyzetben élőkre korlátozódnak. Ők a lepusztult lakótelepek, az elhagyott tanyák, a feltört lakások lakói. Sajátos intézményrendszer alanyai: gyermekeik túlnyomórészt kiegészítő iskolákba járnak, ők azok, akik szinte kizárólag az önkormányzattól kapott jegyeket beváltva a szociális diszkonboltokban vásárolnak és belőlük rekrutálódik a fekete piacon megjelenő kiszolgáltatott helyzetben lévő munkavállalók többsége. A rendszerváltás előtt főként ezekből a családokból kerültek ki az ingázók, az építő- és a nehézipar foglalkoztatottjai, akik a rendszerváltás után felszámolódott másfélmillió

munkahely megszűnésekor szinte 100%-ban elveszítették a munkájukat. Ezek a munkavállalók munkájuk elvesztésével nemcsak a megélhetési forrásuktól fosztódtak meg, hanem megszűnt számukra a különböző szociális és oktatási intézményekhez való kapcsolódás lehetősége is. Belőlük rekrutálódik a mai nagyvárosi hajléktalantömegek legnagyobb hányada.

A kirekesztődés nem csak ezt a csoportot érintette. A mélyszegények táborát növelték a különböző állami intézményekből kikerülő, társadalmi kapcsolatokkal nem rendelkező emberek is, így az állami gondozottak, a tartós egészségügyi ellátásban részesülők, a börtönből kiszabadultak. Ezek azok az egyének, akik szinte egyáltalán nem rendelkeznek családi háttérrel. A családi háttér hiánya önmagában is rendkívüli módon megnöveli a kirekesztetté válás kockázatát. (Szalai, 2002) Önmagában azonban a család megléte nem jelenti "akadályát" a mélyszegénnyé válásnak. A családi kapcsolatok szoros érzelmi kötelékeken alapuló volta szolgálhat csak védelmül a kirekesztődés ellen.

A kirekesztettek vizsgálatára különböző mérési módszerek állnak rendelkezésre, halmozott szegénységüket öt mutató mentén vizsgálják, amelyek a következők: jövedelmi szegénység, fogyasztási szegénység, szubjektív szegénység, lakásszegénység és lakáskomfort-szegénység (UNDP-jelentés, 2003). Azokat az egyéneket, illetve családokat tekintik kirekesztetteknek, akik az öt dimenzió közül legalább háromban érintetteknek bizonyultak. Magyarországon a helyzet a lakásszegénység és a lakáskomfort szegénység terén a leg súlyosabb. A 2000. évi adatok szerint a háztartások több mint 40%-ában nem fordult elő a szegénység egyetlen dimenzióban sem, halmozott szegénységben viszont a lakosság 10 %-a érintett.

A következő táblázat az egyes szegénységek kategóriák magyar háztartásokban való előfordulását foglalja össze 1998-2000 között.

IV.2/2. táblázat: A szegénység halmozódása a háztartásokban

A háztartások szegénységének típusa és kapcsolódása	1998	1999	2000
	országos aránya %		
Nincs egyféle szegénység sem	28,3	41,5	42,9
Csak egyféle szegénység jellemző van, ebből:	34,1	30,9	30,4
- Csak jövedelmi szegénység van	3,7	4,1	³
- Csak fogyasztási szegénység van	7,2	10,1	
- Csak szubjektív szegénység van	16,3	6,5	
- Csak lakásszegénység van	0,9	5,4	
- Csak lakáskomfort-szegénység van	5,9	4,9	
Kétféle szegénységtípus van	23,8	15,1	14,3
Háromféle szegénység van	9,4	7,3	6,7
Négyféle szegénységtípus van	2,7	3,9	2,9
Ötféle szegénységtípus van	1,2	1,2	1,5
Együtt	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH, Háztartási Költségvetési Felvétel, 1998,1999,2000

Ha a halmozott szegények 1,1 millió fős tömegéhez hozzáadjuk még a hajléktalanok számát, ami körülbelül 50-80 ezerre tehető, illetve az intézményi háztartások szegényeit, akkor elmondható, hogy a magyar társadalom 12-13%-a kirekesztettként él.

A következőkben a 2003. évi UNDP jelentésben található adatok és elemzés alapján vázoljuk a kirekesztett egyének és családok háztartásainak főbb jellemzőit. Ha demográfiai szempontok alapján vesszük górcső alá a mélyszegények csoportját, akkor látható, hogy sok közöttük az idős, egyedülálló ember. A 70 éves, illetve annál idősebb háztartásfővel rendelkező családok alkotják a mélyszegények egyharmadát. A gyermekek közül minden ötödik halmozottan szegény, amely annak a következménye, hogy a nagycsalád nagyon megnöveli a kirekesztettség kockázatát, tehát a mélyszegény kiskorúak többsége sokgyermekes szülők gyermeke.

A kirekesztett családok családfőinek nagy része munkanélküli és csak alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezik. A lakáskörülményekre jellemző, hogy jóval kisebb és rosszabb állagú lakásokban élnek, mint a magyar átlag. A háztartások felében nincs vezetékes víz és fürdőszoba, az otthonok kétharmada egészségtelen.

A kirekesztettségben élő családok kiadásai több mint 50%-át élelmiszerre költik, 20%-át pedig a lakás fenntartására. Ebből látható, hogy ruházkodásra, lakásfelszerelésre,

művelődésre, szórakozásra szinte egyáltalán nem áll rendelkezésre forrás a családi költségvetésükben. Ezek hiányában nem nyílik lehetőségük a többségi társadalom életébe való bekapcsolódásra. Megfelelő ruházat hiányában, előnytelen külsővel minimálisra csökkennek az esélyeik a munkaerőpiacra való visszakerülésre, ügyeik intézésére, hátrányokat szenvednek gyakorlatilag az élet minden területén. Az igazi gátja érdekeik megfelelő szintű artikulációjának alacsony iskolai végzettségük.

A mélyszegények alig rendelkeznek tartós fogyasztási cikkekkel, leromlott állapotú lakásokban, tipikus szegényövezetekben élnek. A kirekesztett családok gyermekei számára nem nyílik lehetőség a továbbtanulásra, ami előrevetíti annak kockázatát, hogy felnőttként is kirekesztettként fognak élni.

A leszakadók helyzetét tovább súlyosbítja az a tény, hogy minden harmadik kirekesztett háztartásban találunk tartósan beteg családtagot. A magyar háztartásoknál minden ötödik esetben találkozunk ezzel a problémával.

A kirekesztődés kialakulásának van még két olyan kockáztnövelő eleme, amely nem az egyéni sors vagy a családi háttér következménye. Az egyik ilyen faktor a kutatási témánk szempontjából kiemelt fontosságú települési hátrány, a másik mélyszegénységet generáló tényező az etnikai származás.

A szegénység kockázatában 1990 előtt a földrajzi elhelyezkedés kevésbé volt meghatározó tényező. A rendszerváltás utáni második évben Budapest és a falvak között a szegénységrátában csupán kétszeres volt az eltérés, 1998-ra ez a differencia tízszeressé nőtt (Spéder, 2002). Az 1990-es évek elején csak az északkelet-magyarországi régió mutatója volt kiugróan magas, az akkori átlag másfélszerese, amely hat év múlva kétszerese lett az 1998. évi átlagnak, és csaknem tízszerese a budapesti rátának. Ma már az eltérő típusú településen lakókat óriási különbségek jellemzik. Megállapítható, hogy a tartósan szegények főként falvakban és kisvárosokban, valamint főként az ország északkeleti részében laknak. Budapesten és a Dunántúlon nem számottevő a tartósan szegények aránya. Az átmenetileg szegények is a fejletlenebb kelet-és észak-magyarországi régiókban élnek leginkább, - de érdekes adat talán -, hogy településtípus alapján elsősorban a megyeszékhelyekre koncentrálódnak. A falusiak jövedelmekben való lemaradása az adatokból jól nyomon követhető. Azokon a területeken, ahol a lakosság még képes az önellátásra, ott a jövedelmi különbségek például a fővárosi jövedelmi szegényekhez képest mérsékeltebben jelentkeznek. A kirekesztettek helyzetén azonban az önellátás nem segít számottevő mértékben.

---

³ Módszertani megfontolások miatt, a szegénység jellemzőinek szigorítása eredményeként hiányos az adatsor.

Az országon belüli szegénység és kirekesztettség szempontjából releváns információkkal szolgál a humán-fejlettségi mutató, az az a HDI-index. A HDI-index négy fő összetevőből áll, amelyek az alábbiak:

- az oktatásban megszerzett tudás,
- az egy lakosra jutó GDP,
- az életszínvonal,
- az élethossz, amelyet a születéskor várható élettartam mutatójával mérnek. (UNDP-jelentés, 2003).

A HDI-re kapott értékek 0-1 között helyezkednek el, az 1 közeli értékek jellemzik a fejlettebb területi egységeket. Magyarország HDI-indexe 0,817, amellyel a világranglista 43. helyén áll.

Magyarországon 1999-ben végeztek HDI-index számítást a megyékre és a fővárosra. (UNDP-jelentés, 2003.) A megyei értékek meghatározásánál is felmerül az a módszertani probléma, ami általában véve is megnehezíti a szegénység és kirekesztettség területi dimenziók mentén történő vizsgálatát, amely nem más, mint a területi mutatók korlátozott volta. A területi információk beszerzése azért problematikus, mert a népesség főbb jellemzőiről csak a népszámlálások nyújtanak információt. A GDP esetében - lévén, nem állnak rendelkezésre területi árindexek-, csak becslt adatokkal dolgozhatnak a kutatók.⁴

A régiókra vonatkozó értékek a megyei adatok népességgel súlyozott átlagai.

A következő táblázatban nyomon követhető a HDI-index mutatójának alakulása 1999-ben Magyarország megyéiben és a fővárosban.

⁴ Számos más apróbb módszertani probléma is felmerül a HDI-index meghatározása során, de ezek témánk szempontjából nem bírnak túl nagy jelentőséggel, ezért nem térünk ki rájuk részletesen.

IV.2/3. táblázat: A humán-fejlettségi mutató (HDI) megyei differenciáltsága 1999-ben

Megye, régió	Népesség (ezer fő, 2000)	HDI99	A HDI alapelemei			
			Születéskor várható élettartam	Írni-olvasni tudók	Összevont iskolázottsági mutató	Egy lakosra jutó GDP (PPP,USD)
Budapest	1812	0,866	71,6	99,7	80,3	20400
Pest	1033	0,790	70,2	99,0	63,3	8700
Közép-Magyarország	2844	0,838				
Fejér	426	0,821	70,7	99,5	70,5	12200
Komárom-Esztergom	310	0,805	70,4	99,5	73,4	8900
Veszprém	373	0,805	71,4	99,6	70,7	8500
Közép-Dunántúl	1108	0,812				
Győr-Moson-Sopron	424	0,841	72,1	99,7	74,2	14000
Vas	266	0,823	70,5	99,6	71,3	12600
Zala	293	0,813	70,7	99,5	75,2	9600
Nyugat-Dunántúl	983	0,827				
Baranya	401	0,798	70,0	99,3	72,7	8300
Somogy	330	0,789	70,2	98,9	71,2	7400
Tolna	244	0,805	70,1	98,6	73,8	9500
Dél-Dunántúl	975	0,797				
Borsod-Abaúj-Zemplén	730	0,788	69,6	98,8	75,2	7200
Heves	323	0,800	70,8	99,2	75,4	7700
Nógrád	217	0,776	70,2	98,7	71,2	5900
Észak-Magyarország	1269	0,790				
Hajdú-Bihar	542	0,797	70,6	99,1	73,7	7700
Jász-Nagykun-Szolnok	412	0,789	69,7	98,8	75,1	7200
Szabolcs-Szatmár-Bereg	570	0,773	69,3	98,9	72,0	5900
Észak-Alföld	1523	0,786				
Bács-Kiskun	532	0,796	70,7	99,1	73,2	7500
Békés	392	0,796	70,8	99,5	73,8	7300
Csongrád	418	0,815	70,8	99,5	78,7	9200
Dél-Alföld	1341	0,802				
Magyarország	10043	0,817	70,6	99,3	75,0	10700

Forrás: UNDP-jelentés, 2003.

Az adatok ebben az esetben is alátámasztják a főváros kimagasló fejlettségét. A Közép-Magyarországi Régió HDI-indexe is jóval meghaladja az országos átlagot. Az adatok mind a régiók, mind a megyék szintjén a nyugati országrész előnyét tükrözik. A régiók közül a Nyugat-Magyarországi Régió fejlettsége meghaladja az országos átlagot, de a megyék rangsorában is a nyugati országrész megyéi (Győr-Moson, Vas) állnak az élen. Melléjük zárkózik még fel Fejér megye a Közép-Dunántúli régióból. Az ország keleti és északi térségeiből csak Csongrád megye közelít az országos átlaghoz, ami főként Szeged dinamikus gazdasági fejlődésének és oktatási központ funkciójának következménye. A legkedvezőtlenebb helyzetű a régiók HDI-indexe alapján is az Észak-Magyarországi és az Észak-Alföldi Régió. E régiókban találhatók a legalacsonyabb indexértékekkel rendelkező megyék: Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg. A Dunántúlon szembetűnő a Dél-Dunántúl

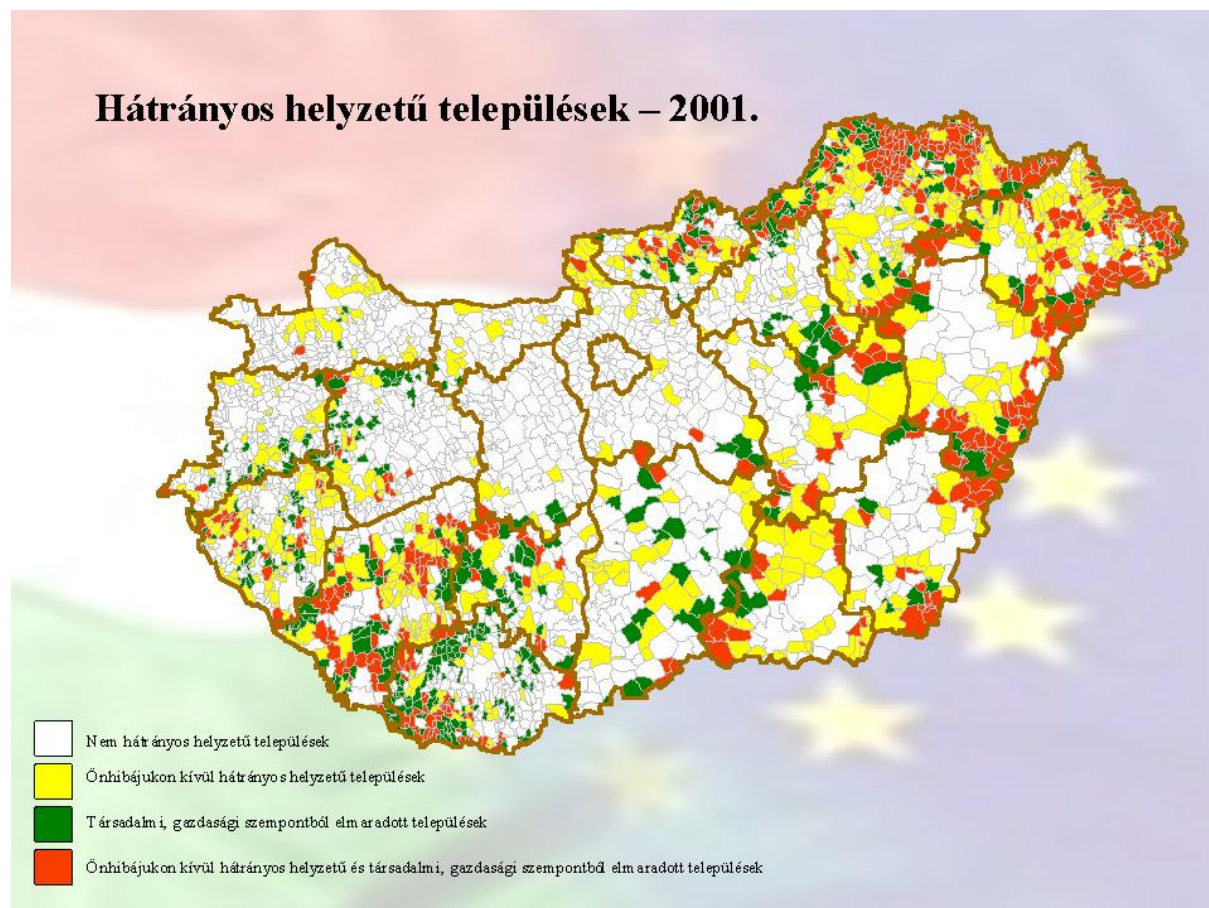

hátránya a nyugati országrész fejlett térségeihez képest. A Baranya aprófalvas térségei által generált kedvezőtlen helyzetet még a fejlett régióközpont, Pécs sem tudja mérsékelni. A Dél-Dunántúli Régió megyéi közül Tolna értékei meglehetősen magasak, amely a paksi atomerőmű megyei GDP-re gyakorolt hatásának tudható be.

A táblázat adataiból látható, hogy a humán fejlettségi mutató értékei is leképezik, a más profilú területi kutatások eredményeit. A perifériákon a helyzet változatlan, a területi hátrányok nem mérséklődtek számottevően. A települési hátrány, mint arra korábban már érintőlegesen történt utalás, úgynevezett kollektív hátrány (Szalai, 2002) a társadalmilag kirekesztettek számára. A városok és a falvak közötti óriási különbségek létrejötte részben az erőltetett szocialista iparosításnak, másrészt az ország főként határmenti régióit érintő tudatos visszafejlesztési politikának a következménye. Az 1945 után kezdődött és a 70-es években csúcspontjára jutott folyamatok a lakosság munkaerőpiaci helyzetét alapvetően befolyásoló infrastrukturális különbségeket eredményeztek, amely helyzet alapvetően befolyásolta jövedelmi viszonyait, valamint közvetetten kihatott érdekérvényesítő képességeikre és a társadalmi integrációba való bekapcsolódásuk esélyeire is. A rendszerváltás végleg a mélyszegénység állapotába juttatta az apró zárványtelepülések lakóit, akik tömegével veszítették el munkájukat. A településeken sok esetben a legalapvetőbb szolgáltatásokat sem találjuk meg, nem működnek a különböző oktatási intézmények, nincs egészségügyi ellátás.

Az ingatlanok elértéktelenedése miatt a zárt aprófalvak, valamint a depressziós, volt ipari körzetek lakói számára lehetetlenné vált a mobilitás. A kirekesztettségéből való kitörésük csak nagyon összehangolt, számos területet érintő integrált fejlesztési programok eredményeként valósítható meg, saját-gyakorlatilag nem létező- erőforrásaikból képtelenek erre.

A következő térkép négy kategória mentén ábrázolja Magyarország településeit, amelyek alapján jól nyomon követhetők hazánk leginkább periférikus területei. (A sötét foltok jelzik a leginkább leszakadó, periférikus térségeket).

Forrás: Sziklai László- 10 éves a Szociális Törvény című konferencián elhangzott előadásanyaga

A kirekesztés másik forrása, amely nem az egyéni sors, illetve a családi háttér által determinált, tehát szintén kollektív faktor, az etnikai szegénység, amely Magyarországon a cigány lakosság kétharmadát sújtja. Az előbbieken vázolt területi egyenlőtlenségek és abból fakadó hátrányok, valamint az etnikai szegénység között szoros összefüggés áll fenn. Az ország leginkább kirekesztettnek tekinthető csoportja az aprófalvas térségek és a magas munkanélküliséggel sújtott volt nehézipari központok alkotta depressziós térségek roma lakossága. A rendszerváltás előtt, a kormányzat kényszerasszimilációs politikája bár magán viselte a totális rendszerek sajátosságait, mégis ezen időszakban a romák számára lehetővé vált egyfajta limitált felzárkózás a többségi társadalom tagjaihoz. (Szalai, 2002) Megindult iskoláztatásuk, szakmát tanultak, munkahelyhez, sok esetben lakhatási lehetőséghez jutottak. A 80-as években e folyamatok eredményeként vált normává számukra a gyermekek iskoláztatása, a szakmatanulás és a születésszabályozás. A rendszerváltás ezt a pozitív tendenciát törte meg. A tömeges elszegényedés közepette a létbizonytalanságba került tömegek számára a romák számos esetben bűnbakként aposztrofálódtak, és ha látenszen is, de megfogalmazódott egyfajta igény a többségi társadalom tagjai részéről a korábbi helyzetükbe

való visszataszításukra. A hátrányos helyzetű kistelepüléseken a meglehetősen limitált szociális juttatásokért harc indult a romák és nem romák között. Kirekesztettségük érzékeltetésére álljon itt néhány adat: a romák szegénységi rátája hétszerese, a tartós szegénység tekintetében csaknem tízszerese a nem romákénak. A cigány származású embereknek csupán egyötöde nem volt még élete során szegény. (Spéder, 2002).

Összefoglalóan elmondható, hogy a rendszerváltás alapvetően a foglalkoztatás terén okozott drámai változásokat a magyar társadalomban, amely az 1990-es évek derekán tömeges elszegényedéshez vezetett, amely mértéke 1995-97 között volt a legmagasabb. A magyar társadalom legmagasabb szegénységi kockázattal rendelkező csoportjait a gyermekek, a gyermeküket egyedül nevelő szülők, a három és több gyermekes családok, az alacsony iskolai végzettségűek, a tartós munkanélküliek, a falun élők és a roma emberek alkotják. A területi különbségek számottevőek, a hátrányos helyzetű depresszív térségekben nem megfelelően működnek a szociális feszültségek kezelésére hivatott intézmények, amely elsősorban a települések kedvezőtlen gazdasági helyzetének következménye. (Nemzeti Fejlesztési Terv, Helyzetelemzés, ESZCSM, 2002.).

A társadalmi kirekesztés mérséklése, a halmozottan hátrányos helyzetűek életkörülményeinek javítása az egyik legsürgetőbb össztársadalmi feladat, amely számos szinten igényel reformokat. Először szót kell ejtenünk az Európai Unió csatlakozásunkból fakadó kötelezettségeink teljesítésére. Mint arra a bevezetőben már utaltam, az 1997. évi amszterdami szerződés óta a társadalmi kirekesztés az egyik leggyakrabban hivatkozott szó az Unióban. Jelenleg érvényben van a leghátrányosabb helyzetű társadalmi csoportok felzárkóztatását célzó uniós szintű együttműködés, amelynek egyik legfontosabb eszköze a foglalkoztatáspolitikát érintő nyílt koordinációs rendszer. Az EU célkitűzéseket fogalmaz meg a kirekesztettség mérséklésére vonatkozóan, melyek be kell, hogy épüljenek minden tag- és csatlakozni kívánó ország nemzeti és regionális politikájába. A tagországok két évente nemzeti cselekvési terveket készítenek, mutatókat dolgoznak ki a társadalmi kirekesztettség mérésére, valamint felülvizsgálják és értékelik a cselekvési tervet.

A társadalmi kirekesztődés elleni stratégia minél sikeresebb megvalósítását a 2002. január 1-től életbe lépett Közösségi Akcióprogram is segíti, amelyhez Magyarország is csatlakozott 2002. júliusában. Fontos fejlemény, hogy a Magyar Kormány a közelmúltban elkészítette a társadalmi beilleszkedésre vonatkozó Közös Memorandumot, amely a legfontosabb szakmapolitikai intézkedéseket és irányokat tartalmazza. A Memorandum elfogadását követően hazánkban valószínűleg 2004. őszére kell elkészítenie az első társadalmi kirekesztés elleni nemzeti cselekvési tervét.

A társadalmi kirekesztés problematikája, a jelenség rendkívül komplex jellege előrevetíti azt a tényt, hogy mérséklése és megszüntetése csak akkor lehetséges, ha megtörténik a különböző szakmapolitikai döntések és az e célra fordítható források elosztásának összehangolása. E folyamatban a területfejlesztés szereplőire számos feladat hárul. Ezt indokolja az a tény is, hogy ma már világosan látszik, hogy elengedhetetlenül szükség van a területi szintű szociálpolitikai tervezés reformjára. Ezt több tény is indokolja, egyrészt az uniós csatlakozás révén megnyíló új forrásokhoz való hozzájutás módszere, a tervezett közigazgatási reform, az egyes ágazatok közötti partnerségi viszonyok erősítésének szükségessége, továbbá a szociális ágazat hatékonyabb feladatellátásának igénye. A közigazgatási reform következményeként a szolgáltatásszervezés két kiemelt területi szintje a kistérség és a régió lesz. Kistérségi szinten fontos előrelépést jelentett mind a területi szintű tervezés, mind pedig a tárcák közötti partnerség szempontjából a kistérségi szociális felzárkóztató programok bevezetése, amely keretében mind az ESZCSM, mind pedig a programba bevont kistérség által érintett megye területfejlesztési tanácsa három éves időszakra forrásokat biztosít a kistérséget alkotó településeken elsősorban a hiányzó alapellátási formák megteremtésére. A programon belül különösen preferáltak a társulások formájában megvalósítani kívánt projektek. Ez a gyakorlat mindenképpen folytatandó a jövőben is. Regionális szinten is elengedhetetlenül fontos a szociálpolitikai tervezés meghonosítása, amelyet egyrészt a Strukturális Alapokhoz való hozzáférés feltételeinek megteremtése indokol, másrészt pedig a regionális fejlesztési tanácsoknál rendelkezésre álló támogatásokhoz való hozzájutás tesz aktuálissá. A területfejlesztési intézményrendszer 1999. évi reformjának eredményeként létrejött regionális fejlesztési tanácsok mintájára szükséges a regionális szociálpolitikai tanácsok létrehozása is. A szociális terület regionalizációja során elkerülendő számos olyan hiba, amelyet a szegénység és kirekesztettség kutatói a szociális ellátások települési szintű decentralizációjával kapcsolatban rónak fel. Nagyon fontos, hogy a leosztott feladatok mellé kellő mértékű elosztható forrás is rendelkezésre álljon a regionális intézmények számára, ne csak a parlamenti választások idején helyeződjenek feladatok ellátására szolgáló források a decentralizált szintekre, mint ahogy ez jelenleg például a csatlakozásra váró országok közül Csehországban történik a regionalizált szociális szolgáltatásszervezés terén.

A társadalmi kirekesztés elleni küzdelem csak akkor lehet igazán hatékony, ha a területfejlesztési politikákban is fontos szempontként jelenik meg a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének szükségessége. Olyan támogatáspolitikára van szükség, amely lehetővé teszi a helyi társadalom erőforrásainak mozgósítására irányuló

kezdeményezések támogatását. A területfejlesztés és a vidékfejlesztés szereplőinek pedig együtt kell működnie a falu hagyományosan valaha meglévő önszervező folyamatainak visszaállításában.⁵

Megítélésünk szerint a társadalmi kirekesztés 2004. évtől induló új, a területi dimenziókat is hangsúlyosan magába foglaló vizsgálata számos új információt fog szolgáltatni a területi egyenlőtlenségek okairól, jellegzetességeiről, valamint közelebb viszi a kutatókat a periféria-problematika alaposabb megismeréséhez is.

Felhasznált irodalom:

- A szociális terület helyzetelemzése, 1994-2001. ESZCSM háttéranyag a Nemzeti Fejlesztési Tervhez
Fóti Klára (szerk, 2003.): A szegénység enyhítéséért. Helyzetkép és javaslatok. Országjelentés a humán fejlettségről a UNDP program keretében, MTA Világgazdasági Kutató Intézet
Monostori Judit: A szegénység és társadalmi kirekesztés indikátorai, Konferencia- anyag, 2003.
Spéder Zsolt: A szegénység változó arcai, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság-Századvég Kiadó, Budapest, 2002.
Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. in: Szociológia Szemle, 2002/4.
Sziklai István: Az átmenet társadalmi, gazdasági kihívásai - Konferencia-anyag, 2003.
Ajánlott irodalom:
Ferge Zsuzsa-Tausz Katalin-Darvas Ágnes: Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztettség ellen. Esettanulmány Magyarországról, International Labour Office, Budapest, 2002.
Füleki Dániel: A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai. in: Szociológiai Szemle, 2001/2.
Havasi Éva: Szegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon. in: Szociológia Szemle, 2002/4.

⁵ A tárcák előtt álló feladatok áttekintése részben Sziklai István, az ESZCSM munkatársának a 10 éves a Szociális Törvény című konferencián elhangzott előadásának felhasználásával készült.

V. Sajátos periféria-problémák

V.1. A környezeti periféria kérdései

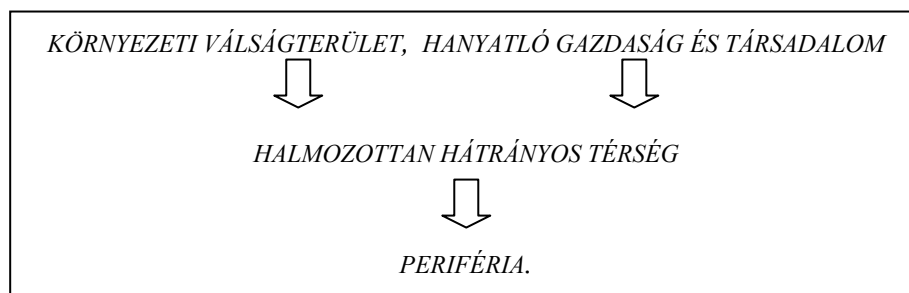
Környezetünk konfliktusai a periferián

Az elmúlt évtizedekben Magyarország **bizonyos határmenti vidékein, valamint az úgynevezett belső perifériákon és félperiférikus övezetekben környezeti problémák halmozódtak fel.** Ilyen területnek tekinthetők a ténylegesen periférikus helyzetű észak-magyarországi és az Alföld keleti határvidékén fekvő kistérségek, valamint a belső- és félperiférikus tanyás körzetek a Tisza mente egyes szakaszai és a Dunántúl aprófalvas övezetei is. Ezen térségek települései tömörítik magukba talán legtipusosabban a halmozottan hátrányos periféria-helyzetet, a szegénység sajátosságait, a környezeti degradáltság jellegzetességeit. Sajnos számos jel mutat arra, hogy napjaink társadalmi-gazdasági folyamatai sem igazán segítik elő a perifériák fejlettebb térségekhez történő felzárkózását, a meglévő regionális különbségek tovább nőnek, konzerválódnak, s a területi leszakadás kiterjed.

A rendszerváltást követően felerősödött gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamatok nyomán, **egyres korábbi ipari övezetek és aprófalvas térségek, valamint a centrumoktól való távolság miatt a gazdasági vérkeringésből kimaradó falvak és határmenti területek erősen periférikus jellegűvé váltak.** Ezek a térségek részben a szegényes természet- gazdaság- és településföldrajzi adottságok, részben a korábbi kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők és hatások miatt (a piactól való távolság, a mezőgazdasági alapanyag termelésre alapozott egyoldalú gazdaságszerkezet, a gazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége, az infrastrukturális elmaradottság, a jelentékeny ipari termelőkapacitás hiánya) kerültek halmozottan hátrányos helyzetbe. A határmenti fekvés önmagában még csak területi pozíció miatt képezi a periféria jelentését, azonban ennek másodlagos jelentése valós problémát közöl, - krónikus tökehiányt, akut foglalkoztatási válságot, környezeti gondokat. A marginális „fekvés” és a periférikus „helyzet” sok esetben egyet jelent a kistérségek gazdasági versenyben való leszakadásával, a települések elöregedésével, elnéptelenedésével az általános életszínvonal csökkenésével és a természeti és az épített környezet állapotának drasztikus romlásával. A területi egyenlőtlenség, a halmozottan hátrányos helyzet állandósulhat, s a perifériák települései egyre kevésbé képesek

kimozdulni a jelenlegi állapotból. **A környezeti válság** sújtotta rurális, határmenti és belső periférikus települések hátránya - a gazdasági-társadalmi fejlettségben mutatkozó lemaradás - **a 90-es években tovább fokozódott, sőt a periferizálódás felerősödött** (V.1/1.ábra).

Részben az EU elvárásoknak való megfelelés, a környezetvédelmi és a regionális politikai kérdések iránt megnövekedett érdeklődés miatt, **a periféria-körülmények között zajló környezeti változások az elmúlt években új megvilágításba kerültek.** Magyarországon a környezetvédelem, - a regionális politika és a mezőgazdaság kérdéseivel együtt - különös tekintettel a jelenben zajló európai integrációs folyamatokra ma megkülönböztetett jelentőséggel bír. Azokban a térségekben azonban, ahol a sorozatos környezeti terheléseket társadalmi és a gazdasági hanyatlás előzte meg, illetve követte, a probléma megoldása még várat magára.

V.1/1.ábra. A környezeti terhelésből adódó konfliktusok sokszor elősegítik, bizonyos esetben determinálhatják a perifériák kialakulását (saját szerk)

A perifériákon a környezetgazdálkodás alacsony szintje miatt, környezeti stratégiák nem alakultak ki. Továbbra sincsenek működő környezeti programok, a hulladékgazdálkodás, a szennyvízkezelés és csatornázottság színvonala hiányos és elmaradt, a szeméttárolók sok esetben illegálisak, az infrastrukturális és a közlekedési lehetőségek nem bővültek az elmúlt években.

A perifériákon a legtöbb településnek nincs környezetvédelmi célú együttműködése a közeli településekkel. Ez két dolgot jelenthet, vagy olyan kicsi a környezetszennyezés, hogy erre nincs szükség, vagy pedig az együttműködésre - hasonlóan a többi szférához - nincs meg a szükséges két fél és a közös akarat, az igény. A nemzetközi együttműködések jövőbeli fontosságát magyarázhatja, hogy sokszor a szennyezés nagy része a határon túlról származik. Az Alföld esetében például a legtöbb a szennyezés a romániai és ukrain oldaltól érkezik (Nagy I. 1999).

Néhány környezeti mutató segítségével jól körülrajzolhatjuk azokat a térségeket, melyeket ma Magyarországon egyértelműen határmenti és belső perifériáknak nevezünk.

Ezek jórészt fedik a perifériális jelleg egyéb meghatározó jegyeit is. Az alacsony gazdasági versenyképességű, a magas munkanélküliségi rátával és nagy elvándorlási különbözettel, az átlagtól elmaradó intézményi ellátottsággal és csökkenő életszínvonalon élő lakossággal jellemezhető térségek nagyjából egybe esnek a kevésbé fejlett környezeti infrastruktúrával rendelkező települések övezeteivel.

Negatív környezeti mutatók, alapvető környezetvédelmi problémák elsősorban ott fedezhetők fel, ahol más területi kutatások a korábbiak szerint periferiákat fedtek fel (humán-fejlettségi mutató (HDI) megyei differenciáltsága UNDP-jelentés-2003, gazdasági potenciálmodell, gazdasági periferiák lehatárolása Nagy G. 2003.). Egyértelműen **kedvezőtlen helyzet tapasztalható** - a komfort nélküli, valamint a szennyvízcsatornahálózatba bekötött lakások arányát és az 1km-re jutó csatornahálózat hosszát illetően - **Észak-Borsodban, K-Magyarország határmenti kistérségeiben** (kivéve a nagyvárosok közvetlen körzeteit), **az Alföld szórványtelepülésein, a tanyás övezetekben és a Tisza menti kistérségekben, valamint a Dunántúl aprófalvas térségeiben.**(V.1/1-7. térképmelléklet)

Elsődleges célok a periferiákon

A periférikus térségek számára - a maguk által megfogalmazott igények figyelembevételével – az egyik legfontosabb célkitűzés a lokális infrastruktúra erőteljes fejlesztése. Ez komoly gazdasági fejlődést gerjeszthetne, ráadásul jelentős munkaerő-felesleget kötné le. A vállalkozások fellendülése, a munkanélküliség csökkentése is csak akkor várható, ha kiépül a megfelelő színvonalú infrastruktúra. **A terület- avagy vidékfejlesztési stratégiai kitörési pontok keresésekor prioritást kell kapnia a műszaki infrastruktúra átfogó, korszerűsítésének, a belterületi úthálózat, a gáz-, út-, telefon-, szennyvízhálózat, a közvilágítás fejlesztésének, a kommunális hulladék kezelésének és a lakosság, valamint az önkormányzatok, a humán szféra felkészültségének és tudásának.** Mindehhez természetesen komoly pénzügyi feltételek szükségesek. Ennek érdekében a környezetvédelem és a helyi agrárszektor képviselőinek az önkormányzattal együttműködve, a környezeti és gazdasági érdekek mellett fel kell vállalnia bizonyos szociális szerepet és felelősséget is. Az önkormányzatoknak be kell kapcsolódniuk az EU-s és országos programokba, maradéktalanul **ki kell használniuk a támogatások nyújtotta segítséget. A hatékonyabb cselekvés további előfeltétele a lokális és regionális együttműködés,** hiszen az egyes települések adottságait és korlátait figyelembe véve "megoszthatják" egymás között a környezetgazdálkodási feladatokat.

A központ és periféria fogalmának ellentmondásai a környezet vonatkozásában

A környezetvédelem tekintetében a „központ és periféria” dichotómikus fogalmának és kapcsolatának problémája nem illeszthető a hagyományosan értelmezett periféria elgondolás rendszerébe. **A különböző térfolyamatok által generált területi konfliktusok a környezeti rendszerekben egyszerre jelentkeznek, de az egyes problémaelemek sajátosan, nem feltétlenül a duális viszonyok alapján jelennek meg a térben. A földrajzi, gazdasági és társadalmi - központ és vidéke kettősség a környezeti periferizálódás dimenzióiban egyszerre jelentkezik, de nem egymással párhuzamosan.** Az egyes periférikus jelzők a környezeti felfogás szerint esetenként nem feltétlenül negatívak, ezzel ellentétben egyes centrum tényezők sok esetben környezeti konfliktusok és degradáció forrásai. (A természet- és környezetvédelem sok esetben alacsony népsűrűségű térségek, lakatlan tájak eredeti állapotának megőrzéséért küzd, holott ezek térbeli megjelenése legtöbb esetben nem a helyzeti, vagy a fejlettségi központokhoz kötött, ugyanakkor a centrális, urbanizált terek számos környezeti veszélyforrást hordoznak.) A környezet periféria értelmezését megnehezíti, hogy a környezet fogalmában sem globálisan sem egyéb térbeli szinteken **nem jelenik meg egyértelműen a központiság motívuma - következésképp leszakadó területekről sincs értelme beszélnünk.**

A környezeti rendszerelmélet eddig nem adott választ eme összetett probléma feloldására, **azonban világosan látszik, hogy a hátrányos helyzetű, elmaradott térségek körülírására a településkörnyezeti elemek, településközi terek negatív jellemzői kitűnően alkalmazhatók.** Nem vitatható az sem, hogy mind globálisan, mind a hazai viszonyokat figyelembe véve egyfajta kettősség áll fenn a környezeti szempontok alapján fejlettebb és elmaradottabb terek között. A dualitás azonban nem helytálló megközelítés, hiszen a kevésbé éles különbségek, a problémakomplexumok bonyolultsága és **a környezeti gondok térbeliségének polarizált megjelenése miatt nem lehet egyszerű ellentétpárokat felállítani.** Célszerűbb úgy fogalmaznunk, hogy **a fenntarthatóság jövőbeli esélye egyes térségekben nagyobb, mint ahol fejlődést környezetileg kedvezőtlen jelenségek és folyamatok lassítják.**

A környezeti problémák és ezzel együtt a fenntartható fejlődés regionalizáltsága tehát valós jelenség. A krízisjelek mára egyértelműen kirajzolódtak, az utóbbi évtizedben környezeti válságtérségek alakultak ki. Az ökológiai problémák halmozódnak, a tájak vizuális-esztétikai, de ugyanakkor materiális értéke is csökken, s egyre nagyobb területeken jelentkezik az irreverzibilis beavatkozások egészségkárosító hatása. Magyarország környezeti

állapotát aggasztó jelenségek terhelik. Sajnos a korábban a nagyvárosok és az ipari körzetek környékére korlátozódott szennyezettség egyre jobban terjed. Bár az ipar recessziója, a mezőgazdaságban használt kemikáliák tudatos visszaszorítása kedvezően hatott, a nagyvárosok személygépkocsi állományának megnövekedése, valamint az idegenforgalom és a logisztika fejlődése új szennyezési formák megjelenését hozta magával. Ezeknek a folyamatoknak a kiterjedése megint csak a periféria értelmezését teszi bonyolultabbá, hiszen **egyres környezeti ártalmak gyors diffúziója az ország egész területén nyomon követhető.**

Megfigyelhető az a folyamat, amelyben a „fejlettebb”- centrum környezetkárosító tevékenységeitől igyekszik megszabadulni, s ezeket a vonzáskörbe, vagy távolabbi, kevésbé fejlett, vidéki térségekbe próbálja áthelyezni. **A környezetet terhelő tevékenységek és szolgáltatások kihelyeződése a centrumokból mind a fejlett-fejlődő világ, mind a nagyvárosok és körzetük viszonyában megfigyelhető.** Ezek a változások a vidék és a periféria terhére történnek.

Környezeti centrumok, perifériák, félperifériák

A hagyományos társadalomtudományi felfogást alapul véve „centrum és periféria” a fizikai és társadalmi tér eltérő időbeni és térbeli fejlődése következtében jön létre. Vagyis egymástól különböző fejlettségi szintű magterületeket és az ezektől távol lévő elmaradt, perem-területeket különböztethetünk meg. Környezeti szempontból a centrum-periféria viszonyokat figyelembe véve azt állapíthatjuk meg, hogy a centrumokban a környezeti fenntarthatóság látványos eredményeket mutat, míg a perifériák jövője bizonytalan, kétséges – a hátrányos helyzetű térségek összetett problémákkal állnak szemben. A két szélsőség között megkülönböztethetünk úgynevezett félperifériákat is. E fogalommal kapcsolatban merülhet fel a kérdés; - környezetünk sokoldalú dimenzióit tekintve **létezik-e egyáltalán olyan tér, melyben a természeti és társadalmi folyamatok harmonikusan, stabilan zajlanak, ahol a fenntartható fejlődés környezeti, gazdasági és szociális pillérei egyszerre vannak jelen, vagy csupán eltérő stádiumban lévő környezeti félperifériák alkotják a globális, a regionális és a lokális tereket?** Valójában minden tér globális környezete terhelt, de szűkebb helyi, vagy mikrokörnyezetében egyes tájak, települések környezeti mutatói állandóságot fejeznek ki, s ezzel a fenntarthatóság jeleit mutatják. Ezek lehetnek a fizikai környezet részei: védett területek, nemzeti parkok, vagy a fenntartható településkörnyezet, de lehetnek a kulturális-mentális környezet alkotóelemei is: pl. környezettudatos tevékenységek, eszmék, de ide tartoznak a pozitív környezeti magtartás, tudat és attitűd is. Abszolút értelemben tehát nem létezik környezeti centrum relatíve viszont – lévén itt a perifériákhoz

viszonyítva azokat – számos kisebb környezeti központ van a materiális és az inmateriális szférában egyaránt.

Városi gondok, avagy környezeti problémák diffúziója a centrumokból a perifériákra

A legtöbb város központi funkcióval rendelkező település, melyekhez kisebb-nagyobb településekből álló vonzáskörzet tartozik. A hierarchikus térben fő, vagy alcentrumként értelmezhető városok szomszédságában sok esetben félperiférikus helyzetű települések helyezkednek el. Ha a centrum és periféria reláció hagyományos felfogásából indulnánk ki, akkor a településkörnyezeti rendszerek fenntarthatóságának foka függne a központi pozíciótól, a centrumban kedvezőbb környezeti adottságokat találnánk, mint a félperifériákon, ráadásul a perifériák felé irányuló pozitív környezeti folyamatok terjedésével egyre csökkenne a különbség a vonzáskörzeten belül.

A **környezeti problémák diffúziója** azonban a gazdasági folyamatoktól eltérően, meglehetősen sajátosan működik. **A kockázatok veszélyessége, hatása más, ha csak a város szempontjából nézzük, és más ha egy nagyobb rendszer részeként, a központ-vonzáskörzet viszonyában kezeljük őket.** A közlekedésből az iparból, a fűtésből származó légszennyezés, a csatornázottság megoldatlansága, az ipari és kommunális vízszennyezés, a hulladékkezelés- és gazdálkodás problémája, a diffúz por és rendkívüli **szennyeződések** - valamint ezek **térbeli szétterjedése** a szennyező források körül - **súlyos veszélyt jelentenek** a városon belüli, de a szennyeződés típusától függően a városokhoz közeli és távoli térben is.

A jelenlegi városi életforma, különösen a területhasználat, a közlekedés, az ipari termelés, a mezőgazdaság, a fogyasztás és a szabadidős elfoglaltságok alapvetően felelősek számos környezeti problémaért, melyekkel a fővárosi - és annak agglomerációjában, akár más nagyvárosokban és azok vonzáskörzeteiben - és a perifériákon élő lakosságnak egyaránt szembe kell néznie (V.1/2. ábra). A városi problémákat tehát nemcsak a centrumban élők, de a vidéki térségek, is érzékelik.

A városok a változó életstílus, a termelés, a fogyasztás és területhasználati szokások kialakítói és egyben kulcsszereplői. Éppen ezért **a hazai városok környezeti fenntarthatósága a természeti tőke jelentős részének megtartását is jelenti.** Azt követeli meg tőlünk, hogy a megújuló energiaforrások használatának mértéke ne haladja meg azt a mértéket, amellyel a természeti rendszerek helyreállítják magukat, illetve a nem megújuló erőforrások felhasználása ne haladja meg azt a mértéket, amellyel a fenntartató megújuló erőforrások felválthatják azokat.

Hatótényezők és konfliktust kiváltó okok	Fő környezeti veszélyforrások	A veszélyforrásokkal összefüggő állapotjelzők	<u>Perifériaképző folyamatok, területi konfliktusok</u>
• ipari, • mezőgazdasági tevékenységek • közlekedési, kommunális hulladékok, szennyezés • területhasznosítás • folyószabályozás • bányászat	• légszennyező anyagok • szennyvíz • hulladékok • zaj	• levegő • felszíni- felszín alatti vizek • talaj szennyezett-sége • egészségügy	• települési és üzemi környezeti infrastruktúra hiánya • épített környezet pusztulása • a lokális gazdaság stagnálása, hanyatlása • szociális problémák • a lakosság egészségi állapotának romlása • életszínvonal csökkenés • demográfiai problémák

V.1/2. ábra: A városok legfőbb környezeti problémái, mint perifériaképző tényezők (forr: MTA RKK ATI)

Tehát a városi környezeti fenntarthatóság a biodiverzitás megőrzésén túl biztosíthatja az emberi egészség, az emberi élet és jólét megőrzését is. Ha a városokban megbomlik az egyensúly, azt vonzáskörzeteikben is érzékelhetjük. (Például, ha a közlekedési igények emelkedésével a személygépkocsi-ellátottság tovább nő, de ezt nem követi az infrastruktúra kiépítése, ez fokozottabb légszennyezéshez vezet, mely a városi területeken de azokon kívül is környezeti problémákhoz vezet.)

A város az az egység, amely alkalmas arra, hogy a gazdasági, társadalmi, politikai életen keresztül alapvetően befolyásolja egy-egy térség természeti és környezetvédelmi egyensúlyát. Minden városnak, együttműködve szomszédos településeivel meg kell találnia a fenntarthatósághoz vezető leghatékosabb utat, mellyel is biztosítani tudja az egészséges környezetet és a gazdasági - társadalmi fejlődést. A fenntarthatóság nem vízió és nem is változatlan állapot, hanem kreatív, helyi és egyensúlyt kereső folyamat, amelynek ki kell terjednie a helyi és a vonzáskörzetben működő döntéshozatal minden területére. Az állandó visszacsatolás alapot adhat a városi és a vidéki ökoszisztéma egyensúlyának egyidejű megteremtésére. A gazdasági, társadalmi erőviszonyok országon belüli aránytalan elosztása a nem fenntartható magatartáshoz vezet és mind nehezebbé teszi a változtatást. **A város nem engedheti meg magának, hogy a problémáit a tágabb környezetbe származtassa át, éppen ezért, bármely környezeti egyensúlyzavar elsősorban a városon belül vár megoldásra.**

környezeti problémák a városban

V.1/3. ábra: A városok környezeti problémái (forr: Mozaik Oktatási Stúdió)

A gazdasági szerkezetváltás - mint perifériaképző tényező - környezet aspektusai

Magyarországon a korábbi évtizedekben nagymértékű környezeti szennyezés következett be az ipari termelés övezeteiben. Az elmúlt évszázad kedvezőtlen környezeti

metamorfózisának egyik fő oka az átgondolatlan ipartelepítés, és a – sok helyen még ma is csak papíron megvalósuló - **környezeti tervezés- és gazdálkodás hiánya volt.** A beruházások helyszínének kiválasztását nem előzte meg hatástanulmányok készítése, a lakosság érdekeit pedig szinte valamennyi esetben figyelmen kívül hagyták. Olyan létesítmények települtek be a viszonylag harmonikusan működő, még csak csekély mértékben átalakított környezetbe, melyek megváltoztatták a természeti-és kultúrtájak struktúráját. **A művi beavatkozás** - általában további beavatkozások láncolatát elindítva - **gyökeresen átformálta az eredeti állapotokat,** és ez - a XX. század végére mind globálisan, mind hazai tekintetben - már kizárólag csak mesterségesen volt fenntartható környezetet eredményezett. A szennyezőanyagok és a hulladékok ellenőrizetlenül, szűrés, vagy épp szakszerű kezelés nélkül igen nagy terhelést okoztak az üzemek gyárok, telephelyek környékén, a szállítási útvonalak mentén. A szennyezések terjedése és a kommunális szennyeződések hatványozódása a településkörnyezeti rendszerek nagy részében irreverzibilis folyamatokat idézett elő, mely negatívan befolyásolta a környezetet.

A rendszerváltást követő időszak szerkezetváltása a környezeti állapotot, részben kedvező irányba változtatta meg. Azonban a recesszióval együtt járó gazdasági és társadalmi következmények számos más konfliktust eredményeztek a már eleve diszharmonikus környezetben. Az ipari tevékenység látványos visszaesése következtében, majd a nagyüzemek egész sorának felszámolása nyomán, mind a veszélyes, mind a „normál” ipari hulladék tömege csökkent, viszonylag alacsonyabb szintre esett a levegő, a felszíni és a felszín alatti vizek és a talaj szennyezése. Ezzel egyidejűleg más negatív folyamatok indultak el. A termelés sok helyen megszűnt, az ember beszüntette tevékenységét, sok száz épület és objektum vált „gazdátlanná”. A totálisan átalakított környezet elvesztette fenntartóját, s ezzel elhagyatott zónák alakultak ki. Degradált ökológiai körülmények között „pangó” településrészek, parcellák sorozata, sokszorosán negatív környezeti mutatókkal rendelkező **„rozsdaovezetek” – sajátos környezeti „perifériák” jöttek létre.** (A környezeti perifériák mérete relatív, valójában egészen a globális szinttől a regionális és lokális szinten keresztül az egyes ember által használt szűk lélettér viszonyában értelmezhető.) A környezeti periferizálódás e típusa általában együtt jár számos más társadalmi-környezeti mutató negatív változásával: a munkanélküliség, a devianciák terjedésével, a népesség elvándorlásával és elöregedésével, a lakosság életszínvonalának csökkenésével.

„Gettósodó falvak” a periferiákon

A periferizálódást tovább generálja, hogy a **szegényebb társadalmi csoportok egy része a várostól messzebb eső településekre szorul,** mivel a központtól távol eső

településeken igen alacsonyak az ingatlanárak és itt jobb eséllyel tudnak a többnyire munkanélküli szegények akkora földhöz jutni, ahol a család megtermelheti legalább egy részét annak, ami megélhetéséhez a legszükségesebb. A városi munkásszállások egykori lakóinak jelentős része is visszaköltözött falujába, hiszen munkahelyeik többnyire megszűntek, a munkásszállásokat pedig felszámolták. **A magyar településhálózat perfiériáján új településtípus alakult ki - a „gettósodó falu”, melyben új szociális típus tömörül, a „falusi underclass”.** Az underclass kifejezés nem egyszerűen munkanélküli, vagy szegény, vagy nagyon szegény népességet jelöl, hanem valami minőségileg teljesen újat. A szegényeknek ugyanis mindig van valami, általában persze meglehetősen perfiérikus és alárendelt szerepük a társadalmi-gazdasági munkamegosztás adott rendszerében. Az underclass-t azonban olyanok alkotják, akik bizonyos társadalmi-gazdasági változások következtében egyszerűen „feleslegessé” válnak a munkamegosztás kialakuló, új rendszerében. Nálunk ez a nagy változás az állami nagyipar szinte korlátlan kvalifikálatlan munkaerő-szükségletének megszűnése volt, aminek a hatását súlyosbította az, hogy eddig szinte semmi sem történt ezen munkaerő átképzése vagy valamilyen foglalkoztatása érdekében. Ez az underclass a rendszerváltás nagy vesztese, ők a tartósan perfiériára szorulóak, azok - és azoknak a gyerekei -, akiknek a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén valószínűleg már egész életükben nem lesz tisztességes megélhetést lehetővé tevő munkájuk, társadalombiztosításuk, nyugdíjuk. www.idg.hu/expo/vorosmarty_ter/berhaz/falund.htm

A Dél-Tisza-völgy folyó-menti belső perfiérikus térségének környezeti viszonyai (esettanulmány)

Általános környezeti viszonyok

A Tisza völgy Szolnoktól délre eső, Csongrádig terjedő szakaszán fekvő falvak és kisvárosok - az európai uniós, illetve a hazai regionális gazdasági-társadalmi mutatók alapján belső perfiérikus - félperfiérikus helyzetben lévő településeknek tekinthetők. (A térséget jellemző környezeti állapot a folyó menti sajátságok kivételével nagyban hasonlít az ország más perfiériális helyzetű térségeihez, ezért a leírt problémák tipikusak mind az Alföld és az észak-magyarországi régió határszélein mind a dunántúli aprófalvas térségekben.)

A vizsgált terület általános környezeti viszonyai, az országos és helyi környezetvédelmi stratégiák hiányosságából, valamint a határon túli szennyezések megnövekedéséből fakadóan - az utóbbi tíz év távlatában szemlélve – **igen kedvezőtlenek.** Súlyos környezeti problémákat okoztak az utóbbi évek hatalmas árvizei, a mezőgazdasági

területekre nagy veszélyt jelentő belvizek, valamint az aszályhajlam megerősödése. Emellett sok rendkívüli vízszennyezés történt, melyek gyakorisága ugyan csökkent, de még így is évente tíznél több szennyezéssel lehet számolni. Ezek 40 %-a külföldi eredetű. Ezen kívül a térségben található ipari szennyezőforrások (Szolnok, Martfű) a bevezetett, s már szigorítottnak tekinthető intézkedések és szabályozók ellenére még mindig nagyban hozzájárulnak a folyó szennyezéséhez, a vízminőség romlásához.

A települések alapvető környezeti gondjai közül **az egyik legsúlyosabb probléma a csatornázottság és a szennyvíztisztítás elmaradottsága.** A vizsgált dél-tisza-völgyi települések mindössze negyede tekinthető teljes körűen csatornázottnak, 50%-ukon pedig nincs szennyvíztisztítás. További gondot jelent, hogy a Tisza gátjain belül több száz épület van, melyek többsége építési engedéllyel épült! A gátakon belüli épületekben keletkező szennyvíz nagy része normál vízállások esetén is a Tiszát terheli, s árvíz alkalmával az emésztőkből kikerülő szennyvíz komoly fertőzésveszélyt jelent. A településeken még mindig sok illegálisan működő fűtő kút van, melyek komoly veszélyt jelentenek a talajvízre, egyes esetekben a vízzáró réteget átütve, a felszín alatti ivóvízbázisokra is.

A vizsgált településsávon belül a 10.000 lakosnál népesebb települések viszonylag megnyugtató helyzetével szemben **a 2000 és 10.000 fő közötti települések lemaradása a szennyvíztisztítás tekintetében igen jelentős.** Bár az utóbbi tíz évben megháromszorozódott azoknak a településeknek a száma, amelyek szennyvíztisztítót használnak, a dinamikus növekedés alapja elsősorban a városi szennyvíztisztítás fokozottabb kiépítése volt.

A települési hulladékok környezetkímélő lerakásának megoldatlansága is az egyre súlyosbodó környezeti veszélyek közé tartozik. A Tisza menti kistérségeekben üzemelő hulladéklerakók 60 %-a működik engedéllyel, 40 %-a engedély nélkül, de az engedéllyel működők többsége sem felel meg a környezetvédelmi előírásoknak.

A tájban bekövetkezett változások közül számos negatív hatása van az erdők tarvágásának, a szántóterületek egy részének parlaggá válásának, az allergén gyomnövények elszaporodásának, az illegális hulladéklerakásoknak és a felhagyott kavics- és homokhányók rendezetlenségének.

A környezetről való gondolkodás szerepe a periferián

A perifériák és a belső perifériák - így az általunk alaposabban megkutatott mintaterület - fenntarthatóságának problémái rendkívül összetettek. A környezetvédelem kérdését több irányból lehet megközelíteni, a megoldásoknak pedig szinergikusan,

egyidejűleg kell megszületniük. A folyóvölgy tágabban értelmezett környezeti rendszerének védelemében egyszerre kell figyelembe vennünk az ökológiai-természetvédelmi, a vízügyi-mérnöki és a gazdasági-társadalmi kérdéseket. Ezek önmagukban is szerteágazó problémakomplexumok, melyek más-más oldalról emelik ki a térség elodázhatatlan környezeti konfliktusait, az ökológiai folyosó, az árvizek, belvizek, a védművek gondjait és a folyó menti települések természeti és társadalmi problémáit. A katasztrófákat okozó kiszámíthatatlan áradások mellett a térséget elsősorban a pénzügyi és kulturális csőd szélén álló önkormányzatok tehetetlensége, a lakosság szociális helyzete sújtja. A demográfiai erózióval terhelt övezet sok települése képtelen érdemben enyhíteni az egyre rosszabbodó viszonyokon, **a térség az utóbbi években egyre inkább perifériális helyzetbe került.**

A környezeti problematika a vizsgált térség esetében nem “fedhető le” a ciánszennyezés, vagy az árvizek által okozott károkkal, (bár kétségtelen az évről-évre emelkedő áradások kérdése az elsőszámú környezeti gondot jelenti a folyó mentén). Összetettebb regionális környezeti rendszerproblémáról van szó, melyben **a természeti elemek sérülése összefüggésben van a különböző konfliktustényezőkkel, a térség agrárválságával, az ipari és mezőgazdasági, kommunális hulladékok a szennyezőanyagok kibocsátásával és elhelyezésével, a társadalom életkörülményeinek romlásával.**

A társadalmi problémákat, a környezeti tudattal kapcsolatba hozó korábbi területi kutatások alapján megállapítható, hogy a folyó-menti települések környezeti infrastruktúrájának korszerűtlenségén túl, jelentősen rontja a helyzetet, a prominens személyek ismeretének hiányossága, a lakosság környezeti érzékenységeinek esetlegessége. (Fazekas I.-Szabó Gy. 2000, Diebel A.-Szabó Gy. 2000) “A lakosság érdeklődése igencsak nívíó alatti. Az embereknek csak kisebb része érdeklődik a közügyek iránt, maximum 30-40%. A belvizek elhárítását egyértelműen az önkormányzatok feladatának gondolják. Amikor elöntötte a belvíz a falut és szivattyúztuk ki a vizet a telkekről, akkor a többség ki se jött megnézni.” (Vári A. 1999, 74)

A lakosság tájékozatlanságán és közömbösségén túl az önkormányzati tisztségviselők környezetvédelmi szakmai tapasztalatának és tudásának hiánya, a települési környezetpolitika elmaradottságának és a környezetvédelem alacsony hatékonyságának egyik fő okozója. Ezt tükrözi az a tény, hogy a vizsgált települések többségében nem készült helyi környezetvédelmi program, márpedig a lakosság együttműködése, környezeti érzékenysége csak úgy növelhető, ha maguk a helyi döntéshozók

és vezetők tisztában vannak lakóhelyük gondjaival, a megoldások módjaival. A környezeti infrastruktúra fejlesztése a lakosság közügyekbe való bevonása sokszor nem anyagi erőforrások, mindinkább lokális környezeti tudatosság és tervezés hiányában marad el.

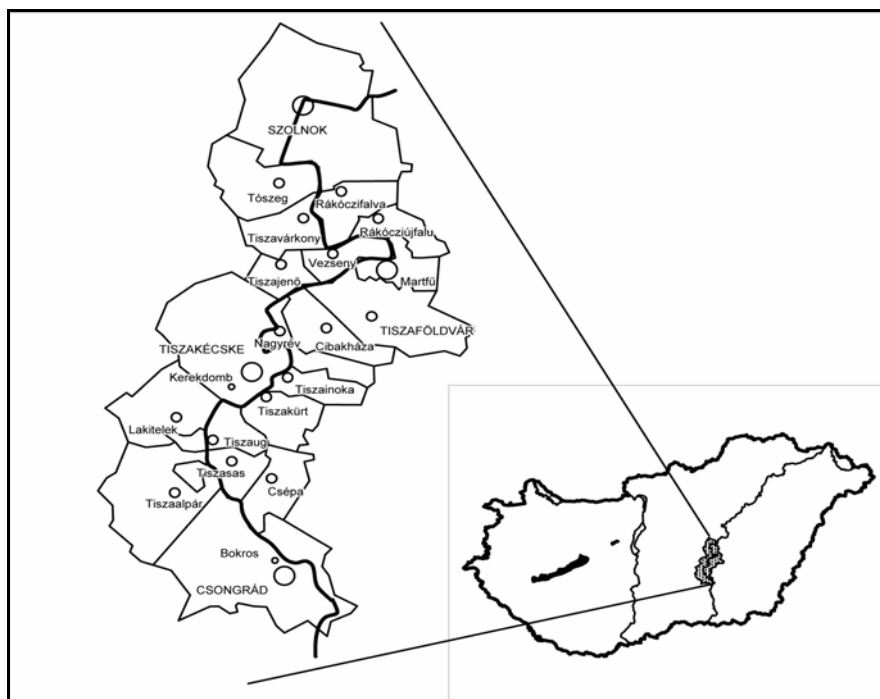
A Tisza-vidék problémáinak megoldása a helybeli közösségek kezében van, melyeknek sajátos érdekei jelenthetik a fejlesztési stratégiák alapját. Rendkívül nagy felelőssége van az önkormányzatoknak, a helyi értelmiségnek és a civil közösségeknek, hiszen a lakossággal együtt képessé kell válniuk a fenntartható fejlődés alkalmazására, s tudatában kell lenniük, hogy csak az alulról kezdeményező vállalatok által védhetik és őrizhetik meg értékeiket. **A települések fejlesztésében prioritást kapó környezetvédelem, csak akkor ad tényleges hosszú távú fejlődési esélyt, ha a területi “autonómia” lehetőségét kihasználók gazdasági törekvései, egybeesnek a fenntarthatóságba vetett hittel és a lakosság tudatos, környezetkímélő életvitelének terjedésével.**

A tiszai élőhelyek, települések fenntarthatóságában, a lakosság “öntudatra ébredése”, modern szemléletű tudásának gyarapodása a jövőben meghatározó lesz, a társadalom települési- és tájértékekről alkotott tudati “vetületeinek” bemutatása ezért is fontos feladat. A környezeti tudatosság javítása és megerősítése elsősorban a nemzetközi tapasztalatokon alapuló, hatékony szervezés, együttműködés, tájékoztatás és oktatás irányából képzelhető el. A kockázatok csökkentése érdekében a társadalmi aktivitás, formát kell, hogy öltjön. Fel kell éleszteni, cselekvőképessé kell tenni az önkormányzatokat és azok szakembereit, és a velük minden téren együttműködő lakossági civil szervezeteket. Ez nem csupán az árvizek kezelésében, de hosszú távon az egész Tisza vidék fenntartható fejlődésében fontos tényező lehet.

A Dél-Tisza vidék térségében zajlott környezeti „orientáció” vizsgálatok fontosabb eredményei

A következőkben olyan területi kutatások, kérdőívek és interjúk eredményeiből emelünk ki néhány eklatáns példát, amelyek a folyó menti településeken zajlottak (V.1/4. ábra) és az ott élők környezethez fűződő szellemi beállítottságát, és a lokális környezettel szemben tanúsított magatartását tárták fel. A vizsgált településeken, mint minden periferián, a környezeti tevékenységek a helyi döntéshozók, de a lakosság részéről is nagyfokú tudatosságot igényelnek. Ezért igen fontos a környezettel kapcsolatos gondolatok, társadalmi magatartásformák, viselkedési minták megértése, a környezetállapot javítását célzó megoldási lehetőségek kidolgozásához szükséges - megfelelő módszerekkel lehatárolt - környezeti

referenciaállapot megismerése és a társadalom környezeti értékekről alkotott tudati “vetületeinek” bemutatása.

V.1/4. ábra: A vizsgált mintaterület és települései (szerk.: Salánki Szilárd MTA RKK ATI)

A Tisza melléki térségek számára az elmúlt évek áradásai drasztikus következményekkel jártak. E következmények alatt nem csupán az ökológiai folyosó sérüléseit, a természetes állapotok degradációját kell értenünk, hanem a társadalmi feszültséget, a marginalizálódást előidéző fokozó gazdasági problémákat is. **A gondok az árvizek levonulásával nem múltak el**, a környezetszennyezések terhe és a gátak közé szorított folyó kiszámíthatatlansága továbbra is fenyegeti a folyó-menti ökoszisztémát és a települések környezetének fenntarthatóságát.

Esélyek és kötődések a periférián

A hatalmas árvizek, valamint a mezőgazdasági területekre nagy veszélyt jelentő belvizek, ugyanakkor az aszályhajlam egyidejű megerősödése, a környezeti infrastruktúra hiánya, a térség társadalmát kiszolgáltatott helyzetbe sodorta. A vizsgálatba vont, Tisza menti településsáv kiszolgáltatott... minden egyes áradás alkalmával az ár- és belvizek természeti, településkörnyezeti hatásai miatt a létbiztonság erősen csökken, az agrártermelési feltételek romlanak, a vízszenyezések miatt pedig visszaesik a turizmus. **A társadalmi és természeti környezet negatív változása, a térség periferizálódását, a társadalmi esélyek romlását**

hozza magával. Ennek ellenére a lakosság többsége nem szándékozik lakhelyet változtatni. A megkérdezettek 85 %-a születése, vagy évtizedek óta az adott településen él, háromnegyede pedig ugyanazon településen dolgozik vagy végzi napi tevékenységét, 90%-uk pedig továbbra is lakóhelyén akar maradni. A vizsgált területen élők lokálpatriotizmusát (ugyanakkor bizonyos szempontból környezeti figyelmetlenségét, tájékoztatlanságát) mutatja, hogy 62%-uk nem különösen, vagy egyáltalán nem tartja társadalmi szempontból hátrányosnak, településének földrajzi helyzetét, Tisza-mentiségét. (MTA RKK ATI – SZIE kérdőíves felmérés 2001) **A lakosság, lakhelyhez való személyes kötődése tehát erős.** Ez a mentális környezeti adottság, talán a Tisza menti települések több száz évre visszavezethető sajátos, folyó menti kultúrájának összetartó erejére vezethető vissza. Ez az erő azonban, csak akkor válik a térség erősségévé, ha a tájegység összetett környezeti krízisét, a perifériális jellegű problémák belső összefüggéseit a helyi társadalom is megérti. A lakosságnak közös célokat kell megjelölnie, s környezeti szakemberek irányításával minden gazdasági döntést szisztematikusan a környezeti értékek megóvásával párhuzamosan kell meghoznia.

A problémák közös megoldása

A Tisza-mente közös feladatait a válaszadók háromnegyede szerint az idegenforgalmi és a vízügyi problémák közös megoldása jelenti. A környezetvédelmi kooperáció (közös szennyvíztelep, hulladékkezelés) gondolata, mindössze a lakosság 20%-ánál merült fel. S talán még meglepőbb, hogy a foglalkoztatottságot tekintve a térségben meghatározó gazdasági ágazat, - a mezőgazdaság - terén a kérdezettek mindössze 17%-a lát együttműködési eshetőséget. (MTA RKK ATI – SZIE kérdőíves felmérés 2001) A kooperációs lehetőségek tudatosítása, a kistérségi kapcsolatok megerősítése a települések fenntarthatóságában meghatározó jelentőségű szempont. A korszerű települési és regionális együttműködési feltételek megteremtése a jövőben a térség megújulásának egyik alappillére lehet.

A főbb lokális környezeti problémák és azok lakossági megítélése

A környezeti problémák közül a lakosság a mezőgazdasági termőterületek állapotát, a belvízveszély okozta hátrányokat és a szemétkerítés megoldatlanságát látja a legkritikusabbnak. (V.1/1. táblázat.) Egyes tényezők esetén a helyiek érzete nem tükrözi reálisan a tényeket. A szennyvíztisztítás megoldatlanságának, a folyón való átkelési lehetőségének, az árvizek veszélyének jelentőségét alábecsülték. (Ez a tájékoztatlanságból fakad.)

A társadalmi jelenségek megítélése

A Szolnok Csongrád közötti folyószakaszon a falvak többsége a környezeti infrastruktúra kiépítetlensége és az életminőség kedvezőtlen jegyeinek ellenére a Tisza-menti más településszakaszokhoz mérten kedvezőbb társadalmi mutatókkal jellemezhető (alacsonyabb munkanélküliség, kisebb arányú elvándorlás). A Tisza mentén viszonylag kedvezőbb gazdasági mutatókkal rendelkező **településsáv válaszadóinak fele mégis a munkanélküliséget és az elvándorlást tartotta a negatív folyamatok közül a legsúlyosabbnak**. Elszomorító tehát a vélemény, mely szerint településtől függetlenül a kérdezettek 70-80%-a szerint a munkanélküliség, az életszínvonal csökkenése, a fiatalok elvándorlása problémát jelent. (V.1/2. táblázat).

V.1/1. táblázat: Tapasztalata szerint, lakóhelyén adnak-e okot aggodalomra az alábbiak?

(Forrás:MTA RKK ATI – SZIE kérdőíves felmérés 2001)

Tényezők	Nagyon aggasztó	Eléggé aggasztó	Nem nagyon aggasztó	Egyáltalán nem probléma	Nem tudom
1. az ivóvíz minősége	15%	10%	21%	50%	4%
2. a Tisza szennyezettsége	15%	45%	27%	7%	6%
3. a zaj	4%	7%	33%	50%	6%
4. a levegőszennyezés	8%	12%	46%	31%	3%
5. a szemétkerítés	24%	30%	29%	9%	8%
6. a szennyvíztisztítás	16%	29%	24%	19%	12%
7. az árvizek veszélye	15%	33%	32%	17%	3%
8. a belvízveszély	26%	33%	23%	14%	4%
9. a mezőgazdasági termőterületek állapota	34%	21%	24%	16%	5%
10. a közlekedés, a forgalom nagysága	7%	13%	27%	38%	15%
11. a folyón való átkelési lehetőség	15%	32%	15%	30%	8%

V.1/2. táblázat: A társadalmi jelenségek, mint problémák megítélése

(Forrás:MTA RKK ATI – SZIE kérdőíves felmérés 2001)

	Az egyik fő probléma a településen	Problémát jelent a település számára	Nem jellemző a probléma	Egyáltalán nem probléma	Nem tudom megítélni
1. munkanélküliség	57%	25%	13%		5%
2. életszínvonal csökkenése	35%	28%	33%		3%
3. fiatalok elvándorlása	43%	31%	14%		12%
4. a lakosság passzivitása a közügyekben	15%	30%	45%	3%	7%

Két kiemelten fontos gazdasági ág, a turizmus és mezőgazdaság megítélése a térségben

Sokak szerint a folyóparti települések gazdasági stabilitását a folyóparti adottságokon alapuló turizmus teremtheti meg. Az idegenforgalmi vonzerő megítélése település specifikus volt, de a kérdezettek többsége mindenütt felhívta a figyelmet egy jellemző ellentmondásra. A vizsgált települések lakossága szerint a legtöbb helyi beruházás a térség gazdaságának egyensúlyban tartásában főszerepet játszó idegenforgalomhoz kötődik. Azonban sok esetben nem helyi vállalkozók, illetve egy-két család kezében összpontosul a vendéglátás, így a lakosság érdekeit ezek a beruházások sem munkahely, sem jövedelem szempontjából nem érintik. Leginkább a pénzhiány gátolja a turizmus fejlődését. **A településeken a reklámhiány, az elmaradott infrastruktúra, a rossz megközelíthetőség, a vállalkozások hiánya, a koordináció, a szakmai képzetlenség, a szolgáltatások alacsony színvonala, valamint a lakosság szemlélete is hátráltatja a turizmus kibontakozását.**

A térség fenntartható fejlődésének a helyi társadalom motiválásának egyik fő feltétele a mezőgazdaság és a környezetvédelem együttes fejlesztése. Az új típusú agrárfejlesztések nagyrészt a vidéki gazdálkodók adaptációs készségétől és képességétől függenek. A Tiszához közeli területeken szükséges mezőgazdasági fejlesztések lehetőségeinek megjelölésekor kevesen támogatták a mezőgazdasági és a környezetgazdálkodási szakemberek által jövőben fontosnak tartott agrárágakat. A tradicionális gazdálkodási módokat, az erdőtelepítések szerepét, a halgazdálkodást és a legeltető állattenyésztést csupán 20-20% tartotta fontosnak. Ezzel ellentétben a hullámtéri és ártéri szántók, gyümölcsösök, valamint a művelésből kivont területek arányának optimalizálásának kérdése érzékenyen érintette a többséget. Ezen területek ökogazdálkodási hasznosítását és fejlesztését a lakosság 80%-a fontosnak tartotta.

Korábban végzett felmérés igazolja (Szoboszlai Zs., Szarvák T. 2000), hogy az önkormányzati vezetők és a környezeti kérdésekben kompetens szakértők többsége az

agrárgazdaságot feltétlenül fejlesztendőnek tartja a térségben. A három legfontosabb ágazatnak a növénytermesztést, az állattenyésztést és az agrárturizmust jelölték meg. Figyelemre méltó azonban a várható változások irányáról szóló állásfoglalás is. Annak ellenére, hogy a mezőgazdasági termékek helyben történő feldolgozását, a mezőgazdasági termelők szövetkezését fontos kitörési pontnak ítélik meg, az önkormányzati vezetők több mint fele esélytelennek tartotta a lehetőségek realizálását. Nagy esélyt adtak ugyanakkor a mezőgazdasági termékek és szolgáltatások helyi idegenforgalomban történő hasznosításának. Prioritásként jelölték meg a természeti és piaci feltételekhez, valamint a helyi hagyományokhoz és tájadottságokhoz igazodó ésszerű földhasználat és termelési szerkezet kialakítását. Így a szántóterületek csökkentését, a gyepterületek ésszerű hasznosítását, a gyümölcsösök területének rekonstrukcióját a kertészeti kultúrák területének differenciált növelését, a szántóföldi növénytermelés szerkezetének korszerűsítését, a legelőre alapozott szarvasmarha ágazat és juhászat fejlesztését, a halászat fenntartását és az erdőterületek növelését.

Mivel az országos helyzethez képest a mintaterületen a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya lényegesen magasabb, a mező- és erdőgazdaság meghatározó szerepet tölt be a regionális különbségek csökkentésében, az ésszerű térhasználatban. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a rendkívül gyorsan bekövetkező kihívásokra sem a nemzeti agrárpolitika, sem pedig a helyi gazdaságok szereplői mindez ideig nem találtak adekvát válaszokat. Ezek hiánya és az alkalmazkodási zavarok a térségben sok bizonytalansággal terhelik a mező- és erdőgazdaság jövőképét. (Fehér A. 2000)

A lakossági tájékozatlanság következményei a szennyvízprobléma tükrében

A sokszor alig működő helyi információáramlás, a hiányos tapasztalatok miatt a lakosság nem látja át a környezeti problémák összefüggéseit. Ennek egyik bizonyítéka, hogy az aggodalomra okot adó tényezőkre adott válaszokban számos ellentmondás fedezhető fel. A folyóvíz tisztaságát a lakosság 15%-a nagyon, 45%-a eléggé aggasztónak tartja, az ivóvízről azonban, csak 25%-nak van hasonlóan rossz véleménye. (V.1/1. táblázat) A helyiek a vizek tisztaságának megítélésében nem veszik figyelembe, hogy a folyóvíz elszennyeződésével az ivóvízbázisok sérülékenysége is megnövekedhet. Még nagyobb tájékozatlanságra vall, hogy a településeken élők negyede nem tartja aggasztónak a szennyvízkérdést. Ráadásul nem azoknál a településeknél nem törődnek a szennyvízproblémával, ahol ez valamilyen szinten megoldott, hanem legtöbbször ott, ahol a csatornázottság még kialakítatlan.

Vizsgáljuk meg a talajvizek elszennyeződésének példáján, milyen társadalmi következményei lehetnek, ha a lakosság nincs tisztában a település környezeti viszonyaival, teherbíró-képességével:... A Tisza mentén az öntözővizek minőségének romlásában az ipari és mezőgazdasági talajszennyezés mellett, a kommunális hulladékok megfelelő elhelyezésének megoldatlansága játssza a fő szerepet.

A vizsgált Tisza-menti települések kevesebb mint fele üzemeltet csatornahálózatot, illetve a csatornázott települések kétharmadán további bővítésre van szükség. Annak ellenére, hogy a szennyvízelhelyezésre kijelölt területek kiválasztásánál a környezeti szempontok prioritást élveznek, a Tisza mentén található telepek 70%-án a környezeti adottságok rendkívül kedvezőtlenek. Sok közülük különösen szennyezés-érzékeny területen helyezkedik el, ahol biztonságos szennyvízelhelyezés nem folytatható. Telephelyi problémákkal küzdenek Tiszaföldváron, ahol hullámtérhez közeli illetve Rákóczi falván, Lakiteleken és Tiszaalpáron, ahol vízállásos területen, vagy homokgödörben történt hulladék-elhelyezés. (Kerényi A., Fazekas I.) **A települések többsége rövid időn belül változtatásokat tervez.** A szennyvízkezelés megoldatlansága mindig is jobban foglalkoztatta a települések vezetőit, mint a hulladékkezelés, vagy bármely más települési környezeti probléma, **azonban az általános érdektelenség és pénzhiány miatt igen nehéz azokat a területi programokat, projekteket megvalósítani, melyek lakossági összefogást, háztartásonkénti önerőt igényelnének.** A térség egyes településein elkészült környezetvédelmi programban is a csatornázottság hiányának problémája került a legelső helyre. Komoly gondot jelenthet, hogy a környezetet leginkább veszélyeztető szennyvíztelepek fele a 2000 főnél kisebb lélekszámú településen található, vagyis **a 2000 főnél kisebb települések 40%-a rendkívül kedvezőtlen adottságú területre vezeti el a szennyvizét.**

A környezeti paradigmaváltás következtében, az EU környezetpolitikai feltételei egyre szigorodnak. Figyelembe kell vennünk, hogy a jövőben az uniós élelmiszeripar és piac főként azoktól a gazdaságoktól fog vásárolni, amelyek biztosítani tudják az egészséges termékeket. Ebből adódik hogy a termelők, nem engedhetik meg maguknak, hogy szennyezett talajokon, szennyezett vízzel öntözzenek, vagy épp ilyen területekről származó növényekkel takarmányozzák az állatállományt, mivel a káros vegyületek beépülése következtében a szennyezett területekről származó mezőgazdasági termékek minősége jóval rosszabb, mint a "tisztá környezetből" származóké. Így válik regionális gazdasági kérdéssé az agrárhasznosítású területek környezeti állapota, melynek meghatározó összetevője a falvak, városok környezetgazdálkodása, a lakosság tisztább környezetért tett erőfeszítéseitől is függő hulladékgazdálkodás és szennyvízkezelés.

Egyetlen település-környezeti elem - a szennyvízelhelyezés megoldatlansága - és a hozzá kapcsolódó környezeti tájékoztatatlanság, kedvezőtlen irányba módosítják az egész település-környezeti rendszer működését. Környezeti gondolkodás és az emberi tevékenységek környezettel való összhangba állítása nélkül gazdasági fenntarthatóság tehát nem képzelhető el, s mivel életkörülményeket rendkívül sok környezeti összetevő határozza meg, a kedvezőtlen antropogén behatások által meghatározott folyamatok, nem csak a természeti, de a települési, társadalmi, gazdasági környezet elemeire is visszahatnak.

Mivel a lakosság egy részének fogalma sincs a szennyvízelvezetési problémák káros következményeiről, feltétlenül szükséges a kisebb lélekszámú települések részére egy hosszú távú szennyvízkezelési alternatíva kidolgozása és az ezzel kapcsolatos lakossági tájékoztatás megszervezése, a környezetkímélő szennyvíz-elhelyezési módok ajánlása, a kistérségi szennyvíztisztítók legkedvezőbb területeken való kijelölésének megkezdése.

Összegzés

A vizsgált, belső periférikus mintaterületen a lakosság környezeti érzékenysége erős, a környezeti tudat érzelmi összetevői pozitív irányban rajzolódnak ki. Ennek ellenére számos kérdés bizonyítja az egyes kulcsfontosságú környezeti problémákkal szembeni tájékoztatatlanságot és érdektelenséget.

A környezetpolitikai intézkedések, a beruházások, a tájékoztatás és képzés elmaradása, a települések hanyatlását, a vidék teljesítőképességének rohamos csökkenését hozhatja magával. Meg kell teremteni azokat a társadalmi feltételeket és körülményeket, amellyel az itt élők szülőföldhöz való ragaszkodása, érzelmi kötődése a környezetkímélő gazdálkodásban aktivizálható. A politika és a gazdaság országos, regionális és lokális szereplőinek pedig észre kell vennie, hogy az érintett terület és vele együtt a „Tisza-völgy” egy olyan ökológiai és kulturális tengely, amely az egész Alföld társadalmi-gazdasági jövőjében meghatározó lehet. A Tisza menti periférikus települések felemelkedésének és fejlődésének ez a záloga.

A perifériák környezeti jövőképe Magyarországon

A perifériák jövője bizonytalan. *Szlávik János-Füle Miklós* „Szép új (zöld) világ” c. tanulmánya alapján, a következőkben három lehetséges jövőkép variációt mutatunk be – a pozitív, lassan fejlődő és a negatív területi fejlődés alternatíváit. A perifériák szempontjából sorsdöntőnek tartjuk, melyik verzió válik valóra....

Pozitív környezeti jövőkép, területi kiegyenlítődés

E forgatókönyv a periférikus térségek felzárkóztatását szem előtt tartva feltételezi, hogy az Európai Unió képes továbblépni a fenntarthatóság felé az évezred első évtizedében. Ebben az esetben az EU támogatási rendszere elviekben a leendő tagországok, illetve az azokon belüli régiók fejlettségi kiegyenlítődésének irányába hat majd. **A regionális fejlesztések alapelve az adott térség belső erőforrásainak modernizálása, ezért az egyes régiók nem uniformizált profilú, egymással párhuzamosan működő térségekként, hanem hálószerűen egymáshoz kapcsolódó, egymást kiegészítő területekként működhetnek, így bizonyos értelemben megszűnnek a hagyományos centrum-periféria relációk.** 2004 májusától feltételezhetően Magyarország is részesedik a régió technológiai fejlesztéseiből származó előnyökből.

A hazai vállalati fejlesztéseket a környezetbarát, tiszta technológiák fokozatos térhódítása jellemzi, a gazdaság nem fogadja be az elavult, másodvonalbeli - és ennek következtében szennyezőbb - technológiákat. Megnövekszik a termékek használatának időtartama (élettartama), ez vonzóbbá teszi a javítási, karbantartási tevékenységet, aminek pozitív foglalkoztatási hatásai is lesznek. A környezetterhelés csökkenése, a környezetbiztonság növekedése, a kiegyenlítettebb regionális fejlettség és ezzel egy időben a lakóhelyhez kötődő, vagy ahhoz közeli munkavégzés terjedése (a közlekedési eredetű szennyezések mérséklődésével) együttesen a környezeti ártalmakra visszavezethető egészségkárosító hatások csökkenését eredményezi.

Az ország státusa általában és ezen belül a természeti és épített környezeti politikáját tekintve is hasonló lesz az EU jelenlegi kohéziós csoportja élenjáró országainak helyzetéhez. **A helyi önkormányzatok egyre nagyobb számban készítik el és valósítják meg a fenntartható fejlődés elvére alapozott programjaikat, így a félperifériákon és a halmozottan hátrányos környezeti mutatókkal rendelkező térségekben is nő a kistérségek és kisközségek szerepe a környezeti problémák megoldásában.**

A mezőgazdaságban a termelés a biotermékek, az organikus és környezetbarát eljárások felé tolódik el, ami a növényvédő szerek, műtrágyák használatát és az ebből adódó talajszennyezést csökkenti. Ugyanakkor a hagyományos gazdálkodási technológiák - bár arányuk némileg csökken - megőrzik dominanciájukat. A biodiverzitás nem romlik tovább. Ez részben a mezőgazdaság környezetkonform megoldásainak terjedésére, részben a nemzeti parkok, környezetvédelmi területek kiterjedésére és az ottani eredményesebb természetvédelemre, részben pedig a javuló társadalmi szintű környezettudatos magatartásra vezethető vissza.

Az ország valamennyi térségében az oktatási rendszer egyik sarokpontjává válik a környezeti tudatformálás a legalsó szinttől (óvodák) a felsőoktatásig, beleértve a különböző szintű továbbképzéseket is. (Az oktatási rendszer az egyes ismeretanyagok, szakmák, szakterületek szerves részeként kezeli az adott terület környezeti hatásait, érintettségét, ezen kívül pedig a környezetkonform gondolkodást az életmóddal kapcsolatos nevelés alapelemeként terjeszti.)

Lassú fejlődés, csekély hatékonyságú környezetvédelem a periferiákon

Az Európai Unióban folytatódik a gazdasági növekedés, a nagyrégió világgazdaságban elfoglalt pozíciója valamelyest romlik, ezzel együtt az Unió törekszik a fenntartható fejlődés programjának megvalósítására. Az Uniós alapok a donor országok ellenállása miatt csak lassan nőnek, és erős lesz az igény a korábban csatlakozott kohéziós országok részéről a támogatási források megőrzésére. A közép-európai országok felzárkózása e modellben lassan halad.

Az Uniós forrásproblémák miatt az EU-ban "liberálisan" kezelik az újonnan csatlakozók derogációs igényeit, nem kemény követelmény a szigorú közösségi környezeti normák betartása. **Magyarország az újonnan csatlakozott országok között a közép-európai kohéziós zóna második vonalába kerül, a területi kiegyenlítődés lassan vontatottan mutatkozik.** A környezetszabályozás a jogszabályi előírások terén eleget tesz az Uniós előírásoknak, de a megvalósítás terén viszonylag puha marad, mivel komoly az ellenállás mind a lakosság, mind a vállalkozások jelentős hányada részéről. A környezetpolitikai megoldásokon belül az alacsony hatékonyságú utólagos környezetvédelem dominál.

A szubszidiaritás elvének gyenge érvényesülése miatt csak kismértékben erősödik a helyi önkormányzatok szerepe a környezetkárosodás visszaszorításában. A települési önkormányzatok szervezetileg kibővülnek, a környezetvédelmi feladatok ellátására ilyen célra

képzett szakembereket igyekeznek alkalmazni. A környezetvédelmi jogcímen történő elvonások az eddiginél nagyobb arányban kerülnek az önkormányzat költségvetésébe, a megmaradó központosított keretek felosztásánál az elhárítandó szennyezés jellege, mértéke is befolyásoló tényezővé válik. Mindezek mellett azonban az önkormányzatok értékrendjében megmarad a környezeti problémák "puha" kezelése.

A környezet állapota nem, vagy csak lassan javul, az egészséget befolyásoló környezetszennyezés lényegében nem csökken, esetleg kissé nő. A környezetszennyezésekkel kapcsolatos megbetegedések száma stagnál: emelkedik az allergia, az asztma, az idült légzőszervi megbetegedések száma. Késik a szennyezett területek feltárása és a várható egészségkárosító kockázat elemzése.

A környezeti oktatásban és tudatformálásban a hagyományos, utólagos környezetvédelem dominál, minőségi áttörés nem következik be. A növekvő számban kiképzett környezetvédelmi szakemberek tevékenysége az előírások betartására korlátozódik.

Negatív jövőkép, a környezet állapotának romlása

A főbb világgazdasági centrumok között erő tekintetében az Európai Unió háttérbe szorul. **A globális és regionális környezeti konfliktusok kiéleződnek** és a sorozatos válságmenedzselés jelentős erőforrásokat köt le. A környezetvédelemben mind a környezeti, mind gazdasági szempontból alacsony hatékonyságú utólagos eszközök alkalmazása dominál. Csak a multinacionális vállalatok alkalmazzák - elsősorban a zöld imázs erősítéséhez - a lassan változó környezeti menedzsment szabványokat. **A szabványok az előírások szigorúsága szempontjából az egyes gazdasági régiókban különbözőek, a városi környezetvédelmi stratégiák alkalomszerűek, a vidéki környezeti infrastruktúra pedig továbbra is kiépítetlen marad.**

Magyarországon a környezetvédelem pozíciói romlanak, alárendelődnek az alacsony hatékonyságú gazdasági növekedésnek. Az ipari termelésben a gazdasági kényszer hatására megnő a környezetszennyező technológiák alkalmazásának veszélye. Stagnál a környezeti szabványok alapján minősített vállalatok száma. **Magyarország az Unión belül perifériális helyzetbe kerül, az országon belül további gazdasági, társadalmi leszakadás következik be.** A telepített technológiák jellemzően másodvonalbeliek, s magukban hordozzák a környezeti hátrányokat. Az európai régió centrum országai a keleti végeket tekintik a legszennyezőbb technológiák kifuttatási terepének, a fejlesztési támogatások ezen technológiák átvételére irányulnak.

A mezőgazdasági termelés a megváltozott tulajdonosi szerkezetben felaprózott területeken - a nem kellő tudás és tőkehiány következtében - környezetszennyező módszerekkel folyik. A korábbi, szennyező agrártechnológiák negatív hatásait (elsősorban talajszennyezés) nem sikerül kiküszöbölni. A közlekedési infrastruktúra nem megfelelő fejlesztése miatt felerősödnek az ország tranzit helyzetéből adódó folyamatok, megnő a közút, csökken a vasút és a tömegközlekedés szerepe. A járműpark tovább öregszik, műszaki állapota romlik.

A szűkülő költségvetési lehetőségek miatt a környezeti eredetű egészségkárosodások monitorozására, a károsodások társadalmi szintű kezelésére nem fektetnek hangsúlyt. A prevenció csak a leglátványosabb, a közvélemény számára leginkább érzékelhető, havária jellegű eseményekre, területekre korlátozódik (pl. vegyipari balesetek). Nem tisztázott az egészségkárosodásnak a környezetszennyezésből eredő mértéke és hatása. A programok kampányszerűek, csak esetenkénti finanszírozást irányoznak elő.

A helyi önkormányzatok környezetvédelmi célra felhasználható fejlesztési forrásai szűkülnek. Nincs érdekeltség a környezetvédelmi kérdéseket érdemben kezelni tudó szakértői réteg alkalmazására, a kárelhárítási folyamatok irányítása a regionális környezetvédelmi hatóságok feladata. A környezetvédelmi célra használható pénzügyi források centralizáltak, elosztásuk elsősorban fejkvóta alapján történik, illetve eseti károk elhárítására használják fel azokat.

A társadalomban a nem anyagi értékek iránti érzékenység és a környezettudatosság alacsony szintű. A társadalmi értékrendben alárendelt szerepet játszó környezetvédelmi gondolkozásra - reklámérték híján - a média mérsékelten hat. A környezeti oktatás elsősorban a kárelhárításhoz szükséges ismeretek átadására szorítkozik, viszonylag szűk körű közép- és felsőoktatási képzéssel. A nevelésben a környezetbarát életmód perifériára szorul.

Az országon belüli regionális különbségek és konfliktusok erősödnek. Megfelelő források hiányában a keleti területek felzárkóztatása késik, a fejlesztések a már meglévő infrastruktúrával és képzett munkaerővel jobban ellátott területekre koncentrálódnak.

A biodiverzitás drasztikusan romlik. Ennek okai: a természetvédelmi területek kiterjedésének csökkenése, az ottani értékmegőrzés pénzügyi lehetőségeinek mérséklődése, a mezőgazdaság vegyi anyag felhasználása és területi kiterjedése, valamint a természetes élettér beszűkülése.

Összegzés

A periferiákon tapasztalható környezeti problémák igen súlyosak. Bármilyen rossz helyzet tapasztalható, a gondok azonban nem vezetnek automatikusan a környezetvédelem kialakulásához. Egyedül a környezeti érdekek alapján formálódó társadalmi igény az, mely képes politikai rendszertől függetlenül is kialakítani a kevésbé fejlett vidéki területek fenntarthatóságát. Az hogy a periferiákon a településkörnyezeti rendszerekben a környezet-szemponthuság dominanciája, vagy a rövidtávú gazdasági aspektusok előtérbe helyezésével a környezet pusztulása érvényesül, elsősorban a környezetvédelemmel foglalkozó helyi szakembergárda és a lakosság felelősségérzetének, szellemiekben és anyagiakban megmutatkozó tenni akarásának függvénye.

Irodalom

- Balcsók I., Dancs L. 2000: A határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője Hajdú-Bihar megye határ menti településein, különös tekintettel a munkaerő-piaci lehetőségekre. In: Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia. Szerk.: Kovács T. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja. pp. 311-317
- Baranyi B., Dancs L. 2001: A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. Comitatus. 2001. január-február. pp. 25-41.
- Csatári B. 1995: Az Alföld helyzete és perspektívái. Alföldi kutatási program 1991-1994. Nagyalföld Alapítvány Kötetei 4. (Szerk.: Rakonczai János), Békéscsaba, 99 p. - Ld. még: Alföldi Kutatási Program. Készült a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízása alapján az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetében (Kiad.), MTA RKK Alföld Project Programiroda. Kecskemét, 1992-1993. 1-14. köt.
- Csordás L. 1999: *Területi különbségek az Északkelet-Alföld határmenti területein.* In: *Alföld II.* pp. 47-110.
- Diebel A. – Szabó Gy. 2000: *A környezet- és természetvédelem terén tevékenykedő társadalmi szervezetek kérdőívének értékelése Debrecen, Tisza program 7. Részjelentés. Kézirat.*
- Enyedi Gy. (szerk.) 2000: *Magyarország településkörnyezete. Magyarország az ezredfordulón, Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. 1-8. o.*
- Erdősi F. - Tóth J. szerk. 1988: A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. (Az 1986. november 4-5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga) MTA RKK Pécs, 1988. 221 p.
- Erdősi F. 1988: *A határmenti térségek kutatásáról. U.o. pp. 18-30.*
- Fazekas I. 2000: *Kérdőíves lakossági környezetvédelmi orientációvizsgálat a Tisza mentén Debrecen, Tisza program 7. részjelentés*
- Fazekas I., Szabó Gy. 2000: *A Tisza menti települések környezeti állapota, az önkormányzatok környezetvédelmi tevékenysége, feladataik a jövőben. Debrecen, Tisza program 7. Részjelentés. Kézirat.*
- Kerényi A. – Fazekas I. – Szabó Gy.: 2001: *A környezetvédelem társadalmi megítélése a Tisza mentén – egy kérdőíves felmérés európai összehasonlításokkal.* In: *Alföldi Tanulmányok 2000-2001. Főszerk.: Csatári B., Szerk.: Rakonczai J., Timár J. Békéscsaba: Nagyalföld Alapítvány, 141-163. o.*

- Kerényi A. 2000: *A környezetvédelem stratégiája a Tisza mentén. Debrecen, DTE*
- Kiss A. - Kovács A. D. – Gaborjákné Vydareny K. Csátári B. (Összeáll.), 2001: *A Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetősége. A Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium Vidékfejlesztési Főosztálya megbízásából készült Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program összefoglalója. Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete.*
- KSH Területi Statisztikai Évkönyv - 2001, Bp. 2002.
- KSH A kommunális ellátás fontosabb adatai - 2002, Bp. 2003.
- KSH Környezetstatisztikai adatok - 2001 Bp. 2003.
- Nagy I. 1999: *Adalékok Északkelet-Magyarország határtérségének környezetállapot felméréséhez. In: Alföld II. pp. 172-203.*
- Szirmai V. 1999: *A környezeti érdekek Magyarországon. Budapest, Pallas Stúdió*
- Szlávik J., Füle M. 2002: *Szép új (zöld) világ Magyar Tudomány 2002/9*
- Szoboszlai Zs., Szarvák T. 2000: *Prominens személyiségek véleménye a Tisza-vidékfejlesztésekről. Negyedik részjelentés. Szolnok, MTA RKK ATI*
- Vári A. Rozgonyi T., Tamás P., Tamási P.: (szerk.) 2000: *A tiszai árvíz. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintéze*

V.2. A digitális szakadék, mint új periféria-képző jelenség

A globalizációs folyamatok bonyolult társadalom és területszervező hatásai és az ezzel párhuzamos technológiai innováció differenciált környezetet, komplex életvilágot „kényszerítettek” a modernitás emberére. A XX. században a biztonság iránti (ősi) vágy kielégítése, a tájékozódás, (már zömmel) közvetett információk révén történhetett meg. Az info-kommunikációs eszközök terjedése és a hálózaton meginduló hihetetlen mértékű információáramlás új társadalmi paradigmát, az információs társadalom típusú fejlődés útját rajzolta ki.

A különböző információs társadalom definíciós kísérletek (*Dessewffy* 2002, *Z. Karvalics* 2002, *Kasvió* 1999, *Varga* 1999, *Castells* 1996) megegyeznek abban, hogy az életvilág különböző szintjeire beépülő műszaki-technikai háttér „csak” a korai adaptációs szakaszra jellemző, ezért szükséges és elégséges feltétele az információs társadalom terjedésének.

Az információs társadalom típusú fejlődés fogalmi keretének kialakítása során azokat a dichotóm (input-output) közvetítő elemeket kell megtalálnunk, amelyek a paradigma rendszerjellegét jelenthetik. Úgy gondoljuk, hogy a társadalmi szférák között meghatározható egyenlőtlenség-párok egyrészt rávilágítanak a technológia által meghatározott kor társadalmi rendszerelméletére (*Pokol* 1986), másrészt átvezetnek bennünket a csendes forradalom¹ rétegeképző mechanizmusainak, az információs társadalom egyenlőtlenségeinek vizsgálatához².

A XXI. század első évtizedében az a kérdés, hogy az információ birtoklás és használati tudás lehetőséget biztosít-e (a hagyományos kulturális tőkéhez hasonlóan) a tőketranszformációra. Mivel a különböző tőkefajták egymáshoz való kapcsolódását a társadalmi-területi egyenlőtlenségi rendszer határozza meg (*Kolosi* 2000), fontos megnéznünk, miként jelentkezik a hagyományos egyenlőtlenségi mechanizmus az információs korban. A digitális tőke egyenlősít-e (ahogyan az IT teoretikusai remélik³) vagy -

¹ Dessewffy Tibor egy 2001-es előadásában így aposztrofálta az információs társadalom alapú fejlődést.

² Néhány értékpár a „digitális szakadékból” (A digitális kihívás konferencián elhangzottak nyomán. In: Szarvák Tibor: Beszámoló a digitális kihívás konferenciáról. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Kézirat):

- Technológia szegények & Technológia gazdagok
- Tudás szegények & Tudás gazdagok
- Valódi hozzáférés & Formális hozzáférés

³ Az információs társadalom fejlesztések egyik alapvető célja éppen a lemaradások, a különbségek csökkentése személyek, közösségek és térségek között.

legitimációs alappá, érdemmé válva (Kolosi 2000) - tovább szélesíti, felerősíti a társadalmi-területi különbségeket?

A digitális szakadék fogalmának története, konceptualizációjának néhány kérdése

Bár a digitális szakadék körüli vélemények megjelenése egyidős az információs társadalom kialakulásával, az eredeti digital divide fogalmat először az újságírói és politikai közbeszédben a múlt évtized közepén használták az Egyesült Államokban (Molnár 2002). A fogalom betörése a közéletbe a csekély info-kommunikációs diffúzió miatt váratlan volt, de nem volt elméleti előzmény nélkül, mert már az Unesco kiadásában megjelent McBride jelentés is felvetette azt a dilemmát, hogy a komputerizáció növelheti-e a demokratizációt, és csökkentheti-e a különbségeket társadalmi csoportok között.

Úgy véljük, hogy a kilencvenes években az ilyen irányú diskurzus felerősödése az Egyesült Államokban az akkori demokrata kormányzat harmadik utas társadalomfejlesztő programjához kapcsolódik. Egy tartalomelemzéses vizsgálatból ugyanis kitűnt az, hogy ezen baloldali politikai irány központi fogalmai között főként a témánkhoz tartozók szerepelnek⁴.

Az „új közép” társadalompolitikai elvéhez elengedhetetlen a „digitális szakadék” szűkítését célzó különböző állami stratégiák alkalmazása. Az egyik legutóbbi kormányzati pályázat⁵ így fogalmaz: „A támogatás célja, hogy elősegítse a társadalmi versenyképesség javulását, az e-demokrácia kiteljesedését, lehetővé téve az állampolgárok számára, hogy az információs társadalom nyújtotta lehetőségekkel széles körben élhessenek”⁶.

Az OECD 2001-es definíciója szerint a digitális szakadék fő jellemzője az a hozzáférés, ami az egyének a háztartások, a gazdasági és földrajzi területek között létezik, s amelyet különböző társadalmi gazdasági változók határoznak meg.

Mások szerint (Hüsing 2003) a politikai diskurzus (természeténél fogva) leegyszerűsít, mert az információs társadalomban lévő esélyekről és veszélyekről jó ideje csak jelszavakban, a digitális szakadék szintjén beszél.

⁴ Clinton irányítása alatt született meg a Mandate for Change (Felhatalmazás a változásra) címet viselő dokumentum, amelyben a Harmadik Út centrális fogalmai és szótárának legfontosabb elemei már megjelentek:
- Új Gazdaság. Témák: globalizáció, információs, tudásalapú társadalom, innováció, rugalmasság.

- Új Szociológia. Témák: a társadalomban meglévő polarizációs tendenciák, új közép és új szegénység, kirekesztés és befogadás, a hagyományos struktúrák, miliók, életmódok, a családi élet átalakulása, a nők új szerepe. In: G Márkus György: A „Harmadik Út” és a globális kapitalizmus megszelídítése. Identitás-dilemmák és útkeresés. In: www.jadat.hu/gm0001.pdf letölthető: 2003. december 14.

⁵ A pályázat címe: „Esély a felzárkózásra (közösségi hozzáférési lehetőségek bővítésének támogatása)”

⁶ In: <http://www.infotars.hu/docs/ITP-3kozossegi.doc>

A digitális szakadék hasonlata nem más, mint a társadalmi harmóniára, igazságosságra (konfliktusmentességre) való törekvés: növelni kell a társadalmi-területi bevonódást (e-inclusion) info-kommunikációs eszközök használatába.

Különösen az EU területén hangsúlyozzák az e-bevonódást politikai célként⁷. Az e-inaktivitás ugyanis szűkíti a piacot és veszélyeztetheti a közéleti participációt.

A digitális szakadék fogalmi párról számos szerző (*Paul DiMaggió és Hargittai Eszter, Dessewffy Tibor, Z. Karvalics László*) úgy vélekedik, hogy az internet-penetráció olyan szinten van már (főként az USA-ban!), hogy szakadék helyett érdemesebb a digitális egyenlőtlenség fogalmát használni.

Mi ezzel szemben úgy véljük, hogy Magyarországon ez a technikai hozzáférés még elég alacsony szintű ahhoz, hogy ne használhassuk ezt a fogalmat, bár a társadalomtudományi közbeszédben - a hagyományos és a digitális hátrányok összehasonlíthatósága érdekében - az egyenlőtlenségi dimenzió kiemelése javasolt.

Dessewffy Tibor és Z. Karvalics László szerint négy meghatározott relációt hordozó területi-társadalmi egyenlőtlenségi kategóriával szembenéznünk ahhoz, hogy eséllyel robogjunk az információs szupersztrádán. Ezek a kategóriák az információs társadalom fenntarthatóságát, az adott (lokális) társadalom humán „kapacitását”, befogadó – adaptációs – képességét, innovativitását, mozgósítható konvertálható tudását és anyagi tőkéjét jelentik.

A materiális kategória a „pénzügyi hozzáférést” az info-kommunikációs eszközök működtetésének anyagi korlátait vagy szabadságát jelenti. A „kognitív hozzáférés” jelenti azt a KRESZ-ismeretet, az e- és hagyományos kulturális tőkét, amely képessé teszi az egyént, illetve a közösségeket a hálózati információszerzésre.

A „tartalmi hozzáférés” a kínálati piacot jelenti. Másként fogalmazva: ha nincs a hálón olyan üzenet (tartalom), ami érdekli a felhasználót, a World Wide Web nem lesz az, amilyennek az információs kor teoretikusai álmodták. A negyedik kategória a politikai alrendszer szintje. Ennél a makro tényezőnél az a fontos, hogy mennyire erős a szféra szándéka az új médium ellenőrzésére.

A Szociológiai Társaság 2002-es konferenciáján megrendezett információs társadalom témájú szekciójában elhangzott előadás⁸ szerint a digitális szakadék metafora leegyszerűsítő dichotómia. Nem vizsgálja ugyanis a digitális egyenlőtlenség összetett viszonyait. „A digitális

⁷ Az EU a 2010-ig tartó évtizedet a szociális kirekesztődés, az erőszak, és a szegénység elleni küzdelemnek szentelte. Az elindított programoknak a lényege az esélyteremtés, az esélyegyenlőség, és a társadalomba való beilleszkedés elősegítése. In: Béres Csaba: Tervezet a Hajdú-Bihar megyei Esélyek Háza létrehozására. Kézirat. Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat 2003.

szakadék fogalmából nem derül ki, hogy hol és kinek a legrosszabb, vagyis, hogy hol és milyen jellegű beavatkozásra volna szükség.” Ebben a kontextusban a cselekvés fontossága, a cselekvő személy másodlagos. Nem tudjuk meg pl. milyen előnyök adódnak az adott társadalmi csoportnak a hálózati tudásból, az informatikai kultúrából és nem ismerjük azt sem, hogy egyáltalán lenne-e igénye az adott csoportnak átkerülni a szakadék másik oldalára. A szerzőpáros szerint ennek az az oka, hogy a fogalom statikus jellegű. Középpontjában a szakadék léte és az információs társadalomban való klasszikus (középosztály centrikus) magatartásminták állnak.

Kérdés, hogy a digitális szakadék „csak” szélesíti a hagyományos egyenlőtlenségek skáláját és újabb (információs kori) polarizációt jelent vagy inkább az információs társadalom jellemzőjének megfelelően, az egyenlőtlenségek teljes átrétegződésének és egy egészében új társadalmi egyenlőtlenségi rendszer születésének vagyunk tanúi. Társadalom-és területpolitikai szempontból az a kérdés, hogy a digitális szakadék kíván-e újfajta fellépést, paradigmaváltást vagy elégséges a digitális szakadék bizonyos szintű-mélységű kezelése és nincs szükség az átfogóbb vizsgálatára, mert egyrészt úgysem lehetséges a megszüntetése, másrészt tőle függetlenül és sokkal fontosabb társadalmi egyenlőtlenségek is léteznek (Pintér 2002).

A digitális szakadék fogalmát számos tanulmány (pl. *Rodriguez – Wilson* 2002, *Hüsing* 2003) összetett módon, az info-kommunikációs produktumok, az outputok (pl. számítógép, internetes hálózatok, mobil kommunikáció stb.) és az inputok (tudások, felhasználók stb.) függvényében tárgyalja. Véleményük szerint hét kategóriában (faj, nem, életkor, képzettség, jövedelem, lakóhely, fogyatékoság) lelhetők fel szignifikáns különbségek az info-kommunikációs eszközök használatában⁹.

---

⁸ Dányi Endre - Dessewffy Tibor: Digitális szakadék mint akarat és képzet, avagy Manchester Zalaegerszegre megy. Elhangzott: 2002. december 13.

⁹ Tobias Hüsing az Európai Unió tagjelölt és a tagországokra vonatkoztatott digitális szakadék indexében ([Statistical Indicators Benchmarking the Information Society](#) (SIBIS)) a nemre, az 50 éves vagy idősebb demográfiai csoportra, a formális (alacsony) iskolai végzettségre és a jövedelemre koncentrált. In: Tobias Hüsing: Zuhnehmendes Nord-Süd Gefälle der digitalen Spaltung in der EU. In: Informationsdienst Soziale Indikatoren. Ausgabe 30. Juli 2003. www.gesis.org. Letöltve: 2003. november 26.

Mások szerint (pl. *Pippa Norris*) a digitális szakadék három területet ölel fel: az információs korban globális, szociális és demokratikus egyenlőtlenségi helyzeteket találhatunk. Fontos megállapítása még az, hogy az info-kommunikációs eszközök használatában mindig lesznek különbségek a résztársadalmi csoportok között. Ezért beszélnek jelenleg inkább Mercedés divide-ról: mindenki szeretne Mercedest, csak sokan nem engedhetik meg maguknak - ellenben autót bárki vehet, elérhető áron kapható. Vagyis, hogy az internetezés terén sem lesz egyenlőség a társadalomban és végeredményben az egyenlőtlenségek újratermelődnék (Pintér 2002).

A „digitális szakadék” fogalmát mások (*Zapf* és bizonyos szempontból *Fukuyama* is) „kulturális szakadéknak/résnek” is tartja. A technológiai változások generálta innováció ugyanis leggyorsabban a gazdasági alrendszert interiorizálhatja. S mivel a társadalmi intézmények lassabban változnak, a modern információs korszak technológiai újításainak adaptációja főként kulturális vonatkozású.

A digitális szakadék fogalom konceptualizációja az innovációk terjedésének elméletét sem nélkülözheti. *Rigler András* A digitális szakadék tágulásának modellje című előadásában¹⁰ elmondott diffúziós folyamat kezdetekor az informatikával való foglalkozás teljes mértékben professzionális tevékenységnek számított. Ekkor még nem volt értelme digitális szakadékról beszélni. A második korszakban az informatika kitört a professzionalizmus burkából, de – egyelőre csak kevesek számára – vált elérhetővé. Még mindig főként munkaeszköz volt a számítógép.

A harmadik szakaszban egyre szélesebb rétegek számára válik elérhetővé az informatika, végül a negyedik szakaszban megjelennek azok az alkalmazások, amelyek a mindennapi életben is hasznos segítőtárrsá, némely esetekben nélkülözhetetlenné teszik a számítógépeket és az internet nyújtotta lehetőségeket.

Két területi-társadalmi út: az információs társadalom a periféria esélye vagy „a szegény országok elvesztik az információs forradalmat?”¹¹

Mivel korunk modernizációs hullámában az info-kommunikációs technológiáknak hatalmas szerepük van, egyre inkább beszélhetünk a hagyományos innovációs lánc (út) megfordulásáról. A technológia teremtette új alkalmazások növelik az esélyegyenlőségi

¹⁰ Elhangzott a Szociológiai Társaság 2002-es konferenciáján megrendezett digitális szakadék szekcióban 2002. december 12-én.

¹¹ Francisco Rodriguez – Ernest J. Wilson: Are Poor Countries Losing the Information Revolution?

központok mozgásterét és erősítik az e-bevonódás folyamatát. Ez a modernizációs trend relativizálhatja a különböző térfogalmakat. A központnak nem az lesz a feladata – írja Farkas János, hogy megmondja ki lesz a központ, hanem be kell csatornázni az alulról induló kezdeményezéseket. A hálózati forradalom – mivel nem centralizáltan hat – jó lehetőség arra, hogy a perifériák mozgása, aktivitása megjelenjen a „makro” társadalomban. A perifériák – technológiai innovációból is adódó – szerepváltozása jól kapcsolódik a regionalizációs folyamatokhoz, a központi állami beavatkozó feladatok lebontásához:

„A regionális követelések nem mások, mint a stigmatizációra adott válasz, amely megteremti azt a területet, amelyből látszólag ered” – mondja *Pierre Bourdieu* (idézi Böhm 1992).

És mi jellemzi ezt a „megbélyegzett területet”? A főváros (a központ) által konstruált anyagi és szimbolikus tőkétől való megfosztottság, egyfajta speciális – társadalmi – gazdasági távolság.

A digitális szakadék területiségének vizsgálatakor a kulcsszerzőktől (*Ady Endre, Vitányi Iván és Szűcs Jenő*) a hagyományos történeti fogalmak jutnak eszünkbe: kompország, szerves fejlődés és ebből következően a nyugati és a keleti fejlődési modell közé eső régió. A hagyományos egyenlőtlen helyzetek fennmaradása erősítette azt, hogy a digitális szakadék (az információ-gazdagok és az információ-szegények között) az utóbbi években széles körben elterjedt és makro szinten. Hatásában akár a kockázati társadalom fogalmi készletéhez (a megfelelés, az adaptáció igényének, a lemaradástól való kollektív félelemnek) is kapcsolhatjuk. *Dányi Endre és Dessewffy Tibor* szerint a kelet-közép-európai térség szempontjából az elkövetkező 3-4 év jelentősége az, hogy az itteni országok a nagy óceán melyik partjára kerülnek a digitális világ térképén. Vagyis a felzárkózás és elkésődés dichotómia (egyfajta közép-európai vagy magyar identitásként) az információs társadalomban is megmarad.

A perifériák esélye azonban összességében a sokat emlegetett fenntartható, szerves fejlődési útban rejlik, mert néhány társadalomkutató (pl. *György Péter, Tamás Pál*) szerint a globalizáció nem kedvez az oly sokat emlegetett társadalmi közép kialakulásának, mert gyorsan emel fel, illetve süllyeszt le társadalmi rétegeket. Úgy gondoljuk, hogy ez a dinamikus változás a területiségben is hasonlóképpen tapasztalható lehet, ezért fontos *Pippa Norris* megállapítása, amely szerint a lokális fejlesztési munkának a helyi viszonyokra reagálva kell kompatibilisnek lennie a globális technológiával. Az innovációs lánc (Pokol Béla) továbbvitele miatt mindenképpen szükséges a megfelelő területi sinthez kapcsolódó információs társadalom program elkészítése, mert további leszakadás (és ezzel szociális

konfliktus is) következhet be a határozottabb szándékot felmutató és hosszabb távon gyorsabb fejlődésre képes térségektől.

A nemzetközi digitális szakadék elemzések (pl. *Rodriguez – Wilson* 2002, *Hüsing* 2003) fontos megállapítása az, hogy az info-kommunikációs technológiák adaptációjában (a folytatódó modernizáció miatt) a szegény országok is fejlődnek, de az információs társadalom korszakában is létező verseny tovább növeli a különbségeket.

A perifériák esélyeit rontja, hogy a hálózati társadalom „lelkét” jelentő műszaki-technikai hálózat telepítését a gazdaság törvényszerűségei (megéri/nem megéri) határozzák meg¹² (Kanalas I., 2000), az infrastruktúra így önmagában is megosztja a társadalmat és a teret. Telepítése (általában) együtt jár az információs (és tudás) társadalomhoz kapcsolódó adaptív-innovatív képességek erőteljesebb társadalmi jelenlétével.

A társadalmi-területi felzárkózás tartósságához úgy gondoljuk az (is) kell, hogy biztosítsuk (vagy legalább bemutassuk) a társadalmi-gazdasági „main stream”-hez való csatlakozás előnyeit. A XXI. században a különböző vidékfejlesztési politikák alapvető kérdése ugyanis az lesz, hogy bekapcsolhatóak-e a résztvevők (és családjaik) a nagy társadalmi folyamatokba, vagyis kialakíthatóak-e a lokális erőforrásokra alapozva a települési információs társadalom alapjai. Úgy véljük, hogy ezek az irányok felértékelhetik a helyi humán erőforrásokban, a gazdasági és a tudásalapú modernizációban rejlő lehetőségeket, vagyis növelhetik a térség megtartóerejét, hiszen az új technológiára leginkább a fiatal (felnőtt) korosztály nyitott.

Ez a stratégia a technikai innováció általános használatához elengedhetetlen társadalmi innováció meggyökeresítését segítheti (*Zapf* 2002). A társadalmi innovációk új életstílusokat jelentenek, amelyben (*Robert K. Merton* fogalmi rendszerét idézve) az elismert/elfogadott célok eléréséhez új eszközöket alkalmazunk. Ha ez minta nem terjed el a társadalmi csoportokban (vagyis ellentmondás lesz a célok és az eszközök között), anómiás, társadalmi konfliktusos helyzet alakulhat ki.

Persze nyilvánvaló, hogy az emberiség egésze nem léphet be egyszerre az információs korszakba, miként az egyes lokális társadalmak is csak kisebb vagy nagyobb részben kapcsolódtak a földet behálózó kapcsolati körbe (*Csepeli*, 2002)¹³, mégis a

¹² Az Informatikai és Hírközlési Minisztérium legutóbb elbírált pályázatának az volt a célja, hogy növelje a szélessávú internet-penetrációt a kisebb, jelenleg még kevésbé ellátott és üzletileg kevésbé vonzó településeken, ahol a szélessávú szolgáltatás nyújtásához szükséges infrastruktúra állami támogatás hiányában csak később, vagy egyáltalán nem épülne ki. A pályázatban összesen 35 pályázó részesül 900.043.000 Ft támogatásban. In: http://www.ihm.hu/palyazatok/palyazatok_20031211_1.html letöltve: 2003. december 15.

¹³ Csepeli György: E-polis http://www.ihm.hu/informacio/hirarchivum/publikaciok/epolis_20020813.html

társadalompolitikának tenni kell azért, hogy az információhoz való hozzájutás alapjog (később pedig alapigény) legyen. A megvalósításban normatív elképzelések is felmerültek (Szarvák-Szoboszlai 2003), de jelenleg az egyik (megvalósítható) elképzelésnek a közösségi hozzáférési pontok számának növelése tűnik.

Miért kellene az e-esélyegyenlőség politikák¹⁴?

Az info-kommunikációs eszközök további előretörésének következtében bekövetkezett-bekövetkezik a magán, a köz és a gazdasági élet majdnem minden területéhez való hálózati hozzáférés. Ebből adódik az a gondolat, hogy az info-kommunikációs eszközökkel való bánásmód elengedhetetlenül fontos feltétele (lesz) a társadalmi bevonódásnak.

A fogyasztói magatartáson túl az info-kommunikációs eszközök terén való jártasság – már jelenleg is egyre inkább - feltétele az aktív foglalkoztatási státusznak. Az ilyen típusú tudásból következhet az, hogy a foglalkoztatottsági arányban megjelennek az info-kommunikációs technológia szélesebb használatából adódó pozitív hatások¹⁵.

Ezen kívül az e-kormányzattól és más info-kommunikációs technológia által támogatott állami szolgáltatóktól, főként az egészségügy és az oktatás területén, a várt takarékosági potenciál csak akkor jelentkezik, ha a lakosság többségének van hozzáférése és tudja is használni az info-kommunikációs eszközöket. Harmadrészt egyre több magángazdasági szolgáltatást kínálnak online a mindennapi élethez (is) kapcsolódóan. Összességében az is elmondható, hogy a mindennapi élet költségei azok számára nőnek, akik semmilyen hozzáféréssel vagy jártassággal nem rendelkeznek az info-kommunikációs technológiák terén (Hüsing 2003).

Úgy véljük, hogy a fenti folyamatokban való részesültség és produktivitás kialakíthatja az egyénben a racionális magatartást, cselekvéstípust, amely számos klasszikus (Max Weber, Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu stb.) szerint feltétele a különböző mobilitási pályákon való elindulásnak, a folytatódó modernizációnak (Zapf 2002), amelynek egyik mai kihívása az információs társadalom típusú fejlődés.

¹⁴ Különösen fontosak a társadalmi bekapcsolódást növelő, esélyteremtő programok az Információs Társadalomban, ahol az innováció olyan gyors, hogy szinte mindig átugrunk egy technikai lépcsőt és nincs időnk teljesen leamortizálni egy iparágat.

¹⁵ Ezzel magyarázható az a projekt, amely a német információs társadalom program (Internet für alle) része: a szövetségi munkaügyi hivatal a netes ismeretek nélküli munkanélkülieknek biztosítja, hogy ingyenes „internetes jogosítványt” szerezzenek. A résztvevők új lehetőséget kapnak, hogy mélyítsék a gyakorlatban is ismereteiket.

Indexek a digitális szakadék mérésére¹⁶

A digitális szakadék index létrehozása azt szolgálja, hogy az EU tagországok körében lévő e-bevonódás helyzetét összehasonlíthassuk¹⁷. Az ilyen módszerű indexkészítés előnyének számít az, hogy az info-kommunikációs technológia adaptációjában rejlő, nemzeteken belüli szociális egyenlőtlenségekkel is számolunk.

Az indexkészítés hipotetikus célja az, hogy magyarázzák-e a terjedési teóriák¹⁸ az info-kommunikációs technológia használatában lévő empirikusan megállapítható különbségeket a vizsgált társadalmi csoportokban és a résztvevő országokban. A diffúziós elméletek alapján feltételezhetjük, hogy a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok és területek, valamint a lakossági átlag közötti távolsága először megnövekszik. Az e-társadalmi távolság akkor csökken, amikor kirajzolódik széles tömegek számára egy piaci telítettségi határ¹⁹.

A négy vizsgált csoportban való elterjedés alacsonyabb szintű növekedést mutat, mint az egész lakosság körében²⁰. Így az Internet alkalmazók aránya az alacsonyabb iskolai végzettségű válaszadók körében 1997-2002 között 1 százalékról 12 százalékra, a PC használat ebben a csoportban 13 százalékról 17 százalékra nőtt, mialatt a megfelelő értékek növekedése az összlakosság Internet és számítógép használatban jóval intenzívebb volt. A terjedés majdnem minden kategóriában egy S görbe alsófelét írja le.

Érdekes, hogy az európai szint együttes digitális szakadék indexe alig változott. Az alcsoporthoz (főiránytól) ellentétes fejlődése kiegyenlítette a növekedést. Mialatt egyrészt a klasszikus információs társadalom élenjáró országok - az északi országok, Hollandia, illetve Anglia - továbbá Ausztria, Írország, amelyek gyors info-kommunikációs boomot éltek meg a

---

Ezzel esélyeik is nőnek egyéni kezdeményezésre egy új állás megtalálására. In: Initiative „Internet für alle” www.bundesregierung.de/servlet.Letöltve: 2003. szeptember 12.

¹⁶ A fejezet Tobias Hüsing: Zuhnemendes Nord-Süd Gefälle der digitalen Spaltung in der EU. In: Informationsdienst Soziale Indikatoren. Ausgabe 30. Juli 2003. www.gesis.org. Letöltve: 2003. november 26 tanulmánya alapján készült.

¹⁷ Az adatok az 1997-es és a 2000-es Eurobarométer, valamint a 2002-es és a 2003-as SIBIS kérdőíves felmérés eredményeire alapulnak. A 2003-ban az EU tagjelölt országok is bekapcsolódtak a felmérésbe. A vizsgált társadalmi változók: nők, 50 év feletti életkor, alacsony (formális) iskolai végzettség, és az alacsony jövedelem.

¹⁸ Mivel a diffúzió folyamatát számos kategória határozza meg: többek között önmagunk fejlesztése (pl. használati szokások, tudások), a társadalmi struktúra (pl. a szociális háló és miliő összefonódása), a nyilvános kommunikáció (tömegkommunikáció, marketing) jellemzői. Megállapítható, hogy az info-kommunikációs használat összeadódott gyakorisága növekszik, s egy S görbét vesz fel.

¹⁹ Az indexkészítés során az info-kommunikációs változókból egy PC és Internet használati indexértéket képeztek, amit otthoni és általános Internet használatra bontottak.

²⁰ Az Internet használók aránya az 1997-es felméréskezdettől az EU lakosság 7 százalékáról a 2000-es évben 26 százalékra, 2002-ben ötven százalék fölé emelkedett. A számítógép használatnál az emelkedés mérsékeltebb volt (36 százalékról 57 százalékra nőtt ez az adat).

közelmúltban, javították az e-bevonódást. Ez azonban nyilvánvalóan jelentősen növelte a dél-európai országok lemaradását az info-kommunikációs terjedésben.

A társadalmi kategóriák között elmondható, hogy a nemek között már nem mutatható ki jelentősebb kapcsolat az info-kommunikációs használatban, bár a férfiak még mindig erősebb használati intenzitást mutatnak. A női info-kommunikációs használati index 80-ról 87 pontra növekedett az EU tizenötök körében. Fontos megemlítenünk, hogy a 2002-es európai értékek - 62 pontos görög és a 96 pontos finn eredmények - közötti nagy szóródás jelentős eltéréseket feltételez a nemek közötti esélyegyenlőségben. Az idősök körében az info-kommunikációs használat nem mutatott egységes képet. 2000-ben még úgy festett, mintha az 50 évnél idősebb polgárok már erősebb használati értéket mutatnának, de végül a 2002-es survey értékei újra csak az 1997-es felmérésben tapasztaltakhoz közelített. Az alacsony jövedelmi kategóriájú társadalmi csoportok körében a használat értékei csak kb. az 1997-es vizsgálatban rögzített adatok alatt rendeződtek. Azon személyek körében, akik az iskolát 15 éves korukban vagy azelőtt hagyták abba a használati ráta az egész lakosság 30 százaléka körül stagnált az elmúlt 6 évben.

Látható, hogy az alacsony iskolai végzettség által determinált tudás-és attitűdkészlet, valamint az alacsony jövedelmi viszonyok meghatározzák azt, hogy az egyén az info-kommunikációs használat terén a digitális szakadék melyik oldalához kapcsolódhat.

A gazdag élenjáró országok csekélyebb szociális egyenlőtlenségekkel bírnak, mint a szegényebb dél-európai lemaradók. De azok az országok, amelyek késtek az info-kommunikációs felzárkózásban, szintén nagyobb társadalmi egyenlőtlenségekkel voltak jellemezhetők. A technológiák földrajzi-társadalmi diffúziójának szabályozottságára utal az a megállapítás, amely szerint az elterjedés, az ún. korán adaptáló országok hátrányos helyzetű régióiban később történik meg, mint a központi illetőleg a gazdaságilag erős régiókban, ugyanakkor ezen társadalmi-területi csoportok technológiai adaptációja – valószínűleg a mintakövetés miatt - összehasonlíthatóan gyorsabban megy végbe (fejlődik).

Összességében elmondható, hogy az IKT használat növekedése konstans értékkel, valamint a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok állandó vagy csökkenő részvételével jellemezhető az Európai Unió országaiban. A hátrányos helyzetű csoportok, amelyek a lakosság átlag használati szintjét hosszabb idő alatt érik el, információs társadalmi átlagos részvétele Svédországban az összlakosság 65 százalékára, Portugáliában 27 százalékára tehető. Ebben az indexben Svédország (Ausztria, Dánia, Hollandia, Anglia, Hollandia,

Írország, Finnország²¹) éllovasként, Németország, átlagos országgént, Portugália lemaradó államként szerepel.

Azon EU tagállamok, amelyek egy bizonyos info-kommunikációs terjedési szintet később érnek el mint mások, az info-kommunikációs eszközök használatában erősebben érvényesülnek a társadalmi-területi egyenlőtlenségi változók. Az idézett tanulmány két fontos megállapításában a hagyományos (észak-déli lejtő) megmaradását és a digitális szakadék megmaradását prognosztizálja.

Információs társadalom modellek a tagjelölt országokban

A már idézett SIBIS felmérés alapján látható, hogy a kelet-európai belépő országok digitális szakadék indexe a tizenötök átlagának feléhez közelít. Megjegyzendő, hogy néhányuk (Észtország, Csehország, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia) a tagjelölt országok átlagánál magasabb értéket ért el.

Az info-kommunikációs technológia használatának polarizációját jól jellemzi az, hogy az átlagnál magasabb digitális szakadék indexértékkel az EU magállamaihoz tartozó Franciaország is a tagjelölt csoport közé került. A tagjelölt országok átlagánál alacsonyabb digitális szakadék indexértékkel rendelkezik az EU tagországok közül Belgium, Spanyolország és Olaszország. Mindezek mellett a 2004. májusában taggá váló Litvánia, Lettország és Magyarország is ebbe a csoportba tartozik.

Érdekes, hogy a leszakadók közé került az évtized második felében EU belépő országok közül Bulgária és Románia, valamint két, már tagország, Görögország és Portugália is.

Ebből a digitális szakadék index-térképből az információs kor szigetszerűen innovatív gócpontjai és a hagyományos periféria irányok (észak-déli és nyugat-keleti lejtő) rajzolódik ki, amely új jellemzőket adhat a területi fejlődésnek Európában.

Lehet-e visegrádi modellről beszélni az információs társadalom meggyökeresítése terén?

Az információs meggyökeresedésében a korábbi történeti példák köszönnek vissza: A Keletet Nyugattól egykoron elválasztó, *Szűcs Jenő* által vázolt törésvonal, köztes régió áthalad a visegrádi országokon és hatását ma is érezteti, ezért lehet egy közép-európai mag, a visegrádi információs társadalmi modelljéről beszélni (*Pintér, 2003*)

²¹ Az országok említése az indexben elért sorrendet követi.

Ugyanakkor fentebb láttuk, hogy több ország-csoport is más-más fejlődési utat követ az információs társadalom terjesztésében. Egy összehasonlító GDP felmérés alapján elmondható, hogy Lengyelországnak, Szlovéniának, Szlovákiának, Magyarországnak, Csehországnak (és Macedóniának) a bruttó nemzet össztermék értéke haladta meg vagy érte el a rendszerváltás korit²². Ezek az országok a digitális szakadék index európai összehasonlításában a középmezőnyben, a követők csoportjában helyezkednek el.

A Magyarországon tapasztalható információs társadalomfejlődés nem sorolható egyértelműen tisztán piaci, illetve a jóléti kategóriába. Ez a modell is egyre inkább a globális információs társadalomban kapja meg a maga helyi értékeit és keretét (Pintér 2003). Ezért érdemes alaposabban megnéznünk néhány empirikus adatfelvétel alapján, hogy milyen területi-társadalmi jellemzői vannak Magyarországon a digitális szakadéknak.

Egy ilyen irányú indexépítésre alapuló törekvés Kanalas Imre munkájában lelhető fel, aki megállapította, hogy azokon az új, s a területi fejlődést is leginkább dinamizáló területeken (felsőoktatás, kutatás-fejlesztés, informatikai infrastruktúra és alkalmazások, magas szintű üzleti szolgáltatások, IKT vállalkozások stb.) a legnagyobb a megyék közötti ellátottsági és fejlettségi különbség, amelyek nem csak a nemzetközi, de a hazai környezetben is a hosszú távú területi versenyképességét legnagyobb mértékben befolyásolják²³.

A digitális szakadék területi-társadalmi jellemzői néhány empirikus felmérés tükrében

A digitális egyenlőtlenségek pontosabb felvételére nagymintás, kisebb területi egységekre vonatkozó információs társadalom vizsgálatok még nem terjedtek el, a speciális területi-társadalmi hátrányok a World Internet Project magyarországi kutatási jelentéseiben²⁴

²² Farkas József György (2001) Nagyobb bajt keserűbb orvosság gyógyít. In: Népszabadság 2001 március 26. Idézi: Pintér Róbert 2003.

²³ Megyei típusok (In: Kanalas Imre: A megyék versenyképessége az információs társadalomban 74.o. In: Régiók az Információs társadalomban. Szerk: Nagy Gábor – Kanalas Imre. MTA RKK ATI 2003)

1. Az információs társadalom kialakuló „magterületei” (Baranya, Budapest, Csongrád, Győr-Moson-Sopron, Pest)

2. Információs-kommunikációs szempontból „felzárkózó” területek (Bács-Kiskun, Fejér, Hajdú-Bihar, Veszprém, Zala)

3. Az információs fejlődésre „várakozók” (Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Komárom-Esztergom, Vas)

4. Információs szempontból „hátrányos helyzetű” területek (Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, 4. Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Tolna)

²⁴ Rigler András: Jelentősek a különbségek a különböző társadalmi csoportok internet-használata között. http://www.itk.hu/weblap/docs/wip_jelentoskulonbsegek.pdf

Az országos reprezentatív felmérésből (2001) kiderül, hogy az internetezők között férfiak, Budapesten, illetve a megyeszékhelyeken élők, 30 év alattiak, tanulók és gazdaságilag aktívak vannak többségben. Közöttük nagyobb arányban találhatók érettségizettek vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezők.

A 2001-es kutatási jelentés a területi hátrányokat települési szinthez köti: a budapestiek 44%-a használ számítógépet és 26%-a internetet, a községekben élőknek ezek az arányok csak 21%-ot ill. 11%-ot tesznek ki. A

kevésbé szembe tűnőek. Bár Csepeli György úgy véli²⁵, hogy a cezúra a városi és a falusi lakóhely között húzódik. A falvakban élők ma még szinte áthághatatlan akadályokkal számolhatnak, ha részeivé kívánnak lenni a hálózat világának.

A Word Internet Projekt tavalyi hazai adataiból kiderült, hogy a magyarországi háztartások 26 százalékában volt legalább egy számítógép; ez a 2001-ben mért 22%-os elterjedtséghez képest 4 százalékos növekedést jelent. A számítógép-ellátottság növekedésének üteme 2002-ben azonban lelassult: míg 2001-ben az előző évhez képest 29 százalékkal több háztartásban volt személyi számítógép, az idei ellátottság a tavalyihoz képest már csak 14 százalékkal volt magasabb (*Dessewffy – Fábíán* 2002).

A digitális szakadék létét jól jelzi az, hogy a háztartások személyi számítógéppel való ellátottsága régióként jelentős különbségeket mutat. Az átlagosnál magasabb az olyan háztartások aránya, ahol van számítógép a Budapest környéki agglomerációban, és viszonylag magas a Dunántúlon is. A legkisebb arányban az alföldi háztartásokban található számítógép. Ugyanakkor éppen a dél-alföldi régióban mérhető az egyik legdinamikusabb bővülés: az itt mért 19%-os ellátottság a tavalyi arányhoz képest 34 százalékos növekedést jelent, ilyen mértékű növekedés ezenkívül csak Közép-Dunántúlon tapasztalható (*Dessewffy – Fábíán* 2002).

A 2001-es WIP adatbázisból alkotott info-kommunikációs hozzáférési index²⁶ alapján a közép-magyarországi és a nyugat-dunántúli régió relatíve jobb helyzete jelezhető. Erősen leszakadó területnek az Alföld számított, a köztes, az info-kommunikációs használatot követő földrajzi térségekhez a Dunántúl egyéb területei és az Észak-Magyarország tartozott (*Fábíán* 2002)²⁷.

Ha a reprezentatív lakossági felmérésből alkotott területi értékeket összehasonlítjuk egy un. prominencia felmérés (*Szarvák* 2001) adataival is, akkor azt láttuk, hogy az ország hét régiója közül az információs társadalom fejlődése szempontjából a legelőnyösebb helyzetben lévőknek a válaszadók (a területfejlesztési partnerkapcsolatok szereplői) a közép-magyarországit és a nyugat-dunántúlt gondolták.

Bár a közép-magyarországi almintá – ellentétben a nyugat-dunántúli válaszadókkal - a régió vezető helyét nem találja egyöntetűnek az információs társadalom kiépülése szempontjából,

---

megyeszékhelyeken élők körében a számítógép- és internet-használat aránya a budapestihez áll közelebb (41% a számítógép- és 24% az internet-használók aránya), míg az egyéb városokban élők között az arány inkább a községekben élőkhez áll közel (29% és 16%).

²⁵ Csepeli György: E-polis http://www.ihm.hu/informacio/hirarchivum/publikaciok/epolis_20020813.html

²⁶ Az index alkotás módszerében hasonló volt, mint a SIBIS esetében. A különbség annyi volt, hogy itt csak otthoni hozzáféréssel számoltak.

mert - vélhetően Pest megye eltérő társadalmi-gazdasági fejlődéséből következően - a lehetséges „helyezési” értékek (1-7) szórása a maximumot mutatja.

Átlagos fejlettségű régiók közé a dél-dunántúli és a dél-alföldi területek sorolhatók. Az átlagostól rosszabb helyzetben volt az észak-alföldi és az észak-magyarországi régió. A hátrányos helyzettel a válaszadók többsége ezeken a területeken tisztában volt, mert az értékek inkább az alacsonyabb intervallumban szóródtak.

Összességében az info-kommunikációs hozzáférési index és a szubjektív regionális attitűdök hasonló képet, egy - a főváros erős hatása melletti - nyugat-kelet irányú digitális szakadék lejtőt rajzolnak ki²⁸.

V.2/1. tábla: Digitális szakadék mérőszámok összehasonlítása régióként 2001.

	Háztartások számítógép ellátottsága (%) ²⁹	100 fokú info-kommunikációs hozzáférési index ³⁰	Szubjektív információs társadalom fejlettségi értékei (1-7, átlagok) ³¹
Közép-Magyarország	30	51	2,69
Nyugat-Dunántúl	24	50	2,72
Közép-Dunántúl	20	45	3,33
Dél-Dunántúl	20	44	3,96
Észak-Magyarország	17	41	4,72
Dél-Alföld	14	38	4,18
Észak-Alföld	16	36	5,50

Érdemes megemlítenünk, hogy a dél-alföldi és az észak-alföldi válaszadók a már idézett prominencia kutatásban más regionális válaszadókhoz képest sokkal jobban bíztak abban, hogy az információs társadalom fejlesztésének lehet szerepe a területi fejlődés felgyorsításában és azt a választ is inkább támogatták, hogy az információs társadalom fejlesztése hozzájárul a területi különbségek csökkentéséhez. Vélhetően a keleti területek

²⁷ Érdemes megemlítenünk, hogy ez az index alapján történt területi csoportosítás számos esetben megfeleltethető a Kanalas Imre által, KSH adatokon létrehozott tipológiájának.

²⁸ A Dél-Alföld növekedéséből valószínűsíthető az, hogy ez a régió előbbre léphet az idei év hozzáférési indexében.

²⁹ Forrás: Dessewffy Tibor.–Fábián Zoltán. 2002: A digitális jövő térképe. A magyar lakosság és az Internet. Bp., ITTK-TÁRKI.

³⁰ Forrás: Fábián Zoltán. 2002: Digitális írástudás: a számítógép és az internethasználat elterjedtségének társadalmi jellemzői Magyarországon. In: Társadalmi riport. Szerk.: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. Bp., TÁRKI, 2002. 152–161. p.

információs társadalommal kapcsolatos „optimizmusa” a hagyományos kitörési utak, a modernizációs lehetőségek válságával van összefüggésben.

Roma résztársadalmi csoportok a digitális szakadékban³²

A roma társadalmi csoportok információs társadalom vizsgálatát az indokolta, hogy mélyebb ismeretekhez jussunk egy többszörösen hátrányos társadalmi csoport információ-kommunikációs szokásairól, középosztályi szemszögből fogalmazva: a digitális szakadékban való életről. Mindez azért fontos, mert a magyarországi cigányság lakóhelye jórészt egybeesik a belső periféria jellemzőkkel (infrastruktúra hiányosságai, a tőkehiány, a centrumtól való nagy távolság - a magárahagyatottság, anómia érzése -, az érdekérvényesítés, valamint a humán erőforrás gyengesége) bíró földrajzi területekkel (Szoboszlai 2003).

Úgy gondoljuk, hogy a roma társadalom szociális kirekesztettsége az informatikai kultúra terjedését is gátolja, tovább növelve ezzel a (hagyományos és digitális egyenlőtlenségekben mérhető) szakadékot és a társadalmi konfliktus lehetőségeit a makro társadalom és hazánk legnagyobb etnikai közössége között.

Roma válaszadóink tíz százaléka használta már a számítógépet (főleg a Dunántúlon), az Internet használat ennek az értéknek közel fele, 4 százalék. 2003 elején a háztartások összesen 5 százalékában van számítógép és egy százalékában Internet³³. A 2002-ben végzett internetes felmérés (WIP-projekt³⁴) adatai szerint azonban a roma lakosságban is elindult az info-kommunikációs technológia terjedése, mert a számítógéppel ellátott háztartások aránya duplájára nőtt (a nem romák csoportjában a növekedés csak 11% volt).

Azon roma válaszadóink, akik tudják a gépet használni, főként egyénileg könyvekből vagy különböző oktatási keretek között tanulták azt meg. Az informatikai kultúra terjedésére utal az a tény, hogy a gyermekek és rokonok említése is viszonylag jelentős. A válaszadók közül leginkább az alföldi alminta járt számítástechnikai szakkörre általános iskolai tanulmányai során.

A megkérdezettek gyermekei már nagyobb eséllyel vesznek/vehetnek részt informatikai képzésen a közoktatás első nyolc évében. Talán meggyökeresítheti mindez *Joan*

31Forrás: Szarvák Tibor: Régiók az információs társadalomban. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Kézirat. 2001.

32 A vidéki (nem budapesti) Magyarországot érintő roma résztársadalmi kutatásra az országos szociális földprogramos vizsgálat után (2003 első negyedévében) került sor. N=993 fő, saját adatbázis.

33 Legalább egy személyi számítógép található a magyarországi háztartások kevéssel több mint negyedében (26 %). In: A digitális jövő térképe, 2002. <http://www.ittk.hu/weblap/docs/WIPjelentes2002.pdf>. Letöltve: 2003. december 18.

Mayo elképzelését, amely szerint az oktatási rendszereknek (véleményünk szerint ide kell sorolni a nyilvános hálózati elérést és informatikai tudást biztosító intézményeket, teleházakat, könyvtárakat stb.) fel kell készíteni a tanulókat az info-kommunikációs technológiák megfelelő használatának élethosszig tartó tanulására.

Akinek van számítógépe, leginkább azért vásárolta, mert az a gyermekeknek segítség az iskolai feladatokhoz. Akinek nincs, leginkább (főként az Alföldön) azért nem vett még eddig gépet, mert drága. Minden negyedik válaszadót azonban nem érdekel(né) a számítógép, minden hetedik válaszadó nem tudja használni a gépet, ezért nem költ ilyen eszközre. Hasonló okokat találtunk az internet esetében is a „nem használatra”.

Az info-kommunikációs kognitív képességeket más oldalról vizsgálva az mondható el, hogy a roma megkérdezettek kétharmada nem tudna élni a foglalkoztatás új lehetőségével, mert nem tudja használni a távmunka egyik eszközét, a számítógépet. A válaszadók harmada azonban képesnek érzi magát arra, hogy megtanulja a számítógép kezelését. A válaszadók közel fele (leginkább az Alföldön) véli úgy, hogy távmunka típusú foglalkoztatásra lenne igény a településen.

A megkérdezettek többsége bízik abban, hogy az információs társadalom egyaránt előnyös lesz lakóhelyének, az országnak és a válaszadónak. Az alföldi válaszadók inkább a lakóhely és az egyén, a dunántúliak főként az ország előnyszerzésében bíznak az információs társadalom diffúziója során³⁴. Megemlítjük, hogy nagyon kevesen választották a „nem lesz hatása” kategóriát.

A megkérdezettek túlnyomó többsége úgy gondolta, hogy az államnak minden segítséget meg kell adnia, hogy az emberek könnyebben tudjanak csatlakozni az információs társadalomhoz (100 fokozatú skálán 88 pont). Az egyéni felelősség, a képzettség, a tudás megszerzése a második legfontosabb az információs társadalomban.

A minta mindezek mellett úgy véli, hogy az emberek zömének nehéz lesz csatlakozni az információs társadalomhoz. A legnagyobb területi szórást a „nincs sok értelme csatlakozni az információs társadalomhoz, mert munkaalkalmat nem teremt” válasz minősítése jelentette. A megkérdezettek összességében nem fogadták el ezt az állítást, egyedül Észak-Magyarországon támogatták ezt a sommás nézetet.

Mivel láthatóak a roma lakosság társadalmi hátrányai a digitális hozzáférésben is, a digitális szakadékban önerőből kimászni nem tudóknak a saját igényeikhez igazodó

³⁴ <http://www.ittk.hu/weblap/docs/WIPjelentes2002.pdf> Letöltve: 2003. december 18.

³⁵ Az információs társadalom típusú felzárkózás vélt vagy valós esélye itt is megjelenik: összességében az alföldi és az észak-magyarországi roma válaszadók optimistábbnak tűntek a felmérés idején.

információs kultúrára, elérhető szolgáltatásokra, lokális szinten is követendő és követhető pozitív mintákra lenne szükségük. Mindez azért is fontos, mert a tudás fontossága mellett a válaszadók az információs társadalom terjedésének konfliktuscsökkentő hatást tulajdonítanak.

Összegzés

Az info-kommunikációs eszközök hazai penetrációja elgondolásunk szerint – vállalva a fogalom használatából adódó leegyszerűsítéseket - még indokolja a digitális szakadék dichotómia használatát. Mindez leginkább társadalompolitikai szempontból fontos, mert a digitális szakadék jelentéstartalmából adódóan a társadalmi és a területi konfliktusok lehetséges információs kori jellemzőjére mutat rá, és rávilágít arra, hogy a leszakadó területek és társadalmi csoportok számára induljanak a helyi igényeknek megfelelő digitális esélyegyenlőség politikák.

A jelenlegi digitális szakadék lejtő összefüggésben van a helyi társadalmak és területek hagyományos egyenlőtlenségi mutatóival, így kimutatható az, hogy a terjedési folyamatok elérik a hátrányosabb helyzetű területeket és társadalmi csoportokat is, de az információs társadalom korszakában is létező verseny tovább növeli a különbségeket.

A digitális szakadék indexek jól jelzik azokat a társadalmi-területi folyamatokban gyökerező elterjedési szintet, amellyel (a használat és az elterjedtség szempontjából) megfelelően jellemezhető egy területi-társadalmi egység információs társadalom felkészültsége.

Természetesen az indexkészítéskor szembekerülünk azzal a problémával, hogy mérőszámunk milyen jelenségeket takar el. Elfogadva azt a tényt, hogy a technológia észrevétlenül egyre mélyebben beágyazódik a mindennapjainkba, ami egy rejtőzködő információs társadalmat hoz létre (Pintér 2003), fontosnak tartjuk azt, hogy az indexkészítés alkalmával olyan változókat is bevonhassunk, amelyekben nemcsak az informatikai kultúra klasszikus meghatározására koncentrálnak.

A mérőszámok fejlesztéséhez kapcsolódva javasoljuk a digitális lejtő pontosabb rögzítésére, az európai SIBIS felmérésekhez hasonló módszerek bevezetését, vagyis véleményünk szerint a hét hazai régiót önálló területi és társadalmi entitásnak véve, regionális szintre fókuszálva kell feltérképezni az informatikai kultúrát.

Felhasznált irodalom

- Béres Csaba: Tervezet a Hajdú-Bihar megyei Esélyek Háza létrehozására. Kézirat. Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat 2003.
- Castels, Manuel: Új társadalom. <http://www.inco.hu/inco7/kitekint/cikk0h.htm>
- Csanády András: Az átalakulás határai. In.: Törésvonalak és értékválasztások. MTA Politikai Tudományok Intézete. Szerk. Balogh István 1994.
- Csepeli György: E-polis
http://www.ihm.hu/informacio/hirarchivum/publikaciok/epolis_20020813.html
- Dessewffy Tibor: A kocka el van veszve. Információs Társadalom Szakkönyvtár-Aula 2002
- Dányi Endre - Dessewffy Tibor: Digitális szakadék mint akarat és képzet, avagy Manchester Zalaegerszegre megy. Előadás rezümé. Elhangzott: 2002. december 13. A Magyar Szociológiai Társaság Digitális Szakadék Szekciójában
- Dessewffy Tibor – Z. Karvalics László: Az Új törvénykönyv. Internet, technológia, társadalom, In: Kritika. 2002. január
- Dessewffy Tibor.–Fábián Zoltán. 2002: A digitális jövő térképe. A magyar lakosság és az Internet. Bp., ITTK-TÁRKI. <http://www.ittk.hu/weblap/docs/WIPjelentes2002.pdf>.
- DiMaggió, Paul - Hargittai Eszter: „From the „Digital Divide” to „Digital Inequality”: Studying internet Use As Penetration Increases” Working Paper 19. Center for Arts and Cultural Policy Studies. 2002. Idézi: Dessewffy Tibor – Z. Karvalics László: Az Új törvénykönyv. Internet, technológia, társadalom, In: Kritika. 2002. január
- Fábián Zoltán 2002: Digitális írástudás: a számítógép és az internethasználat elterjedtségének társadalmi jellemzői Magyarországon. In: Társadalmi riport. Szerk.: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. Bp., TÁRKI, 2002. 152–161. p.
- Farkas János: A társadalmi tér elméleti kérdései (a térfelfogás történeti változásai). 167-190.o. In: Társadalomkutatás 2003-21/2
- Farkas József György (2001) Nagyobb bajt keserűbb orvosság gyógyít. In: Népszabadság 2001 március 26. idézi: Pintér Róbert: [Magyarország – a rejtőzködő információs társadalom tézise](#). eVilág Az információs társadalom folyóirata 2003/október
- Fukuyama, Francois: A nagy szétbomlás. Európa Kiadó, 2000.
- G Márkus György: A „Harmadik Út” és a globális kapitalizmus megszelídítése. Identitás-dilemmák és útkeresés. In: www.jadat.hu/gm0001.pdf letöltve: 2003. december 14.
- György P. 1996: Az információs forradalom társadalmi hatásai. – Info-Társadalomtudomány. 38. 117–122. p.
- Hüsing, Tobias: Zuhnemendes Nord-Süd Gefälle der digitalen Spaltung in der EU. In: Informationsdienst Soziale Indikatoren. Ausgabe 30. Juli 2003. www.gesis.org. Letöltve: 2003. november 26.
- OECD Digitális szakadék definíció 2001. idézi: Hüsing Tobias: Zuhnemendes Nord-Süd Gefälle der digitalen Spaltung in der EU. In: Informationsdienst Soziale Indikatoren. Ausgabe 30. Juli 2003. www.gesis.org. Letöltve: 2003. november 26.
- http://www.ittk.hu/weblap/docs/wip_full.pdf World Internet Projekt teljes anyag
- http://www.ihm.hu/palyazatok/palyazatok_20031211_1.html IHM pályázati eredmények
- <http://www.infotars.hu/docs/ITP-3kozossegi.doc> IHM pályázatok
- Initiative „Internet für alle” www.bundesregierung.de/servlet Letöltve: 2003. szeptember 12.
- Kanalas Imre (2000): Az információs-kommunikációs technikák terjedésének regionális különbségei Magyarországon. Tér és Társadalom 2000/2-3. sz. pp. 159-172.
- Kanalas Imre (2003): A megyék versenyképessége az információs társadalomban. In: Régiók az Információs társadalomban. Szerk: Nagy Gábor – Kanalas Imre. MTA RKK ATI

- Kasvió, Anti: Az információs társadalom kialakulása, mint legfontosabb társadalomtudományi kutatási program. HÉA Stratégiakutató Intézet 1999. Nemzet és Stratégia Füzetek 4.
- Kolosi Tamás: Terhes babapiskóta. Osiris 2000.
- Magyar Szociológiai Társaság, Konferencia-beszámoló (szerző Pintér Róbert): Digitális szakadék szekció 2003. december 13. <http://www.mtapti.hu/mszt/tarsasag.htm>
- Molnár Sz. 2002: A digitális írástudásban élenjárók és lemaradók közötti szakadék társadalompolitikai kihívásai napjainkban. A digitális megosztottság értelmezési kerete. – Információs Társadalom, 2. 2002. 4. 82–101. p.
- Pintér Róbert: [Magyarország – a rejtőzködő információs társadalom tézise](#). eVilág Az információs társadalom folyóirata 2003/október
- Rigler András: Jelentősek a különbségek a különböző társadalmi csoportok internet-használata között. http://www.itk.hu/weblap/docs/wip_jelentoskulonbsegek.pdf
- Rodriguez, Francisco –Wilson, Ernest J.: Are Poor Countries Losing the Information Revolution? / www.bridges.org
- Norris, P. 2001: Digital Divide? Civic Engagement, Informatin Poverty and the Internet in Democratic Societies. New York, Cambridge University Press. Idézi: www.science.hu
- Pierre Bourdieu: Régiókról. Idézi: Böhm Antal: XX. századi magyar társadalom. Bp. Korona Kiadó
- Pokol Béla: A szociológiaelmélet új útjai. Akadémiai Könyvkiadó 1988.
- Rigler András A digitális szakadék táulásának modellje. Előadás rezümé. Elhangzott: 2002. december 13. A Magyar Szociológiai Társaság Digitális Szakadék Szekciójában
- Szarvák Tibor - Szoboszlai Zsolt: Humán erőforrások egy alföldi megyeszékhelyen. eVilág. 2003/március
- Szarvák Tibor: Beszámoló a digitális kihívás konferenciáról. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Kézirat. 2003.
- Szarvák Tibor: Régiók az információs társadalomban. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Kézirat. 2001.
- Szoboszlai Zsolt: A szociális földprogram roma kedvezményezettjeinek társadalmi jellemzői 31-79.o. In: Romák a szociális földprogramban (Szerk: Szoboszlai Zsolt) Gondolat Kiadó 2003.
- Tamás Pál A harmadik út vége – a jóléti állam jövője című előadását idézi Hovanyecz László (Népszabadság, 2003.október 18)
- Zapf, Wolfgang: Modernizáció és modernizációelméletek. 71-92.o. In: Modernizáció, jólét, átmenet, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég 2002
- Zapf, Wolfgang: A társadalmi innovációkról. 31-55.o. In: Modernizáció, jólét, átmenet, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég 2002
- Varga Csaba: Kérdésfelvetés avagy a lokalizáció-minimum. Kézirat. Harmadik Évezred Alapítvány, Stratégiakutató Intézet, 1999.
- Z. Karvalics László: Az információs társadalom keresése. Információs Társadalom szakkönyvtár-Aula 2002.